

APPENDIX

BEING

BṚIHAT PARÂŚARA SAMHITÂ

BY

SUVRATA MUNI

WITH

VARIOUS READINGS, TABLE OF CONTENTS, &c.

पूरणिका ।

बृहत्पराशरसंहिता

सुव्रतमुनिप्रोक्ता ।

भूमिका, पाठान्तराणि, विषयानुक्रमणिकेत्येतैः सहिता ।

PREFATORY REMARKS ON BṚIHAT-PARÂŚARA DHARMA SAṂHITÂ.

A.—This is an old manuscript of the Bṛihat-Parâśara Saṃhitâ. It belongs to the Government of Bengal, and is deposited in the library of the Asiatic Society of Bengal, at Calcutta. It was placed at my disposal by the order of the Government of Bengal. It contains 170 folios. There are 10 lines on a page, and each line contains about 35 letters. The last page is lost; in the absence of which the date and other particulars of the manuscript cannot be known. Its appearance is very old. Possibly it was written at least some 400 years ago. It is in old Devanâgarî character and is generally correct.

B.—This manuscript belongs to the Elphinstone College Library, Bombay. It is written on thick Portuguese paper. It consists of 65 folios, broad in size, with 18 lines on each side, and 45 letters in each line. It has no date; it has a neat appearance, and the copying is tolerably correct. It was placed at my disposal by Mr. Nârâyanrâv Dâsô Banahatti, B.A., then Fellow and Librarian of the said College.

C.—This is a lithograph compilation of 28 different Smṛitis, under the name of Dharmaśâstra Saṃgraha, published in the year 1805 of Śalivâhana era, by Mahâdeva Śâstri Amrâpurkar and Hariprasâda Bhagiratha. It is very incorrect, faulty, and carelessly printed.

D.—This is also an old manuscript, belonging to the Deccan College Collection of 1887-88, No. 251. It was written in Vikrama Samvat 1779 and Śaka 1655. Either the Samvat or the Śaka year, here, is not correct, but it is difficult to state positively which one is so. The colophon to this manuscript runs thus :—इति बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां धर्मसंहितायां द्वादशमोऽध्याय । स्वस्ति. संवत् १७७८ शके १६५५ प्रवर्तमाने मासोत्तम मास कार्तिक शुक्लपक्षे चतुर्थां गुरुवासरे ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितंमया । यदिसुद्धमसुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥.

The manuscript contains 105 pages. The first five pages appear to have been written at a later date, for the size of the paper and the writing also differ from the size of the rest of the pages and the writing on them. The first five pages have six lines on each side and in each line 35 letters. While from the sixth page to the end there are 10 lines on each side and 51 letters in each line. The characters are Devanâgarî of the North India style. This book came to me through Dr. R. G. Bhandarkar. Its appearance is old, and it is very incorrect.

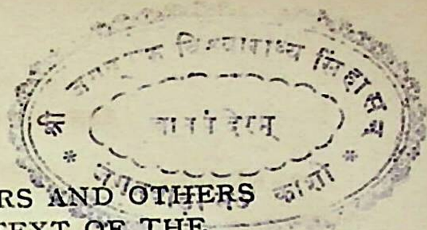
E.—This book belongs to the Ânandâśrama collection of Poona. It was lent to me by my friend, the late Mr. Mahâdev Chimnâji Âpte, the founder of that institution. It consists of 126 pages. Each page has 10 lines, and each line 31 letters. It is written in Kâyastha Devanâgarî character, is very incorrect, and its age is unknown.

F.—This book belongs to the Government of Bengal, and was kindly lent to me by the order of the Government of Bengal from the library of the Asiatic Society. It consists of 89 pages. On each side of the page there are 10 lines, and each line contains 56 letters. Its colophon reads ॥ इतिश्री वृद्धपराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्त संहितायां योगापदेशो नाम द्वादशोध्यायः ॥ ६९ ॥ संवत १८६३. The characters are Devanâgarì, and the paper, white-colored country paper. From the above colophon it is clear that the manuscript is a copy of वृद्धपराशर.

VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay, 15th March, 1911.

NAMES OF THE AUTHORS AND OTHERS OCCURRING IN THE TEXT OF THE BRIHATPARÂŚARA-SAMHITÂ.

श्री

TABLE OF CONTENTS OF BRIHATPARÂSARA.

अथ बृहत्पराशरसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

समाप्तेयमनुक्रमणिका.

ओं नमः श्रीगणेशाय ।

अथ बृहत्पराशरसंहिता प्रारभ्यते ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

व्यक्ताव्यक्ताय देवाय वेधसेऽनन्ततेजसे ।
नमस्कृत्य[1] प्रवक्ष्यामि धर्मान् पाराशरोदितान् ॥ १ ॥
अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनाश्रये[2] ।
व्यासमेकाग्रमासीनं पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः[3] ॥ २ ॥
मनुष्याणां[4] हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे ।
वर्णानामाश्रमाणां च किञ्चित्साधारणं[5] वद ॥ ३ ॥
युगेषु[6] त्रिषु ये प्रोक्ता धर्मा मन्वादिभिर्मुने ।
शक्यन्ते नैव ते कर्तुं वर्णैराश्रमवासिभिः[7] ॥ ४ ॥
स पृष्टो मुनिभिर्व्यासो बहुभिः[8] परिवारितः ।
प्रष्टुं जगाम पितरं धर्मान्पराशरं ततः ॥ ५ ॥
सर्वेषामाश्रमाणां च वरे बदरिकाश्रमे ।
स विवेशाश्रमे[9] तस्मिन् तनुं[10] योगीव वेधसः ॥ ६ ॥
नानापुष्पलताकीर्णे फल-पुष्पैरलङ्कृते[11] ।
नदी-प्रस्रवणानेकपुण्य[12]तीर्थोपशोभिते ॥ ७ ॥

---

१. A. C. and D. read नमस्कृत्वा for नमस्कृत्य. २. C. and D. read °वनाश्रमे for °वनाश्रये. ३. C. and D. read ऋषयः प्रष्टुमागताः, B. E. and F. द्विजाः पृच्छन्ति धार्मिकाः both for पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः. ४. A. C. and D. read मानुषाणां for मनुष्याणां. ५. B. reads काञ्चित् for किञ्चित्. ६. D. reads युगे-युगेषु for युगेषु त्रिषु. ७. F. reads आश्रमचारिभिः for आश्रमवासिभिः. ८. A. C. and D. substitute मुनिभिः for बहुभिः; while A. C. D. E. and F. substitute परिवेष्टितः for परिवारितः. ९. B. C. E. and F. read संविवेश for स विवेश. १०. B. E. and F. read योगीव वेधसस्तनुम् and C. महायोगी च वेधसः both for तनुं योगीव वेधसः. ११. F. reads अलङ्कृतैः; while B. and E. फलैः पुष्पैः for अलङ्कृते and फल-पुष्पैः respectively. १२. B. C. D. E. and F. read प्रस्रवणानेकैः for °प्रस्रवणानेक°.

मृग-पक्षिभिरासेव्ये देवतायतनावृते ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धानां नृत्य-गीतसमाकुले ॥ ८ ॥
तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रः पराशरः ।
सुखासीनो महातेजा मुनिमुख्यगणावृतः ॥ ९ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु मुनिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिवादैश्च मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ १० ॥
ततः सन्तुष्टमनसा पराशरमहामुनिः ।
व्यासस्य स्वागतं ब्रूयादासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ ११ ॥
वत्स सुस्वागतं तेऽस्तु महर्षीणां समन्ततः ।
कुशलं कुशलेत्युक्त्वा व्यासोऽपृच्छदतःपरम् ॥ १२ ॥
यदि जानासि मां भक्तं स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि ।
धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्योऽस्म्यहं यदि ॥ १३ ॥
श्रुतास्ते मानवा धर्मा गार्गेया गौतमास्तथा ।
वासिष्ठाः काश्यपाश्चैव तथा गोपालकस्य च ॥ १४ ॥
अत्रेर्विष्णोश्च सांवर्ता दाक्षाश्चाङ्गिरसास्तथा ।

---

१. We follow here only A.; while all others substitute आकीर्णे for आसेव्ये. २. C. D. and F. read °सिद्धैश्च for °सिद्धानां. ३. E. reads सक्थिपुत्रः for शक्तिपुत्रः, but it seems incorrect. ४. A. B. and E. read °ऽभिवाद्यैश्च for °ऽभिवादैश्च ; while B. and E. परिपूजितः for प्रतिपूजितः. ५. A. and D. substitute पाराशर° for पराशर°. ६. A. reads मुनिसत्तमः for मुनिपुङ्गवः. ७. B. E. and F. read वत्साद्य स्वागतं. C. वत्सस्य स्वागतं and D. वशस्य स्वागतं all for वत्स सुस्वागतं. ८. A. C. D. and F. substitute आसीनानां समन्ततः; while A. adds हि before आसीनानां and C. and D. substitute तेन for तेऽस्तु. ९. A. reads कुशलेन for कुशले इति १०. A. B. and E. read पृच्छत्यतः परम्, D. and F. पृच्छत्ततः परम् both for ऽपृच्छदतः परम्. ११. A. reads स्नेहो वा यदि वा मयि, C. D. and F. स्नेहो वा यदि वत्सल both for स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि. १२. E. reads ब्रूह्यथ for कथय. १३. A. reads अनुग्राह्योस्तु, C. and D. अनुग्राह्योऽहि both for अनुग्राह्योऽस्मि ; while F. कुरुष्वानुग्रहं मम for अनुग्राह्योऽस्म्यहं यदि. १४. A. and D. substitute तु and F. च both for ते. १५. A. C. D. and F. read आत्रेया विष्णुसांवर्ता; while C. and D. substitute °संवर्ताः for °सांवर्ताः. १६. C. substitutes दक्षाः for दाक्षाः and A. C. D. and F. आङ्गिरसः for आङ्गिरसाः.

शातातपाश्च हारीता [1]याज्ञवल्क्यकृतास्तथा ॥ १५ ॥
आपस्तम्बकृता धर्माः [2]शङ्खस्य लिखितस्य च ।
कात्यायनकृताश्चैव [3]प्रचेतोगदितास्तथा ॥ १६ ॥
[4]श्रुतिरात्मोद्भवा तात [5]श्रुत्यर्था मानवाः स्मृताः ।
[6]मन्वर्थः सर्वधर्माणां कृतादित्रियुगेषु च ॥ १७ ॥
धर्मं तु त्रियुगाचारं [7]न शक्यं हि कलौ युगे ।
वर्णानामाश्रमाणां च किंचित्साधारणं वद ॥ १८ ॥
व्यासवाक्यावसाने [8]तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
सुखासीनो महातेजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
क्रियन्ते नैव वेदाश्च न [9]चापि प्रभवन्ति ते ।
न कश्चिद्वेदकर्ताऽस्ति [10]वेदस्मर्ता चतुर्मुखः ॥ २० ॥
तथा स [11]धर्मं स्मरति मनुः [12]कल्पान्तरान्तरे ।
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ २१ ॥
अन्ये कलियुगे नृणां [13]युगह्रासानुरूपतः ।
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां [14]ज्ञानमेव च ॥ २२ ॥

---

१. D. reads हारीत-याज्ञवल्क्यकृताः for हारीता याज्ञवल्क्यकृताः. २. A. reads शङ्खा लैखितिकाः, D. सशङ्खलिखिताः; while F. reads this line.—

आपस्तम्बाश्च ते धर्माः शंख-लिखितकास्तथा ।.

३. C. प्राचेतसकृताः, D. प्रचेतसकृताः and F. प्रचेतःकृतकाः all for प्रचेतोगदिताः. ४. B. reads श्रुतेरात्मोद्भवाः for श्रुतिरात्मोद्भवा. ५. C. reads श्रुत्यर्थाः, but corrects श्रुत्यर्थमानवाः; while B. E. and F. substitute तथा for स्मृताः. ६. C. and D. read मन्वर्थसर्वधर्माणां for मन्वर्थः सर्वधर्माणां. ७. D. reads स शक्यं for न शक्यं; while C. D. A. F. substitute तु for हि. ८. F. reads °ऽवसानेषु for °ऽवसाने तु. ९. D. reads नैवाति° for न चापि. १०. E. reads वेदकर्ता for वेदस्मर्ता. ११. B. and E. read स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे and A. and D. स धर्मं स्मरति कल्पे both for स धर्मं स्मरति मनुः; while F. reads नित्यं स्मरति तद्धर्मं कल्पे for तथा स धर्मं स्मरति मनुः. १२. C. reads कल्पान्तरे ततः for कल्पान्तरान्तरे. १३. B. reads युगभासानुरूपतः, C. युगमासानुरूपतः and E. युगहासानुरूपतः all for युगह्रासानुरूपतः; while F. substitutes °ऽनुसारतः for °ऽनुरूपतः. १४. B. and E. read ज्ञानमुत्तमम्, C. D. and F. ज्ञानमुच्यते for ज्ञानमेव च.

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं[1] कलौ युगे ।
कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमस्य[2] च ॥ २३ ॥
द्वापरे शाङ्ख[3]-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ।
त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ॥ २४ ॥
द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं च[4] कलौ युगे ।
कृते[5] तु लिप्यते देशस्त्रेतायां ग्राम एव च ॥
द्वापरे कुलमेकं तु कलौ कर्ता विलिप्यते ॥ २५ ॥
कृते[6] सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन च[7] ।
द्वापरे भक्षणेऽन्नस्य[8] कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥
अभिगम्य कृते दानं त्रेतायामभिमन्त्र्य[9] च ।
द्वापरे याच्यमानं[10] तु सेवया[11] दीयते कलौ ॥ २७ ॥
अभिगम्योत्तमं दानं मध्यमं[12] साभिमन्त्रणम् ।
अधमं याच्यमानं स्यात्सेवादानं[13] तु निष्फलम् ॥ २८ ॥
कृते त्वस्थिगताः[14] प्राणास्त्रेतायां मांससंश्रिताः[15] ।

---

१. B. reads दानमेव and C. दानमेवं for दानमेकं. २. F. reads गौतमाः स्मृताः for गौतमस्य च. ३. B. D. and F. read शंख-लिखिताः and C. शंख-लिखितौ both for शाङ्ख-लिखिताः. ४. A. and F. substitute तु for च. ५. This and the following one line are omitted by A. D. and F.; C. also omits the same, but it appears in marginal correction. ६. B. reads कृते पतति सम्भाष्य, C. and D. कृते सम्भाष्य पतितैः and E. कृते पतति सङ्घातात् all for कृते सम्भाष्य पतति. ७. B. E. and F. substitute तु for च. ८. E. substitutes तस्य for ऽन्नस्य; while C. reads पतितकर्मणा for पततिकर्मणा. ९. A. C. and E. read साभिमन्त्रणं and B. अभिमन्त्रणम् for अभिमन्त्र्य च; while D. त्रेतामाहूय दीयते for त्रेतायामभिमन्त्र्य च. १०. A. reads याचमानस्य and F. याच्यमानस्य for याच्यमान तु. ११. A. reads कलौ सेवाय दीयते, B. and E. कलौ दीयेत सेवया and F. सेवकाय कलौ युगे all for सेवया दीयते कलौ. १२. A. C. D. and F. read आहूतं चैव मध्यमम् for मध्यमं साभिमन्त्रणम्. १३. A. reads दानं सेवाय निःफलम् and F. सेवायां निष्फलं स्मृतम् both for सेवादानं तु निष्फलम्; while C. and D. substitute च for तु. १४. A. B. and C. read धातुगताः for त्वस्थिगताः. १५. A. and D. read मांसमेव च and F. मांसमाश्रिताः for मांससंश्रिताः

द्वापरे रुधिरं यावत् कलावन्नाद्यमेव[1] च ॥ २९ ॥
कृते तात्क्षणिकः[2] शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
मासेन द्वापरे ज्ञेयः कलौ संवत्सरेण तु ॥ ३० ॥
युगेयुगेषु[3] ये[4] धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
तेषां[5] निन्दा न कर्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥
धर्मश्च[6] सत्यमायुश्च तुर्यांशेन कलौ युगे[7] ।
अदनात्तदनाद्यस्य[8] तुच्छमायुरकार्यतः ॥ ३२ ॥
धर्मश्च लोकदम्भार्थं पाषण्डार्थं तपस्विता[9] ।
विविधा वाग्वञ्चनार्थं[10] कलौ सत्यानुकारिणी[11] ॥ ३३ ॥
अल्पक्षीर-घृता[12] गावो ह्यल्पसस्या[13] च मेदिनी ।
स्त्रीजनन्यः स्त्रियः सर्वाः सुखार्थं[14] कृतमैथुनाः ॥ ३४ ॥
पुरुषाश्च जिताः[15] स्त्रीभी राजानो दस्युभिर्जिताः ।
जितो धर्मश्च पापेन अनृतेन[16] तथा ऋतम् ॥ ३५ ॥
शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचारास्तथा द्विजाः ।
अन्त्यानुयायिनश्चाद्या[17] वर्णास्तदुपजीविनः ॥ ३६ ॥
कृतं तु ब्राह्मणयुगं त्रेता तु क्षत्त्रियं युगम् ।

---

१. B. and C. read कलावन्ननिषेविणः, D. कलौ त्वन्नाद्यमेव च, and F. कलौ चान्नाद्यमेव च all for कलावन्नाद्यमेव च. E. also follows to B. and C., but adds तु before अन्न°. २. B. C. and F. read तत्क्षणिकः for तात्क्षणिकः. ३. A. and F. read °युगे च for °युगेषु. ४. F. substitutes ते for ये. ५. A. D. and F. read ते द्विजा नावमन्तव्याः for तेषां निन्दा न कर्तव्या. ६. B. reads धर्मः सत्यं सत्यसाधुश्चतुर्थांशे for धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्यांशेन. ७. B. and E. read स्थितः for युगे. ८. D. reads this line—

अदानात्तदनाद्यस्य तुच्छमासुरकार्यतः ॥;

while C. अदानात्तदनाद्यत्वं and B. अदनात्तदनाद्यत्वं for अदनात्तदनाद्यस्य ९. D. reads तपस्विनः for तपस्विता. १०. B. C. E. and F. read धनार्थं स्यात् for वञ्चनार्थं. ११. C. and D. read सत्यानुसारिणी for सत्यानुकारिणी. १२. B. substitutes °क्षीरास्तथा and E. °क्षीरकृता for °क्षीर-घृताः. १३. B. and D. substitute स्वल्प° for ह्यल्प°. १४. C. and D. read रत्यर्थं for सुखार्थं. १५. B. and E. read निर्जिताः स्त्रीभिर्भूपाला for च जिताः स्त्रीभी राजानो. १६. B. and E. read सत्यं च वितथैर्जितम्; while A. adds हि before ऋतम्. १७. D. reads आद्या for आद्या and F. आद्यवर्णाः for आद्या वर्णाः.

वैश्यं तु द्वापरयुगं कलिः[1] शूद्रयुगं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
चातुर्वर्णिकनारीणां तथा तुरीयजन्मनाम्[2] ।
पति-द्विजात्युपास्त्यापि[3] धर्मर्द्धिर्महती कलौ ॥ ३८ ॥
शतेन[4] या कृते दत्ते फलाप्तिः पुरुषस्य च[5] ।
स्याद्दत्तैर्दशभिर्नृणां[6] फलाप्तिः सा कलौ युगे ॥ ३९ ॥
कृते[7] यत् कोटिदस्य स्यात् त्रेतायां लक्षदस्य तत् ।
द्वापरेऽयुतदस्य स्यात् शतदस्य कलौ फलम् ॥ ४० ॥
युग[8]स्वरूपमाख्यातमन्यच्च[9] गदतः शृणु ।
वर्णानामाश्रमाणां च सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ४१ ॥
मृगः[10] कृष्णश्चरेद्यत्र स्वभावेन महीतले ।
वसेत्तत्र द्विजातिस्तु शूद्रो यत्र तु[11] तत्र तु ॥ ४२ ॥
हिमपर्वत-विन्ध्याद्र्योर्विनशन-प्रयागयोः[12] ।
मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥ ४३ ॥
देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः ।
तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः[13] सेवितानि च ॥ ४४ ॥
वसेयुस्तदुपान्तेऽपि[14] शमिच्छन्तो द्विजातयः ।

---

१. B. reads कलि for कलिः. २. D. reads °जन्मनी for °जन्मनाम्; while C. reads चातुर्वर्णक° for चातुर्वर्णिक°. ३. C. substitutes उपास्त्यादि for उपास्त्यापि; while D. reads यति-द्विजाभ्युपास्त्यादि for पति-द्विजात्युपास्त्यापि. ४. This verse does not appear in B. and E. ५. C. and D. substitute सा for च. ६. C. and D. read दत्तेषु दशभिर्नृणां फलाप्तिः स्यात् for स्याद्दत्तैर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा. ७. This verse does not appear in A. and D., C. also omits it, but gives in marginal correction and interchanges the place and puts before शतेन या कृते, &c. ८. This and the following two lines are omitted in A., but they appear in marginal correction. ९. A. C. and D. read अन्यन्निगदतः शृणु for अन्यच्च गदतः शृणु. १० B. reads कृष्णो मृगो and E. कृष्णा मृगा both for मृगः कृष्णः. ११. B. reads तु तत्र नु for तु तत्र तु. १२. A. reads हिमवान-प्रयागयोः, C. हिमांशेन प्रयागयोः, F. कुरुक्षेत्र-प्रयागयोः all for विनशन-प्रयागयोः; while D. °विन्ध्याद्रौ विनाशेन प्रयागयोः for °विन्ध्याद्र्योर्विनशन-प्रयागयोः through mistake. १३. A. reads पुण्यान्यायतनानि for मुनिभिः सेवितानि. १४. A. omits this whole line; while B. C. E. and F. read तदुपान्तेषु for तदुपान्तेऽपि; while D. शमिच्छन्नाः for शमिच्छन्तो.

मुनिभिः सेवितत्वाच्च[1] पुण्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥ ४५ ॥
यत्र पानमपेयस्य[2] देशे ऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।
अगम्यागामिता[3] यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥
एवं देशः समाख्यातो यज्ञियस्तु[4] द्विजन्मनाम् ।
एवमेवानुवर्त्तेरन् देशं धर्माभिकाङ्क्षिणः[5] ॥ ४७ ॥
वसन्[6] वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत् ।
षट्कर्माणि च[7] कुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः ॥ ४८ ॥
पराशरश्च यत् प्राह[8] शास्त्रं पुत्रस्य[9] वत्सलः ।
अथ[10] तत्सम्प्रवक्ष्यामि द्विजकर्मादिकं द्विजाः ॥ ४९ ॥
षट्कर्म-वर्णधर्माश्च प्रशंसा गोवृषस्य च ।
अदोह्य-वाह्यौ यौ तत्र[11] सीरं सीरप्रयोगिणाम् ॥ ५० ॥
अमावास्यानिषिद्धानि ततश्च[12] पशुपालनम् ।
अन्न-तोयप्रशंसा च वाह्याऽवाह्या[13] वसुन्धरा ॥ ५१ ॥
अयथार्थकृषौ[14] पापं तद्द्वयस्यापि शोधनम् ।
बलिं[15] सीतामखं चापि विवाहाः कन्यकावराः ॥ ५२ ॥
स्त्री-पुन्धर्मौ[16] मखाः पञ्च द्विजातिस्वर्गसाधनाः ।
विधिः प्राणाऽग्निहोत्रस्य आधानादिकसंस्कृतिः[17] ॥ ५३ ॥

---

१. B. and F. read सेवितत्वेन for सेवितत्वाच्च. २. A. adds तु before अपेयस्य. ३. A. reads अगम्यागमिनो, B. and E. अगम्यागमनं both for अगम्यागामिता. ४. A. B. and E. read याज्ञिको हि for यज्ञियस्तु. ५. B. C. D. E. and F. read धर्मानुकाङ्क्षिणः for धर्माभिकाङ्क्षिणः. ६. A. B. E. and F. read उषित्वा for वसन् वा. ७. B. and E. read प्रकुर्वीरन् for च कुर्वीरन्. ८. C. and D. read स्वयं प्राह for च यत् प्राह. ९. B. reads स्वसुतवत्सलः for पुत्रस्य वत्सलः. १०. C. and D. read अथातः for अथ तत्. ११. A. B. E. and F. substitute तौ तु for तत्र and B. अदोह्य-वाह्यो for अदोह्य-वाह्यौ; while C. क्षीरं क्षीरप्रयोक्त्रिणः and D. क्षीरं क्षीरप्रयोक्त्रिणा both for सीरं सीरप्रयोगिणाम्. १२. B. substitutes तपश्च for ततश्च. १३. C. reads वाप्या वा स्वा for वाह्याऽवाह्या. १४. C. and D. read अयथार्थकृषतो पापं तदस्यापि for अयथार्थकृषौ पापं तदस्यापि. १५. D. reads वह्निं for बलिं and विवाहः for विवाहाः. १६. D. reads स्त्रीषु धर्मो for स्त्री-पुन्धर्मौ; while F. स्त्री-पुन्धर्मै. १७. B. E. and F. read निषेकादिकसंस्कृतिः for आधानादिकसंस्कृतिः.

व्रतचर्यादि[1]तद्धर्मः प्रशंसा पुत्रजन्मनः ।
कृत्स्नो[2] गृहस्थधर्मश्च भक्ष्या[3]ऽभक्ष्यं तथैव च ॥ ५४ ॥
निषिद्धवस्तुकथनं पात्रशुद्धिस्ततः[4] परम् ।
द्रव्याणां[5] च तथा शुद्धिरुपाकर्मादिकर्म[6] च ॥ ५५ ॥
अनध्यायास्तथा श्राद्धं विप्र[7]-काल-हविर्युतम् ।
बलिर्नारायणीयश्च सूतकाशौच[8]मेव च ॥ ५६ ॥
परिषत्प्रायश्चित्तानि तद्वतानि द्विजोत्तमाः[9] ।
विधिवत्सर्वदानानि तेषां चैव फलानि च ॥ ५७ ॥
भूमिदानप्रशंसा च विशेषो विप्र-कालयोः ।
इष्टापूर्त्तौ तथा विद्वन् तयो[10]र्भिन्नफलानि च ॥ ५८ ॥
[11]प्रतिग्रहविधिस्तद्वद्यथा यस्य[12] प्रतिग्रहः ।
विनायकादिशान्तीनां विधयोऽथ[13] द्विजोत्तमाः ॥ ५९ ॥
वानप्रस्थस्य धर्मोऽथ[14] तथा धर्मो यतेरपि ।
चतुराश्रमभेदोऽपि वपुर्निन्दा तथैव च ॥ ६० ॥
[15]योगोऽर्चिर्धूममार्गौ च कालं रुद्रान्त[16]मेव च ।
दृष्ट्यातीतं[17] परं ध्येयं सर्वमेतत्पराशरः ॥ ६१ ॥

---

१. B. reads °व्रतधर्मः for °दितद्धर्मः; while A. and E. substitute च for °दि°; F. reads ब्रह्मचर्या च for व्रतचर्यादि° ; while D. substitutes °तद्धर्माः for °तद्धर्मः. २. C. reads कृत्स्ना गृहस्थधर्माः. ३. E. reads भक्ष्याऽभक्ष्या तथैव for भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव. ४. A. C. D. and F. read तथा पुनः for ततः परम्. ५. C. reads द्रव्याणि for द्रव्याणां. ६. D. reads उपाकर्माणि for उपाकर्मादि°; while F. substitutes वा for the latter च. ७. D. reads विप्राः for विप्र°. ८. E. reads स्नातकाशौचम् for सूतकाशौचम्. ९. C. reads यथा द्विज and A. and D. यथा द्विजाः for द्विजोत्तमाः. १०. C. reads तयोः पृथक्, D. and F. पृथक् तयोः for तयोर्भिन्न°. ११. A. reads परिग्रह° and परिग्रहः for प्रतिग्रह° and प्रतिग्रहः respectively. १२. D. substitutes तस्य for यस्य; while B. and E. तत्र for तद्वत्. १३. C. and D. read विधयश्च for विधयोऽथ. १४. This verse is omitted in B.; while C. D. and F. substitute ऽपि for ऽथ. १५. B. and E. read विधूममार्गौ for ऽर्चिर्धूममार्गौ. १६. B. and E. read भद्रान्नमेव and C. भद्रान्तमेव both for रुद्रान्तमेव; while A. कलिशूद्रान्नमेव for कालं रुद्रान्तमेव and F. कालरुद्रान्त° for कालं रुद्रान्त°. १७. B. and E. दिष्टातीतं परं, C. and D. दृष्टं च तत्परं and F. दिष्टातीतपरं all for दिष्ट्यातीतं परं.

प्रोक्तवान् व्यासमुख्यानां शेषं मुनिविभाषितम् ।
नियुक्तः सुव्रतः शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम्[1] ॥ ६२ ॥

पराशरो व्यासवचो निशम्य[2]
यदाह शास्त्रं चतुराश्रमार्थम् ।
युगानुरूपं च समस्तवर्ण-[3]
हिताय वक्ष्यत्यथ सुव्रतस्तत् ॥ ६३ ॥

शक्तिसूनोरनुज्ञातः सुतपाः सुव्रतस्त्विदम् ।
चतुर्वर्णाश्रमाणां[4] च हितं शास्त्रमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥

इति श्रीबृहत्पाराशरीये[5] धर्मशास्त्रे व्यासप्रश्ने[6] सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां शास्त्रसङ्क्षेपोद्देशकथनं[7] नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१. A. C. D. and F. read शेषं विप्राणां ख्यापनाय च for शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम्; while B. शेषं ख्यापनाय द्विजन्मनाम् for the same. २. B. reads ऽवगम्य and C. ऽधिगम्य for निशम्य. ३. D. °वर्णा हिताय for °वर्ण-हिताय. ४. A. B. C. E. and F. read चतुर्णामाश्रमाणां for चतुर्वर्णाश्रमाणां. ५. A. and F. read पाराशरे for पाराशरीये. ६. A. omits व्यासप्रश्ने; while A. C. D. E. and F. omit सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां. ७. A. omits शास्त्र°; while B. reads शास्त्रे for the same.

बृहत्पराशरसंहिता ।

द्वितीयो ऽध्यायः ।

पराशरमतं[१] पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
विहितं[२] ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १ ॥
चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
आचारभ्रष्ट[३]देहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २ ॥
षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।
हुतशेषं च[४] भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३ ॥
(व्यास[५] उवाच)।
कर्माणि कानीह कथं च तानि
कार्याणि वर्णैश्च किमाद्यकानि[६] ।
तेषामनेहां[७]करणे विधिश्च
सर्वं प्रसादात् प्रतनुष्व मह्यम् ॥ ४ ॥
(पराशर[८] उवाच)।
कर्मषट्कं[९] प्रवक्ष्यामि यत् कुर्वन्तो द्विजातयः ।
गृहस्था अपि मुच्यन्ते संसारैर्बन्धहेतुभिः[१०] ॥ ५ ॥
अथो[११]द्देशक्रमं शास्त्रं यच्छ्रुतं श्रुति[१२]दृष्टिकृत् ॥
तदुक्तं कर्म[१३] यत् पुंसां शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ ६ ॥

---

१. C. adds श्री before पराशरमतं. २. A. C. and D. read चिन्तितं for विहितं. ३. B. E. and F. read आचारहीन° for आचारभ्रष्ट°. ४. B. C. D. E. substitute तु for च. ५. व्यास उवाच does not appear in any of the manuscripts, but the following verse plainly contains questions, and as the preceding verses belong to Parâśara, these questions must be of Vyâsa. ६. E. and. F. read क्रिमादिकानि for किमाद्यकानि; while B. कर्माणि कानि च कथं हि for कर्माणि कानीह कथं च. ७. F. reads अनेहाः for अनेहा°. ८. This also does not appear in any of the MS., but the nature of following verses seems to be of Parâśara. ९. B. E. and F. read तत्षट्कर्म for कर्मषट्कं. १०. B. and. E. read °र्दृढबन्धनैः, F. °र्गृहबन्धनः both for °र्बन्धहेतुभिः. ११. D. reads यथो° for अथो°. १२. D. reads श्रुतिहर्षकृत् for श्रुतिदृष्टिकृत्. १३. B. C. E. and F. read तदुक्तकर्मकृत् for तदुक्तं कर्म यत्; while D. substitutes तत् for यत्.

संध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।
वैश्वदेवं[1] तथाऽऽतिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥ ७ ॥
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सो ऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥ ८ ॥
सन्ध्यामथ[2] प्रवक्ष्यामि देवता-काल-नामभिः ।
वर्णर्षि-च्छदन्सा युक्ता यद्विधा[3] च प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥
यावन्मन्त्रा[4] यथोपास्तिरुपस्पर्शनमेव च ।
आवाहनं विसर्गं च यावन्मन्त्र[5]क्रमेण तु ॥ १० ॥
दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः[6] सन्ध्येति कीर्तिता ।
सोपास्या सद्विजै[7]र्यत्नात् स्यात्तैर्विश्वमुपासितम् ॥११ ॥
मध्याह्ने ऽपि[8] च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नः परस्य च ।
पूर्वाह्णो[9] ह्यपराह्णस्तु क्षपा[10] चेति श्रुतिक्रमः ॥ १२ ॥
पूर्वा[11] सन्ध्या तु गायत्री ब्रह्माणी[12] हंसवाहना ।
रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मासनस्थिता ॥ १३ ॥
रक्ताभरणभासाङ्गा[13] रक्तमाल्याम्बरा तथा ।

---

१. C. reads वैश्वदेवस् for वैश्वदेवं. २. B. C. and E. read अथ सन्ध्यां for सन्ध्यामथ. ३. A. reads यावद्विचार्यं यथार्चनम्, but gives the marginal reading यद्विधा च प्रकीर्तिता. B. reads युक्ता याद्विधा च यथोचिता, C. and D. युक्तं याद्विधानं यथार्चनम्; F. also reads the same, but differs युक्तां for युक्तं and E. युक्तां यद्विधां च यथार्चिताम् all for युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता. ४. B. and. C. read यावन्मंत्रं for यावन्मंत्रा, E. यावन्मन्त्रान्यथोपास्ति° for यावन्मन्त्रा यथोपास्ति°; while A. B. E. and. F. read °रूपंस्पर्शनं for °रुपस्पर्शन°. ५. B. C. E. and F. read यावन्मात्रं, D. यावन्मानं both for यावन्मन्त्र°. ६. D. reads सन्ध्यः for सन्धिः; while B. substitutes गीयते for कीर्तिता. ७. C. and F. read स द्विजैः for सद्विजैः. ८. C. reads मध्याह्नोऽपि for मध्याह्ने ऽपि ; while A. B. C. and F. read पूर्वस्याह्नोऽपरस्य and D. पूर्वस्याऽह्नः परस्परम् both for पूर्वस्याह्नः परस्य च. ९. A. B. C. and E. पूर्वाह्णोऽ पराह्णः for पूर्वाह्णो ह्यपराह्णः; while B. and E. substitute च for तु. १०. C. reads क्षिपा चेति श्रुतिक्रमात्, E. क्षिया चेति श्रुतिक्रमः and D. क्षये चेति श्रुतिक्रमात् all for क्षपा चेति श्रुतिक्रमः. ११. D. and F. read पूर्वसन्ध्या for पूर्वा सन्ध्या. १२. A. C. ब्राह्मणी and D. reads ब्रह्मणः for ब्रह्माणी; while C. हंसवाहिनी for हंसवाहना. १३. A. reads °भारसाङ्गा for °भासाङ्गा; while B. रक्ताभरणरक्ताङ्गी for रक्ताभरणभासाङ्गा and E. रक्ताभरणभराङ्गा for the same.

अक्षमाला स्त्रग्धरा[1] च वरहस्ता ऽमरार्चिता ॥ १४ ॥
प्रागादित्योदयाद्[2] विद्वान् मुहूर्ते वैधसे[3] सति ।
उत्थायोपासयेत् सन्ध्यां यावत् स्यादर्कदर्शनम् ॥ १५ ॥
'विश्वमातः सुराभ्यर्च्ये पुण्ये गायत्रि वैधसि ।
आवाहयाम्युपास्त्यर्थं एह्येनोध्नि[4] पुनीहि माम्' ॥ १६ ॥
सन्ध्या माध्याह्निकी श्वेता सावित्री रुद्रदेवता[5] ।
वृषेन्द्रवाहना देवी ज्वलत्रिशिखधारिणी[6] ॥ १७ ॥
श्वेताम्बरधरा श्वेता नागाभरणभूषिता[7] ।
श्वेतस्रगक्षमाला च[8] कृतानुरक्तिशङ्करा[9] ॥ १८ ॥
जलाधारा[10] धरा धात्री धरेन्द्राङ्गभवा तथा[11] ।
स्वभाविभातभूराद्या[12] सुरौघनुतपाद्वया ॥ १९ ॥
'मातर्भवानि विश्वेशि[13] विश्वे विश्वजनार्चिते ।
शुभे वरे वरेण्यैहि[14] आहूतासि पुनीहि माम्' ॥ २० ॥

---

१. A. reads स्त्रग्वरा for स्त्रग्धरा and C. and D. ध्रुवाधारा चारुहस्ता for स्त्रग्धरा च वरहस्ता. २. Before this verse B. inserts the following verse:—

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥.

३. B. reads वैधसि स्थिते and D. वैधवे सति for वैधसे सति. ४. A. reads अंहो जहि, D. एनोऽस्ति, and F. अंहोघ्नि for एनोध्नि. ५. A. B. E. and F. read शम्भुदेवता for रुद्रदेवता. ६. A. reads° त्रिशूल° for °त्रिशिख°; while D. बालत्रिशिख° for ज्वलत्रिशिख°. ७. D. reads नानाभरणभूषिता for नागाभरणभूषिता. ८. F. reads °माल्या च for °माला च; while A. C. and D. substitute ऽपि for च. ९. A. C. and D. read °रक्तशङ्करा for °रक्तिशङ्करा; while B. E. °रक्तिशाङ्करा for the same. १०. B. C. E. and F. read जलाधारधरा धात्री for जलाधारा धरा धात्री; while A. जलाधारा वीरजटा for the same. ११. A. B. E. and F. read धरेंद्राद्रिभवा for धरेन्द्राङ्गभवा; while D. substitutes ऽभवा for तथा. १२. B. reads this line thus:—

स्वभावभूरिभूषाढ्या स्वराढ्याऽनुत्तमाऽद्वया ।
स्वभावभावभूराद्या स्वराद्यनुतपाद्वया ॥.

A. E. स्वराद्यनुत° and F. स्वरादिनुत°. for सुरौघनुत°. १३. A. E. and F. read विश्वेशे for विश्वेशि. १४. A. reads ऽह्वि आहूतैः B. E. and F. एहि आहूतैः for एहि आहूतासि; while D. reads वरेण्याहि आहूता हि for वरेण्यैहि आहूतासि.

सन्ध्या सायन्तनी कृष्णा विष्णुर्देवी[1] सरस्वती ।
खगगा[2] कृष्णवस्त्रा तु[3] शङ्खचक्रगदाधरा ॥ २१ ॥
कृष्णस्रग्भूषणैर्[4]युक्ता सर्वज्ञानमया वरा[5] ।
सर्ववाग्देवता[6] सर्वा ब्रह्मादिवचसि स्थिता ॥ २२ ॥
वीणा-ऽक्षमालिका-चाप[7]हस्ता स्मित[8]वरानना ।
चतुर्दशजनाभ्यर्च्या कल्याणी शुभवाक्प्रदा[9] ॥ २३ ॥
मातर्वाग्देवि वरदे[10] वरेण्ये वचनप्रदे[11] ।
सर्वामरगणस्तुत्ये[12] आहूतैहि पुनीहि[13] माम् ॥ २४ ॥
ब्रह्मेशार्क-हरीणां तु सङ्गमस्तूभयो[14]र्भवेत् ।
माध्याह्निकायां सन्ध्यायां सर्वदेवसमागमः[15] ॥ २५ ॥
पूजाभिकाङ्क्षिणो ये च ये च केचि[16]ज्जलार्थिनः ।
श्राद्धा[17]न्नभागधेया ये ये चाग्निहुतभागिनः ॥ २६ ॥
अन्यान्युच्चावचानीह स्थावराणि चराणि च ।
माध्याह्निकी[18]मपेक्षन्ते तेषामाप्यायनी हि सा ॥ २७ ॥
यस्तस्यां नार्चयेद्देवांस्तर्पयेन्न[19] पितॄंस्तथा ।
भूतान्युच्चावचानीह सोऽन्धतामिस्रमृच्छति ॥ २८ ॥
ईशान्या[20]भिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा ।

---

१. A. and D. read विष्णुदेवा for विष्णुर्देवी. २. D. स्वर्गगा and F. खेमाया. for खगगा. ३. B. and E. substitute त्र for तु. ४. D. reads कृष्णभ्रूभूषणैर् for कृष्णस्रग्भूषणैर्. ५. B. and E. read °मया च सा, F. °मया ऽभया, and C. °मयि परा all for °मया वरा. ६. B. and E. read °देवताः for °देवता. ७. We follow here only A.; while B. reads °चार° and C. D. °चारु° for° चाप°; and E. and F. quite mistaken. ८. A. reads °हस्ता स्मितचारुजनानना for °चापहस्ता स्मितवरानना ; while D. reads स्मिता for स्मित°. ९. D. reads शुभकप्रदा for शुभवाक्प्रदा. १०. A. C. D. and F. read मातर्वाग्देवते देवि for मातर्वाग्देवि वरदे. ११. D. reads च वरप्रदे for वचनप्रदे. १२. D. सर्वमरुद्गणस्तुत्ये for सर्वामरगणस्तुत्ये. १३. D. reads आहूते हि पुनाहि for आहूतैहि पुनीहि. १४. D. reads सङ्गमोऽस्तूभयोः for सङ्गमस्तूभयोः. १५. B. C. and E. read सर्वे देवाः समागताः for सर्वदेवसमागमः. १६. D. reads किञ्चित् for केचित्. १७. D. substitutes आज्य° for श्राद्ध°. १८. B. C. D. E. and F. read माध्याह्निकाम् and आप्यायना for माध्याह्निकीम् and आप्यायनी, but C. and D. read आप्यायिका for आप्यायनी. १९. D. reads तर्पयेत for तर्पयेन्न. २०. B. reads ईशानाभिमुखः C. and D. ईशान्यभिमुखो for ईशान्याभिमुखो.

सन्ध्यामुपासयेद्विद्वान्यथावत्तन्निबोधत ॥ २९ ॥
आ मणेर्बन्धनाद्धस्तौ पादौ चा ऽऽजानुतः शुचिः ।
प्रक्षाल्याऽऽचामयेद्विद्वानन्तर्जानुकरो द्विजः ॥ ३० ॥
निर्मलाफेनपूताभिर्मनोज्ञाभिः प्रयत्नवान् ।
आचामेद्ब्रह्मतीर्थेन पुनराचमनाच्छुचिः ॥ ३१ ॥
मुखनिर्माजनं कृत्वा द्विस्तेनैवाधरान् यथा ।
आद्भिश्च संस्पृशेत् खानि सर्वाण्यपि विशुद्धये ॥ ३२ ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या सव्यपाणिस्थवारिणा ।
घ्राणं संस्पृश्य नेत्रे च तेनानामिकया श्रुती ॥ ३३ ॥
नाभिं च तत्कनिष्ठाभ्यां वक्षः करतलेन च ।
शिरः सर्वाभिरंसौ च ह्यङ्गुल्यग्रैश्च संस्पृशेत् ॥ ३४ ॥
आचम्य प्राणसंरोधं कृत्वा चोपस्पृशेत् पुनः ।
अत्रोपस्पर्शने मन्त्रं प्रातः केचित् पठन्ति हि ॥ ३५ ॥
सूर्यश्चमेति मन्त्रेण प्रातराचमनं स्मृतम् ।
'आपः पुनन्तु' मध्याह्ने सायमग्निश्चमेति च ॥ ३६ ॥
मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तज्जलम् ।
आचम्य विधिवद्धीमान् सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥ ३७ ॥

---

१. B. C. D. and E. read यद्वत्तथावत् for विद्वान्यथावत् ; while C. substitutes उपासते for उपासयेत्. २. B. and E. read आमणिबन्धनात् for आ मणेर्बन्धनात्. ३. A. B. C. read आचमयेत् for आचामयेत् ; while D. ह्याचमेत् for the same. ४. D. reads निर्मलात् for निर्मला°. ५. C. D. read आचमेत् for आचामेत्. ६. A. C. D. and F. read वस्त्र° for मुख°. ७. A. ऽपरानया, B. and E. ऽपराण्यपि, C. and F. ऽपराण्यथ and D. ऽपराण्यथा for ऽधरान् यथा ; while F. substitutes तथैव for तेनैव. ८. D. reads नासिकया for ऽनामिकया. ९. B. C. D. and E. omit हि. १०. D. reads अनम्य for आचम्य. ११. B. and E. read उपसर्जने for उपस्पर्शने. १२. A. and D. read मध्याह्ने पुनन्त्वापो विपर्ययम् and omit the following whole line—

मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तज्जलम् ।,

but D. reads मध्याह्नं पुनस्त्वापो ; while F. does not insert the whole verse. १३. B. reads जलं तथा and A. C. E. and F. तथा जलम् both for च तज्जलम्. १४. A. C. and F. read आरभेत् for आचरेत् ; while F. substitutes धर्मान् for धीमान्.

सोङ्कारां चैव गायत्रीं जप्त्वा व्याहृतिपूर्विकाम् ।
आपोहिष्ठादि जल्पन्ति च्छन्दो-देवर्षिपूर्वकम् ॥ ३८ ॥
छन्दोभिर्विनियोगैश्च मन्त्र-ब्राह्मणसंयुतम् ।
एतद्धीनं न कुर्वीत कुर्याच्चेत् स्यात्तदासुरम् ॥ ३९ ॥
मृत्युभीतैः पुरा देवैरात्मनश्छादनाय च ।
छन्दांसि संस्मृतानीह च्छादितास्तैस्ततो ऽमराः ॥ ४० ॥
छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससीवाथ वाऽऽकृतेः ।
छन्दोभिरावृतं सर्वं विद्यात् सर्वत्र नान्यथा ॥ ४१ ॥
यस्मिन्मन्त्रे तु यो देवस्तेन देवेन चिह्नितम् ।
मन्त्रं तद्दैवतं विद्यात् सैव तस्य तु देवता ॥ ४२ ॥
येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता तु येन वै ।
मन्त्रेण तस्य स प्रोक्तो मुनेर्भावस्तदात्मकः ॥ ४३ ॥
यत्र कर्मणि चारब्धे जप-होमार्चनादिके ।
क्रियते येन मन्त्रेण विनियोगस्तु स स्मृतः ॥ ४४ ॥
अस्य मन्त्रस्य चाऽर्थोऽयमयं मन्त्रोऽत्र वर्तते ।
तत्तस्य ब्राह्मणं ज्ञेयं मन्त्रस्येति श्रुतिक्रमः ॥ ४५ ॥
एतद्धि पञ्चकं ज्ञात्वा क्रियते कर्म यद्द्विजैः ।
तदनन्तफलं तेषां भवेद्वेदनिदर्शनात् ॥ ४६ ॥
एकांशेनापि यन्न्यूनं कुर्यात् कर्म द्विजोत्तमाः ।

---

१. C. and F. read °पूर्वकाम् and D. °पूर्वकम्. २. B. E. and F. read °देवता-ऋषिपूर्वकम् for °देवर्षिपूर्वकम्. ३. D. reads ह्येतत् for चेत् स्यात्. ४. D. reads अतः for ततः. ५. A. and F. वाससी कृतिरेव वा, B. C. E. वाससी वाथ वा कृते and D. वाससी कृतिरेव च all for वाससी वाथ वा ऽऽकृतेः. ६. B. C. D. and E. read नान्यतः for नान्यथा. ७. B. substitutes सत्रे for मन्त्रे; while E. substitutes च for तु and D. ये देवास्तेन मन्त्रेण for यो देवस्तेन देवेन. ८. B. and E. read तद्दैवतं for तद्दैवतं; while D. substitutes यत् for तत्. ९. B. and E. substitute सेति for सैव; while C. reads सन्ति तत्र तु देवता and D. सवितस्तत्र देवता for सैव तत्र तु देवता. १०. D. reads संप्रोक्ते for स प्रोक्तो. ११. B. reads °दिकैः for °दिके. १२. B. and E. read नियोगस्तस्य संस्मृतः A. also reads the same, but corrects स स्मृतः for संस्मृतः; while F. विनियोगश्च तस्य सः for विनियोगस्तु स स्मृतः १३. D. reads अधः for अर्थः and ऽनुवर्तते for ऽत्र वर्तते. १४. D. reads ब्रह्मणा for ब्राह्मणे. १५. F. reads वेदे for वेद.° १६. D. reads अकामेनापि for एकांशेनापि. १७. A. E. and F. read ऽद्विजो मतिः, C. and D. द्विजोऽपि यः for द्विजोत्तमाः.

तेनासौ हन्यते कर्ताऽमृतो गर्ह्यत्वमृच्छति ॥ ४७ ॥
कुर्वन्नज्ञो द्विजः कर्म जप-होमादि किञ्चन।
नासौऽ तस्य फलं विन्देत् क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥ ४९ ॥
आपद्यते स्थाणु गर्तं स्वयं वापि प्रलीयते।
यातयामानि च्छन्दांसि भवन्त्यफलदान्यपि ॥ ५० ॥
सिन्धुद्वीप ऋषिश्छन्दो गायत्री ऋक्षु तिसृषु।
आपो हि दैवतं प्राहुरापोहिष्ठादिषु द्विजाः॥ ५१ ॥
गाधिजो राजपुत्रस्तु द्रुपदायामृषिर्भवेत्।
आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ॥ ५२ ॥
अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः।
छन्दोस्यानुष्टुभं प्राहुरापश्चैव तु दैवतम् ॥ ५३ ॥
सौत्रामण्यावभृतके विनियोगोऽस्य कल्पितः।
उदुत्यमृषिः प्रस्कण्वो गायत्रं सूर्यदेवता ॥ ५४ ॥
चित्रामित्यत्र कुत्सस्तु शक्वरी सूर्यदैवतम्।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्र्यापो ऋचां त्रयम् ॥ ५५ ॥
द्रुपदाघमर्षणं सूक्तं मार्जने व्याहरेदिति।
स्मृतिभिः परिशिष्टैश्च विशेषस्तोयसेचने ॥ ५६ ॥
उक्तोऽधोर्ध्वविभागेन कर्तव्यः सोऽपि सद्द्विजैः।
आपोहिष्ठेति च ऋचामष्टाक्षरपदेन च ॥ ५७ ॥

१. A. B. and E. read गर्तत्वम्, D. गन्ताऽन्धम् for गर्ह्यत्वम्, C. also reads the same as D., but corrects गर्ह्यत्वम्. २. D. reads कच्चन for किञ्चन. ३. A. reads कर्मफलाप्तः स्यात् तस्य for फलं विन्देत्; while D. substitutes कर्ममात्रं for क्लेशमात्रं. ४. A. substitutes च for वा. ५. B. and E. read फलदानि for ऽफलदानि. ६. B. and E. read °द्वीपर्षिश्च्छन्दो वै for °द्वीप ऋषिश्छन्दो. C. also follows this, but adds वै in the marginal correction after च्छन्दो. ७. A. B. E. and F. read कौकिलो and D. गोभिलो for गाधिजो. ८. B. and E. read द्रुपदायामघं उच्यते, A. द्रुपदायार्षमुच्यते and F. द्रुपदा ऋषिरुच्यते all for द्रुपदायामृषिर्भवेत्. ९. D. gives this verse after प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च, &c. C. also omits it, but gives in marginal correction. १०. A. E. and F. read अघमषर्णम् for अघमर्षणः. ११. B. C. E. read उदुत्यमिति for उदुत्यमृषिः. १२. C. D. E. and F. read सूर्यदेवता for सूर्यदैवतम्. १३. A. reads गायत्र्यापो ह्यृचां, D. गायत्र्याप ऋचा both for गायत्र्यापो ऋचां. १४ A. and E. read °सेवने for °सेचने. १५. D. reads उल्का ऽयोर्द्धं° for उक्तोधोऽर्ध्वं°. १६. B. C. D. F. read स for सद्. १७. A. and D. read त्र्यृचमष्टाक्षरपदं न च for ऋचामष्टाक्षरपदेन च. E. also reads the same; while C. substitutes त्रिऋचा° for च ऋचा°.

पादान्ते तु क्षिपेद्वारि पादमध्ये न च क्षिपेत् ।
भूमौ मूर्ध्नि तथाऽकाशे मूर्ध्न्याकाशे पुनर्भुवि ॥ ५८ ॥
एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥ ५९ ॥
ऋगर्धे वा प्रकुर्वीत शिष्टानां मतमीदृशम् ।
उदुत्यं, चित्रं देवानामुपस्थाने नियोजयेत् ।
हंसः शुचि षदित्यादि केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ ६० ॥
अव्याकृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुर-मानुषम् ।
संक्षोभायासृजद्ब्रह्मा सप्तेमा व्याहृतीः पुरा ॥ ६१ ॥
भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
आद्यास्तिस्रो महाप्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोजनात् ॥ ६२ ॥
अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ ६३ ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव च्छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् ॥ ६४ ॥
भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च ।
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठश्चर्षयः क्रमात् ॥ ६५ ॥
एताभिः सकलं व्याप्तमेताभ्यो नास्ति चापरम् ।
सप्तैते स्वर्गलोका वै सत्यादूर्ध्वं न विद्यते ॥ ६६ ॥

---

१. A. B. C. E. and F. read this line thus :—

पदान्ते प्रक्षिपेद्वापि पदमध्ये तु न क्षिपेत् ।.

२. C. and D. substitute तथा for पुनः. ३. A. C. and D. omit this verse :—

एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥;

while C. gives in the marginal correction the following one line which is an additional one :—

पुनर्मूर्ध्नि पुनर्मूर्ध्नि आकाशे च पुनर्भुवि ।.

४. B. and C. read संक्षेपेण and E. F. संक्षेपाय for संक्षोभाय; while C. reads सृजन् for ऽसृजद्. ५ D. reads सप्तमा for सप्तेमाः. ६. A. सर्वत्र तानि योजयेत्, B. E. and F. तासां सर्वत्र योजना, both for सर्वत्रैव नियोजनात्. ७. A. B. E. and F. read आदित्यो for सूर्यो. ८. B. and E. omit च; while C. D. substitute ऋषिः for ऋषयः. ९. A. सत्यस्योर्ध्वं च for सत्यादूर्ध्वं न.

3

तस्माल्लोकात् परा मुक्तिरर्वाचीनादपेक्षया[1] ।
प्राणसंयमनेष्वेता अभ्यस्याः[2] पूरकादिभिः ॥ ६७ ॥
ओ[3]मापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयुज्यते ।
प्रत्योङ्कारसमायुक्तो मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयके ॥ ६८ ॥
अत्रोङ्कारवदार्षादि विदुर्ब्रह्मविदो जनाः ।
प्रणवाद्यन्तगायत्री प्राणायामेष्वयं विधिः ॥ ७० ॥
गायत्र्यादिकचित्रान्तैर्मन्त्रैश्च प्रागुदीरतैः ।
उपासीरन्द्विजास्तावद्यावन्नो[4]देति भास्करः ॥ ७१ ॥
गवां वालपवित्रेण यस्तु[5] सन्ध्यामुपासते ।
सर्वतीर्थाभिषेकं तु लभंते[6] नात्र संशयः ॥ ७२ ॥
गोवालं[7] दर्भसारं च खड्गं कनकमेव च ।
दर्भ-ताम्र-तिलै[8]र्वापि एतैस्तर्पणकृद्[9]- द्विजाः ॥ ७३ ॥
स सन्तर्प्य पितृन्देवानात्मानं त्रिदिवं नयेत् ।
त्रिंशत्कोट्य[10]स्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ॥ ७४ ॥
उद्य[11]न्तं ते विवस्वन्तं बलादिच्छन्ति खादितुम् ।
दिने दिने सहस्रांशुरलक्ष्यैस्तैरभिद्रुतः ॥ ७५ ॥
भा[12]नुहीनः कृतस्तूर्णं तद्दृश्यत्वमिवागतः ।
अतस्तस्य च तेषां च ह्यभू[13]द्युद्धं सुदारुणम् ॥ ७६ ॥
किं भविष्यति युद्धेस्मिन्नित्यभूत्सुरविस्मयः ।
अरुणस्य च ये बाणा ज्व[14]लन्तो ये च भास्वतः ॥ ७७ ॥.
विलक्ष्या[15]स्ते निवर्तन्ते मन्देहानामदर्शनात् ॥ ७८ ॥

---

१. A. reads °द्यपेक्षया and D. °पदेक्षया both for °दपेक्षया. २. A. B. and E. read अभ्यस्ता for अभ्यस्याः. ३. F. omits ओम्. ४. B. C. and E. substitute च for न. ५. A. and B. read ये तु for यस्तु. ६. A. reads लभन्ते. for लभते ७. D. and E. read गोवालदर्भसारं च. for गोवालं दर्भसारं च. ८. C. दर्भं ताम्र-तिलम् and D. दर्भ-ताम्र-तिलं both for दर्भ-ताम्र-तिलैः. ९. A. reads तर्पणकैः for तर्पणकृद् ; while A. and B. substitute एभिः for एतैः. १०. B. reads अशक्तो यस्तु for त्रिशत्कोटयस्तु. ११. B. reads उत्पतन्ते for उद्यन्तं ते. १२. B. C. D. E. read भानुर्हीनः for भानुहीनः; while B. and E. substitute नित्यं for तूर्णं. १३. B. and E. read भवेद् for ह्यभूद्. १४. A. C. and F. read ये ज्वलन्तो विवस्वतः for ज्वलन्तो ये च भास्वतः. १५. C. reads विलक्षाः for विलक्ष्याः and F. विलक्षणाः for the same.

रवेरप्यंशवो ह्यस्माद्यातायाता[1] ह्यशक्तितः ।
अप्राप्त्या[2] च शरीराणां स्वामिन्येव[3] लयं गताः ॥ ७९ ॥
हेषाशब्दमकुर्वाणाः शफ[4]स्फुरणवर्जिताः ।
स्तब्धाङ्गा निर्जवा जाताः[5] सूर्यस्यन्दनवाजिनः ॥ ८० ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च[6] तपोधनाः ।
यत् सन्ध्यां ते उपासन्तः क्षिपन्त्येतज्जलं महत्[7] ॥ ८१ ॥
ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्याचाभिमन्त्रितम् ।
दह्यन्ते[8] तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥ ८२ ॥
सहस्रांशो रथे[9] तिष्ठन् योऽधीयानं[10]श्चतुः श्रुतीः ।
याज्ञवल्क्यः समास्थैतत्त्रिदशान्[11]नुक्तवांस्तथा ॥ ८३ ॥
मत्वेत्य[12]नुदितादित्ये सन्ध्योपास्तिकरो भवेत् ।[13]
उदिते सति या सन्ध्या बालक्रीडोपमा हि[14] सा ॥ ८४ ॥
सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वा नैव[15] ह्युपासिता ।
स जीवन्नेव[16] शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः ॥ ८५ ॥

---

१. B. and E. read °याता for °याता.; while A. °ह्यशक्तितः and B. स्वशक्तितः for ह्यशक्तितः. २. B. and C. आप्राप्ताश्च and E. and D. अप्राप्तात्व° for अप्राप्त्या च. ३. B. reads स्वात्मन्येव and D. स्वामिनैव both for स्वामिन्येव. ४. B. substitutes शब्द° for शफ°. ५. C. reads निर्जया जाताः, D. निर्जयाज्जाता both for निर्जवा जाताः. ६. B. and E. read मुनयः for ऋषयः. ७. B. and E. read this line as follows:—

ते सन्ध्यां यदुपासन्तः क्षिपन्ति तज्जलं महत् ।;

while C. D. read उपासीत and C. D. and F. substitute प्रक्षिपन्ति for क्षिपन्त्येतत्. ८. C. and D. read दह्येरन् for दह्यन्ते. ९. D. reads सहस्रांशुरथे for सहस्रांशो रथे. १०. B. E. read ऽधीयाय for ऽधीयानः. ११. A. reads विदृशान्, B. तद्दशान् and C. ऋषीशान् all for त्रिदशान्; while E. and F. are quite mistaken. D. reads ततः for तथा. १२. B. reads ममेति, C. and D. सत्वे तु for मत्वेति ; while D. substitutes अनुदित्वा° for अनुदिता° and E. अनुदिना° for the same. १३. Before this line C. inserts in the marginal correction the following verse :—

सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥.

It appears to occur in other Smritis. १४. C. and D. substitute च for हि. १५. A. सन्ध्यायैर्न, B. and E. नच सन्ध्या both for ज्ञात्वा नैव. १६. A. B. E. and F. read जीवन्नपि for जीवन्नेव. A. and F. शूद्रःस्यान्महापातकसंयुतः, B. and E. शूद्रःस्यात्सरापातकसंयुतः and D. शूद्रश्च ह्याशु गच्छति सान्वयः all for शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः.

मान्त्रं पार्थिवमाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चेति सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥ ८६ ॥
शं न आपस्तु वै मान्त्रं मृदालम्भं तु पार्थिवम् ।
भस्मना स्नानमाग्नेयं गवां[1] रेणुभिरानिलम् ॥ ८७ ॥
आतपे[2] सति या वृष्टिर्दिव्यं[3] स्नानं तदुच्यते ।
बहिर्नद्यादिके[4] स्नानं वारुणं प्रोच्यते[5] बुधैः ॥ ८८ ॥
यद्ध्यानं मनसा विष्णोर्मानसं तत्[6] प्रकीर्तितम् ।
असामर्थ्येन कायस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ॥ ८९ ॥
तुल्य[7]फलानि सर्वाणि स्युरित्याह पराशरः ।
[8]स्नानानां मानसं स्नानं मन्वाद्यैः परमं स्मृतम् ॥ ९० ॥
कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि तु[9] द्विजाः ।
दिव्यादीनां त्रयाणां तु स्नानानामौषसं परम् ॥ ९१ ॥
सर्वं[10]: पापहरं प्राहुः प्राजापत्यव्रता[11]धिकम् ।
उषस्युषसि यत् स्नानं क्रियतेऽनुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ ९२ ॥
प्रा[12]तरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९३ ॥
अस्नातो[13] नाचरेत् कर्म जप-होमादि किंचन ।
क्लिद्यन्ते[14] हि सुगुप्तानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च ॥ ९४ ॥
अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ।
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥ ९५ ॥

---

१. A. D. and F. read गोरेणुनाऽऽनिलं स्मृतम् for गवां रेणुभिरानिलम्. २. I. reads आदित्ये for आतपे. ३. B. and E. read तद्दिव्यं स्नानमेकधा for दिव्यं स्नानं तदुच्यते. B. and E. read °र्नद्योदकम् for °र्नद्यादिके. ५. B. and E. read तत् कीर्तितम् for प्रोच्यते बुधैः. ६. B. and E. read कथ्यते बुधैः and A. प्रोच्यते बुधैः for तत् कीर्तितम्. ७. B. and E. read सर्वाणि फलतुल्यानि, C. and D. तुल्यफलानि सर्वाणि. ८. B. omits this line. ९. C. reads सद्द्विजाः for तु द्विजाः. १०. E. omits this line. ११. C. reads °शताधिकम् for °व्रताधिकम्. १२. A. omits this and the following six lines. १३. B. E. and F. read अस्नात्वा for अस्नातो. १४. D. wrongly reads this line thus :—

विद्यन्ते च सुदृप्तानि द्रविणानि क्षरन्ति च ।.

स्रवत्येष[१] दिवा रात्रौ प्रातःस्नानेन[२] शुद्ध्यति ।
उषःस्नानं प्रशंसन्ति सर्वे च[३] पितरो ऽमराः ॥ ९६ ॥
दृष्टादृष्टकरं पुण्यं शंसन्ति ऋषयो[४] ऽपि हि ।
प्रातःस्नायी हि यो विप्रः सोऽर्हः स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ९७ ॥
तत्कृतं[५] कर्म यत्किञ्चित्तत्सर्वं स्याद्यथार्थवत् ।
अविद्वान् स्नानकाले तु यः कुर्याद्दन्तधावनम् ॥ ९८ ॥
पापीयान् रौरवं याति पितृशापहतो[६] ध्रुवम् ।
यच्च श्मश्रुषु केशेषु यज्जलं[७] देहलोमसु ॥ ९९ ॥
हस्ताभ्यां न तु वस्त्रेण जलं विद्वान् प्रमार्जयेत्[८] ।
मार्जिते पितरः सर्वे सर्वा अपि हि[९] देवताः ॥ १०० ॥
तथा सर्वे मनुष्याश्च त्यजन्त्यह्नाय[१०] तं द्विजम् ।
स्नातृसंचिन्तितं[११] सर्वे तीर्थं पितृदिवौकसः ॥ १०१ ॥
ततोन्यद्यद्यसौ[१२] गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि ।
ये तु[१३] स्नानार्थिनस्तीर्थं चिन्तितं तज्जलाश्रयम्[१४] ॥ १०२ ॥

---

१. C. and D. read स्रवते च for स्रवत्येष. २. B. E. F. and D. read °स्नानं विशोधनम् for °स्नानेन शुद्ध्यति. ३. A. B. C. E. and F. read ऽपि for च. ४. D. reads पितरः, B. and E. मुनयः both for ऋषयः. ५. B. and E. read प्राप्नोति तत्कृतं पुण्यं सर्वं च for तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्तत्सर्वं; while A. omits तत्. ६. B. C. E. D. and F. read °पादहतो for शापहतः; while B. E. and F. substitute द्विजः for ध्रुवम्. ७. D. reads याद्वा देहे च for यज्जलं देह°. ८. B. and D. substitute हि मार्जयेत् for प्रमार्जयेत्. ९. D. reads च for हि; while E. and F. read तोये for सर्वे. १०. D. reads त्यजेरन्नियतं for त्यजन्त्यह्नाय तं. ११. B. and E. read स्नातुः सेवन्ति तत्सर्वे, C. स्नानं सेचन्ति ते सर्वे, D. स्नानं सञ्चितितं सर्वे and F. स्नातुः सिञ्चति तत्सर्वे all for स्नातृसंचिन्तितं सर्वे. १२. C. reads ऽन्यद्यद्यधो, D. नद्याद्यसौ for ऽन्यद्यद्यसौ; while D. reads गच्छन् for गच्छेत्. १३. D. reads this line thus :—

ये तु स्नानार्थिनस्तीर्थं सञ्चिन्तन्ति जलाश्रयान् ॥ १०२ ॥.

१४. B. and E. read °जलाशयम् for °जलाश्रयम्.

तद्देहमुपतिष्ठन्ति तृप्त्यै पितृ-दिवौकसः ।
अतो न चिन्तयेत्तीर्थं व्रजेदेव त्वचिन्तितम् ॥ १०३ ॥
देवखात-नदी-स्रोतस्-सरस्सु स्नानमाचरेत् ।
स्नानं नद्यादिवन्धेषु सद्भिः कार्यं सदम्बुषु ॥ १०४ ॥
कृत्रिमं तोयकूपस्थं तोयं तत्र त्वकृत्रिमम् ।
न तीर्थे रुयाकुले स्नायान्नासज्जनसमावृते ॥ १०५ ॥
दर्भहीनोऽन्यचित्तश्च न नग्नो न शिरोविना ।
कदाचिद्धि वृथा मत्या न स्नातव्यं पराम्भसा ॥ १०६ ॥
अम्भःकृद्दुष्कृतांशेन स्नानकर्तापि लिप्यते ।
पञ्च वा सप्त वा पिण्डान् स्नायादुद्धृत्य तत्र तु ॥ १०७ ॥
वृथास्नानादिकानीह विशेषेण विवर्जयेत् ।
वृथा ह्युष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ॥ १०८ ॥
वृथा चाश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ।
मासे नभसि न स्नायात् कदाचिन्निम्नगासु च ॥ १०९ ॥
रजस्वला भवन्त्येता वर्जयित्वा समुद्रगाः ।
नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥ ११० ॥
न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
न स्नायात् क्षोभितास्वप्सु स्वयं न क्षोभयेच्च ताः ॥ १११ ॥

---

१. A. and C. read तृप्तये पितृ-देवताः, E. तृप्ता ये पितृ-देवताः for तृप्त्यै पितृ-दिवौकसः. २. B. व्रजेदेवं न चिन्तितम्, C. D. and F. व्रजेदेव तु चिन्तितम् for व्रजेदेव त्वचिन्तितम्. ३. A. B. and E. read तोयबन्धत्वम् for तोयकूपस्थं and B. and E. च कृत्रिमम् and D. तु कृत्रिमम् for त्वकृत्रिमम्. ४. B. reads आकरे for रुयाकुले. ५. B. and E. read समाकुले and D. समाश्रिते for समावृते. ६. B. and E. read ऽन्यचित्तस्तु; while A. substitutes तु for च. ७. D. reads मिथ्या for मत्या. ८. A. B. E. and F. read अम्बुकृत्° for अम्भःकृत्°. ९. A. B. E. read विलिप्यते for ऽपि लिप्यते. १०. B. and E. read स्नानात् and C. यावत् both for स्नायात्. ११. A. क्रिया° for वृथा°. १२. B. and E. substitute एव and C. and D. च for हि. १३. B. C. E. read जाप्यम् for जप्यम्. १४. F. reads असाक्षिके for असाक्षिकम्. १५. H. reads निम्नगाजले for निम्नगासु च. १६. A. B. E. and F. read ब्राह्मणो for न विप्रो. १७. D. reads आसु for अप्सु.

न निर्गतासु तीर्थाच्च पतन्तीष्वाहतासु च ।
रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये ॥ ११२ ॥
व्रतेषु चैव षष्ठीषु न स्नायादुष्णवारिणा ।
न स्नायाच्छ्रद्रहस्तेन नैकहस्तेन वा पुनः ॥ ११३ ॥
उद्धृताभिरपि स्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः ।
स्वभावाभिरनुष्णाभिरद्भिः सहेमभिर्द्विजः ॥ ११४ ॥
नवाभिर्निर्दशाहाभिरसंस्पृष्टाभिरन्त्यजैः ।
यः स्नानमाचरेन्नित्यं तं प्रशंसन्ति देवताः ॥ ११५ ॥
तस्माद्बहुगुणं स्नानं सदा कार्यं द्विजातिभिः ।
उत्साहाध्ययनं स्वान्तप्रशान्ति-शक्ति-वृद्धिदम् ॥ ११६ ॥
कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि-सौभाग्या-ऽऽयुःप्रवर्धनम् ।
स्वर्ग्यं च दशभिर्युक्तं गुणैः स्नानं प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
सूर्यादिदिनवारोक्तैतैलाभ्यञ्जनपूर्वकम् ।
हृत्ताप-कीर्ति-मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति-मृत्यवः ॥ ११८ ॥
आयुश्चार्कादिवारेषु तैलाभ्यङ्गे फलं क्रमात् ।
जलावगाहनं नित्यं स्नानं सर्वेषु वर्णिषु ॥ ११९ ॥

---

१. B. reads तीर्थासु for तीर्थाच्च, but it seems incorrect. २. F. omits this verse. ३. B. and E. read ग्रहणे च or ग्रहणेषु. ४. A. F. C. and D. read तथा for पुनः. ५. A. and F. read °स्सहेमभिस्तथा द्विजाः, D. °स्सहसाभिस्तथा द्विजः for °रद्भिः सहेमभिर्द्विजः ; while C. reads °स्सहेमाभिः and B. द्विजाः for सहेमाभिः and द्विजः respectively. ६. F. reads निर्दशाहोभिः for निर्दशाहाभिः. ७. F. does not insert this verse. ८. A. and F. read स्यात्तत्प्रसत्ति° B. शान्तप्रसक्ति° and E. स्वान्तप्रसत्ति° for स्वान्तप्रशान्ति°; while B. C. and E. °वृद्धिकम् for °वृद्धिदम्. ९. B. and C. कीर्तिः कान्तिर्वपुःपुष्टिः for कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि°; while E. and F. °वपुः पुष्टि for °वपुः पुष्टि°. १०. C. reads द्वादशभिः for च दशभिः. ११. B. C. E. D. and F. read दिनवारोक्तं for दिनवारोक्त°. १२. A. reads °मरणसुतास्थानाप्ति° and D. °मरण-सुत-स्थानाप्ति° for °मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति°. E. follows this reading, but reads °स्थानाप्तमृत्यवम् for °स्थानाप्ति-मृत्यवः; while B. °सुतः स्नानाप्ति° and C. °सुतेः स्नानाप्त° for °लक्ष्मी-स्थानाप्ति°.

शक्तैरहरहः कार्यं तस्याथ विधिरुच्यते।
गोशकृन्मृत्कुशांश्चैव पुष्पाणि पत्रिकां तथा।
स्नानार्थी प्रयतो नित्यं स्नानकाले समाहरेत्॥ ११९॥

स्वमनोऽभिमतं तीर्थं गत्वा प्रक्षाल्य पद्द्वयम्।
हस्तौ चाचम्य विधिवच्छिखां बद्ध्वैकचेतसा॥ १२०॥

मृदम्बुभिः स्वगात्राणि क्रमात् प्रक्षालयेद्यथा।
पादौ जङ्घे कटिं चैव क्रमात् प्रागम्बुभिः स्त्रिभिः॥ १२१॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य च तज्जलम्।
गुह्याय गुह्यमित्येतद्यजुषा प्रयताञ्जलिः॥ १२२॥

ऊरूं ह्रीति च मन्त्रेण कुर्यादापोभिमन्त्रणम्।
विधिज्ञाः कवयः केचिन्मन्त्रतत्त्वार्थवेदिनः॥ १२३॥

यत्र स्थाने तु यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा तथा।
तद्ध्यायेन्मनसा नित्यमन्यतीर्थं न चिन्तयेत्॥ १२४॥

गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत्।
महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रयतोऽपि सन्॥ १२५॥

उदुत्तममिति ह्यप्सु मन्त्रेण प्राङ्मुखो विशेत्।
ये ऽग्नयो दिवि चेत्येतत्कुर्यादालम्भनं ततः॥ १२६॥

सूर्यं पश्यञ्जलं मुक्त्वा समुत्तीर्य ततः स्थलम्।
आचम्याथ हरेन्मृत्स्नां तथा कायं समालभेत्॥ १२७॥

---

१. C. substitutes अयं for अथ and E. अर्थ° for the same. २. A. reads पत्रकं for पत्रिकां. ३. C. and D. read सदा° for समा°. ३. A. reads °ऽभिहितं and F. °ऽभिहतं. for °ऽभिमतं. ५. E. and F. read पाद्द्वयम् and C. and E. पदयोः both for पद्द्वयम्. ६. B. and D. substitute च for स्व°. ७. A. B. and D. read अथ for यथा. ८. D. reads प्राणं for प्राक्°. ९. C. and D. read गुह्योपगुह्य° for गुह्याय गुह्य°. १०. D. reads अभिमन्त्रिताः for अभिमन्त्रणम्. ११. B. C. D. and E. read स्थानेषु for स्थाने तु. १२. A. reads पुण्यतटा for पुण्यतमा, C. नदीं पुण्यतरां and D. नदी पुण्यतरा all for नदी पुण्यतमा. १३. A. D. E. and F. interchange this line for the next one; while D. reads ताम् for तत्. १४. Before this line D. inserts the following line which is the same as the preceding one; but reads वापि for नित्यं. १५. B. C. E. and F. read आचमेत् for आचामेत्. १६. A. and F. read जले for जलं. १७. B. स च, C. तु तत् for ततः.

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते [1]इत्याद्यपि पठन्ति हि ।
[2]मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसञ्चितम् ॥ १२८ ॥

मृत्तिकाहरणे [3]मन्त्रमिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ।
[4]समालभेत्त्रिभिर्मन्त्रैरिदं विष्ण्वादिभिर्द्विजः ॥ १२९ ॥

शिरश्चांसावुरश्चोरू पादौ जङ्घे क्रमेण तु ।
भास्कराभिमुखो मज्जेदापो ह्यस्मानिति [5]त्रिभिः ॥ १३० ॥

[6]उन्मृज्य सर्वगात्राणि [7]निमज्जेच्च पुनः पुनः ।
उत्तीर्याऽऽचम्य गात्राणि गोमयेनाथ [8]लेपयेत् ॥ १३१ ॥

मानस्तोक इति ह्युक्त्वा [9]प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
इमं मे वरुण, त्वन्नः, सत्यं नय, उदुत्तमम् ॥ १३२ ॥

मुञ्चत्त्ववभृथेत्येतैरात्मानमभिषेचयेत् ।
निमज्ज्याऽऽचम्य चाऽऽत्मानं दर्भैर्मन्त्रैश्च पावयेत् ॥ १३३ ॥

[10]सर्वपापापनोदार्थं प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
आपोहिष्ठादिकैर्मन्त्रैस्त्रिभिरन्यैश्च पावयेत् ॥ १३४ ॥

हविष्मतीरिमा आप, इदमापस्तथैव च ।
देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवीरिति [11]त्र्यृचा ॥ १३५ ॥

संस्मृत्य द्रुपदां देवीं शन्नो देवीरपां रसम् ।
[12]प्रत्यङ्गं मन्त्रनवकमापोदेवी पुनन्तु माम् ॥ १३६ ॥

चित्पतिं मां पुनात्वेतन्मन्त्रेणापि च पावयेत् ।
हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथा परम् ॥ १३७ ॥

तरत्समन्दीधावति पवित्राण्यपि शक्तितः ।
स्नानकर्मात्मकैर्मन्त्रैरन्यैरप्यब्दैवतैः ॥ १३८ ॥

---

१. B. and E. read विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे for इत्याद्यपि पठन्ति हि. २. A. D. and F. do not insert this line. ३. C. and D. substitute चैवम् for मन्त्रम्. ४. A. reads समालंभादिभिर् for समालभेत्त्रिभिर्. ५. A. reads तिसृभिः for त्रिभिः. ६. C. and E. read उद्घृष्य and D. उद्धृत्य both for उन्मृज्य. ७. C. reads निमज्ज्य for निमज्जेत् and D. निमज्ज्याथ for निमज्जेच्च. ८. A. B. C. and E. read उपलेपयेत् for ऽथ लेपयेत्. ९. B. E. and F. read प्राग्वोदग्वा for प्राग्वदङ्ग°. १०. D. omits this and the following one line. A. also omits the same, but gives in the marginal correction. ११. A. reads त्र्यृचा and C. इत्यृचम् both for त्र्यृचा. १२. B. C. E. and F. read प्रत्येकं for प्रत्यङ्गं.

प्लाव्यात्मानं निमज्याथ आचान्तस्त्वन्यदाचरेत् ।
काल-काय-प्रदेशानां तथा चैवोदकस्य च ॥ १३९ ॥
प्राकृत्ये सति चैवायं विधिरन्यो विपर्यये ।
सोंकारां चैव गायत्रीं महाव्याहृतिभिः सह ॥ १४० ॥
त्रिषण्णवैकधाऽऽवर्त्य स्नायाद्विद्वानपि द्विजः ।
च्छन्दो-मुन्यमरैर्युक्तं स्वशाखास्वरसंयुतम् ॥ १४१ ॥
आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतमर्धशतं दश ।
चिद्रूपं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ॥ १४२ ॥
अव्यक्तमव्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन् ।
गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः ॥ १४३ ॥
विष्णुस्मरणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु ।
योऽधीतवेदवेदार्थः स स्नातः सर्ववारिषु ॥ १४४ ॥
शुद्धयेदशुचिनः स्वान्तस्तच्छुद्धस्तु शुचिर्यतः ।
मन्त्रैश्च मनसा स्नानं न गोमय मृदम्बुभिः ॥ १४५ ॥

---

१. H. substitutes पाव्य for प्लाव्य. २. A. and F. read आरभेत् for आचरेत्. ३. C. corrects प्राकृते for प्राकृत्ये; while F. प्राकृत्वा सरिते for प्राकृत्ये सति. ४. B. reads त्रिषवणं चैकधावृत्त्या स्नाति, C. त्रिषट् चैकधावर्त्य स्नायात्, E. त्रिषवणैकधावृत्त्या स्नायेत् and D. त्रिसप्ते वैकधावर्त्या स्नानात् all for त्रिषण्णवैकधा ऽऽवर्त्य स्नायात्; while F. substitutes मर्त्यः for °वर्त्य. ५. B. and E. read °परैर् for °मरैर् and D. °मन्त्रं परैर् for °मुन्यमरैर्. ६. D. reads °क्षर° for °स्वर°. ७. B. reads शतशोर्धशतं for शतमर्धशतं; while E. शतसार्धशतं for the same. ८. E. and F. read विद्रूपं for चिद्रूपं. ९. C. and D. स्मरेत् for स्मरन्. १०. A. and F. read अर्हः for योग्यः; while D. reads °संशुद्धिस्त्र्यहं for °संशुद्धो योग्यः. ११. This and the following two lines do not appear in E., and D. reads योऽधीते वेदवेदार्थं सुस्नातः for योऽधीतवेदवेदार्थः स स्नातः; while A. स्नातः सन् for स स्नातः. १२. A. B. and F. read न शुद्धेदशुचिः for शुद्धयेदशुचिनः. C. follows our reading, but corrects न शुद्धेदशुचिः. १३. C. reads गोमयं मृदमम्बुभिः for न गोमय-मृदम्बुभिः; while A. B. D. E. and F. substitute नो for न.

तैश्चेद्वो-खर-मत्स्याश्च स्नानस्य फलमाप्नुयुः।
भावपूतः पवित्रः स्यान्मन्त्रपूतस्तथा नरः ॥१४६॥
उभयेन पवित्रस्तु नित्यस्नायी शुचिर्नरः।
विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ॥ १४७ ॥
न किंचित् फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत्।
उत्पद्यन्ते जले मत्स्या विपद्यन्ते तु तत्र च ॥ १४८ ॥
तिष्ठन्तोऽपि च ते स्नानफलं नैवाप्नुयुर्यतः।
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धयापि च ॥ १४९ ॥
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढत्वादकृतात्मनः।
श्रद्धा-विधिसमायुक्तं यत् कर्म क्रियते नृभिः।
शुचिभीरेकचित्तैश्च तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५० ॥
उदात्तमनुदात्तं च स्वरितं प्लुतमेव च।
द्रुतं च स्वरितोदात्तं स्वरं विद्यात्तथा प्लुतम् ॥ १५१ ॥
स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं च विसर्गान्तं तथैव च।
सानुस्वारं पृथक्त्वं च ज्ञातव्यमपरं च यत् ॥ १५२ ॥
वृत्रं शतक्रतुर्हन्ति वज्रेण शतपर्वणा।
यथा तथा प्रवक्तारं मन्त्रो हीनः स्वरादिभिः ॥ १५३ ॥
स्वरतो वर्णतः सम्यक् सन्ध्या-ध्यान-जपादिषु।
सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्या हीनाः स्युरफला नृणाम् ॥ १५४ ॥
नाभेरधस्तादङ्गानि क्षालयित्वा मृदम्भसा।
उपरिष्टात् सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य शुचिर्भवेत् ॥ १५५ ॥

---

१. B. C. and E. read तैर्हीनाः for तैश्चेद्वो°. २. B. and E read स्नातात्, A. स्नाने and F. स्नाताः all for स्नानस्य and अवाप्नुयुः for आप्नुयुः. ३. C. reads भावपूतं पवित्रं for भावपूतः पवित्रः. ४. B. E. and F. substitute मृताः, A. हताः for यतः. ५. D. reads भवेद्दुष्ट for भावदुष्टं; while C. follows our reading, but the correction of the same rectifies दुष्टं कृतमश्रद्धया and strikes off पि च. ६. E. substitutes यत् for च. ७. D. reads °र्ह्यैकचित्तैः for °रेकचित्तैः; while A. and D. substitute तु for च. ८. D. reads विसर्गान्तं तथैव च for स्वरितं प्लुतमेव च. ९. B. C. and F. read ज्ञातव्यं परमं; while E. ज्ञातव्यपरमं and D. ज्ञातमन्यपरं all for ज्ञातव्यमपरं. १०. B. C. D. E. and F. read मन्त्रहीनं for मंत्रो हीनः. ११. B. reads °स्नान° for °ध्यान°. १२. B. reads तु तन्मंत्रैस्तन्मोक्ष्याथ, A. सिक्तवस्त्रमन्त्रैर्वापि, C. सिक्तवस्त्रैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य, and E. सिक्तं मंत्रैः प्रोक्ष्य all for सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य; while D. reads उपविष्टः; for उपरिष्टात्.

चतुरश्चतुरस्त्वंङ्घ्योर्द्वौद्वौ च जङ्घयोस्तथा ।
द्वौद्वौ च जानुनोर्न्यस्य ऊर्वोः पञ्च च पञ्च च ॥ १५६ ॥
द्वावप्येवं तथा गुह्ये दशदशोदर-वक्षसोः ।
द्वौद्वौ गले च बाह्वोश्च द्वौद्वावंस मुखेषु च ॥ १५७ ॥
द्वौद्वौ च चक्षुषोः श्रुत्योः ससोङ्कारांश्च मूर्धनि ।
न्यस्तप्रणवसर्वाङ्गः स्नातः स्यात् सर्ववारिषु ॥ १५८ ॥
अकारं मूर्ध्नि विन्यस्य उकारं नेत्रमध्यतः ।
मकारं कण्ठदेशे तु ब्रह्मीभवति वै द्विजः ॥ १५९ ॥
अव्यङ्गाक्लिष्टधौते तु विद्वाञ्छुक्ले च वाससी ।
परिधाय मृदम्बुभ्यां करौ पादौ च मार्जयेत् ॥ १६० ॥
तद्वाससोरसम्पत्तौ शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथा भवेत् ॥ १६१ ॥
न जीर्ण-नीलं-काषाय-माञ्जिष्ठेन तु वाससा ।
मूत्राद्युपगतेनैव शुचिः स्यान्नैकवाससा ॥ १६२ ॥
एकं वासो यथाप्राप्तं परिधाय मनःशुचिः ।
अन्यत् कृत्वोत्तरासङ्गमाचम्य प्राङ्मुखः स्थितः ॥ १६३ ॥

द्वौद्वौ च गलबाहुभ्यां द्वौद्वावंसे मुखेऽपि च ।
* समानार्थकमिदं श्लोकार्धं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषूपलभ्यते। शतोपरिसप्तपञ्चाशत्तमश्लोकोत्तरार्धस्य पाठान्तरभूतमिदं स्यादिति प्रतिभाति।

---

१. F. reads पङ्घ्यो for अंघ्योर् and C. त्वङ्गे for the same. २. E. reads द्वौद्वौ च गल-बाहुभ्यां; which is proper in the next third line. ३. A. B. E. F. read द्वावपि च for द्वावप्येवं. ४. A. reads दशदशोर° and D. दश द्वादश° both for °दशदशोदर°. ५. D. reads सुमुखेषु for अंसे मुखे. ६. B. reads ससोङ्काराश्च for ससोङ्कारांश्च. ७. D. reads न रक्तवासी for शुक्ले च वाससी. ८. B. and E. read ऊरू for करौ. ९. B. and E. substitute तु for च. १०. C. and D. read कुन्तपं for कुतपं, but it seems incorrect. ११. A. substitutes °मल° for °नील°. १२. C. and D. read तु for च. १३. B. omits this line; while A. substitutes शूद्राद्यु° for मूत्राद्यु°. १४. B. and E. substitute एवं for एकं. १५. D. reads अन्ये for अन्यत्.

प्रत्योङ्कारसमायुक्ताः प्रणवाद्यन्तकास्तथा[1]।
महाव्याहृतयः सप्त दैवतार्षादिसंयुताः[2] ॥ १६४ ॥
प्रणवान्ता च गायत्री[3] शिरस्तस्यास्तथैव च।
त्रिरावर्तनमेतस्याः प्राणायामो विधीयते ॥ १६५ ॥
शक्त्याऽसुसंयमं[4] कृत्वा तथाचम्य विधानतः।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यामुपस्थाय च भास्करम् ॥ १६६ ॥
गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितॄन्।
अन्वारब्धेन[5] सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥ १६७ ॥
तृप्यतामिति सेक्तव्यं[6] नाम्ना तु प्रणवादिना।
ब्रह्मेश-केशवान् पूर्वं प्रजापतिमथो[7] श्रुतीः ॥ १६८ ॥
छन्दो यज्ञानृषीन्[8] सिद्धानाचार्यांस्तनयानपि[9]।
गन्धर्व-वत्सरर्तूंश्च मासान् दिन-निशास्तथा[10] ॥ १६९ ॥
देवान् देवानुगांश्चैव[11] नागान्नागकुलानि च।
सरितः सागरांस्तीर्थान् पर्वतान् कुलपर्वतान् ॥ १७० ॥
किन्नरान् खेचरान् यक्षान् मनुष्यानथ तर्पयेत्[12]।
सनकश्च सनन्दश्च[13] तृतीयश्च सनातनः ॥ १७१ ॥
आसुरिः कापिलश्चैव वोढुः[14] पञ्चशिखस्तथा[15]।
मानुषान्[16] यातुधानांश्च तेषां चैव कुलान्यपि ॥ १७२ ॥
सुपर्णांश्च पिशाचांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा।
वनस्पतीनोषधींश्च[16] भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १७३ ॥

---

१. D. reads प्रणवाद्यन्तका: for प्रणवाद्यन्तकाः. २. A. C. and D. read देवतार्षादि°, B. and E. दैवतर्ष्यादि° for दैवतार्षादि°. ३. C. and D. read गायत्र्याः for गायत्री. ४. B. reads शक्त्याऽप्सु for शक्त्याऽसु°. ५. A. omits this and the following one line. ५. D. substitutes तोयेन for सव्येन. ६. D. reads वक्तव्यं for सेक्तव्यं. ७. A. and D. substitute अथ for अथो. C. and D. श्रुतिम् for श्रुतीः; while B. and E. read अथाब्रवीत् for अथ श्रुतीः. ८. B. E. and F. substitute यक्षान् for यज्ञान्, but the name appears in the fifth line next including this. ९. D. reads स्तनपायिनः for तनयानपि. १०. F. substitutes पुनः for तथा. ११. C. substitutes अपि for एव. १२. B. and E. read अप्यतर्पयेत् for अथ तर्पयेत्, but it seems incorrect. १३. B. and E. read ततः पश्चात्सनन्दकसनातनः for सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः. १४. E. and D. substitute वोढः for वोढुः; while C. वोढ° for the same. D. reads °शिखिः for °शिखः. १५. B. and E. read मनुष्यान् for मानुषान्. १६. D. adds च after वनस्पतीन्.

ब्रह्मादयो मयाहूता आगच्छन्त्वाददन्त्वपः ।[1]
अनृणं मां प्रकुर्वन्तु प्रसीदन्तु ममोपरि ॥ १७४ ॥
ततः पूर्वाग्रदर्भेषु साग्रेषु सकुशेषु[2] च ।
प्रादेशिकेषु[3] शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बु सेचयेत्[4] ॥ १७५ ॥
अन्वारब्धापसव्येन[5] पाणिना दक्षिणे न तु ।
भूस्थदक्षिणजानुः[6] सन् देवेभ्यः सेचयेज्जलम् ॥ १७६ ॥
देवेभ्यश्च नमः स्वाहा पितृभ्यश्च नमः स्वधा ।
मन्यन्ते कवयः केचिदित्ययं[7] तर्पणक्रमः ॥ १७७ ॥
तर्प्यमाणेषु कर्मत्वं णिजन्तं[8] च क्रियापदम् ।
तर्पयामि पितॄन् देवानित्याहुरपरे पुनः ॥ १७८ ॥
सिच्यमानेन[9] तोयेन मन्यन्ते मुनयो परे ।
देवास्तृप्यन्तु पितरस्तृप्यन्त्विति[10] निदर्शनम् ॥ १७९ ॥
उदीरतामाङ्गिरस आयन्तु नोर्जमित्यपि ।
पितृभ्यश्च स्वधायिभ्यो ये चेह पितरस्तथा ॥ १८० ॥
अग्निष्वात्तोपहूताश्च[11] तथा बर्हिषदोऽपि च[12] ।
येन[13] पूर्वे च पितरः सोमपानामुदीरयेत् ॥ १८१ ॥
आवाह्य च पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना[14] ।
दक्षिणाभिमुखो द्वाभ्यां कराभ्यामम्बु सेचयेत् ॥ १८२ ॥

---

१. D. reads आगत्य ददतु त्वपः for आगच्छन्त्वाददन्त्वपः. २. A. reads च कुशेषु for सकुशेषु; while F. substitutes सकुलेषु for the same ३. B. and E. read प्रादेशकेषु for प्रादेशिकेषु. ४. C. and D. read निःक्षिपेत् for सेचयेत्. ५. A. reads अथातश्चापसव्येन, D. अन्वारभ्यापसव्येन both for अन्वारब्धापसव्येन. ६. C. reads दक्षिणो जानु भूलग्नो, D. दक्षिणे जानु भूलग्नो and B. E. F. दक्षिणजानु भूलग्नो भूस्थदक्षिणजानुः सन्; while C. सिञ्चयेत् for सेचयेत्. ७ B. reads इत्येव तर्पणे क्रमम्, E. इत्येवं तर्पणे क्रमम् and D. इत्येव तर्पणक्रमः all for इत्ययं तर्पणक्रमः. ८. B. and E. read त्यजन्तं and C. and D. निजत्वं for णिजन्तं; while F. त्यजतं for the same. ९. D. reads सिञ्चमानेन for सिच्यमानेन. १०. D. reads नियताः for पितरः. ११. D. reads अपहूताः for उपहूताः. १२. F. substitutes वा for च. १३. F. does not insert this and the following one line. १४. A. omits च. C. reads पितॄनथ तैरपसव्योपवीतिनः, E. पितॄन् तैर्मन्त्रैरपसव्योपवीतितः, D. पितॄनेतैरद्य सव्योपवीतिना, all for पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना.

भूलग्नसव्यजानुश्च दक्षिणाग्रकुशेषु च।
रुक्म-रौप्य-तिलैस्ताम्र-दर्भ-मन्त्रैः क्षिपेत् पयः ॥ १८३ ॥
विना रौप्य-सुवर्णाभ्यां विना ताम्र-तिलैरपि।
विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठति ॥ १८४ ॥
दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काश-वीरण-वल्वजैः।
शूकधान्य-तृणैर्वापि दर्भकार्यं श्रयेद् द्विजः ॥ १८५ ॥
न तर्पयेत् पतन्तीभिर्विद्वानद्भिः कथंचन।
पात्रस्थाभिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् ॥ १८६ ॥
वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्नमस्कारसमन्वितान्।
एते च दिव्याः पितर एतदायत्तमानुषाः ॥ १८७ ॥
ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १८८ ॥
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ १८९ ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥ १९० ॥
इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा।
अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥ १९१ ॥
एते वै द्वादशादित्या देवानां परमाः स्मृताः।
एवं हि दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ॥ १९२ ॥
कव्यवाहो नलः सोमो यमश्चैव तथार्यमा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥ १९३ ॥

---

१. A. substitutes °कुशेन for °कुशेषु. २. F reads °बिल्वजैः for °बल्वजैः. ३. C. reads कदाचन for कथंचन. ४. D. substitutes स्वधा° for सम°. ५. B. and E. read एतदायान्तु मानुषम् and C. एते दायान्तु मानुषम् both for एतदायत्तमानुषाः. ६. A. B. C. and D. read ऽध्वरश्च for धरश्च, but the name धर appears, in several Purâṇâs. ७. A. B. E. and F. substitute अजैकपादो for अजैकपाद् and except A. C. and D. others read अहिर्बुध्नो. ८. C. and E. interchange places of त्र्यंबकः and रैवतः. ९. G. reads जयन्त्यश्च for जयन्तश्च; while C. D. °त्यप°, E. वाप° and F. ह्यप° all for चाप°. १०. G. reads सुरोत्तम for सुरोत्तमाः. ११. C. reads परमं for परमाः. १२. C. and D. read च for हि. १३. B. E. and G. read दिव्यपितरः for दिव्याः पितरः. १४. A. B. D. E. F. and G. read कव्यवालो for कव्यवाहो.

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः।
एतैस्तु तर्पितैः सर्वैःपुरुषास्तार्पिता नृभिः ॥ १९४ ॥
यमश्च धर्मराजश्च मृत्युश्चैव तथान्तकः।
वैवस्वतश्च कालश्च सर्वभूतक्षयस्तथा ॥ १९५ ॥
औदुम्बरश्च नीलश्च दध्नश्च परमेष्ठ्यपि।
चित्रश्च चित्रगुप्तश्च वृकोदरस्तथार्यमाः ॥ १९६ ॥
एतैस्तु तर्पितैः सद्भिर्विश्वं स्यात्तर्पितं नृभिः।
तस्मात् प्रागतर्पयित्वैतान् पित्रादीन् तर्पयेत्ततः ॥ १९७ ॥
मातामहान् मातुलांश्च सखि-सम्बन्धि-बान्धवान्।
स्वजनान् ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान् गुरूनपि ॥ १९८ ॥
मित्रान् भृत्यानपत्यांश्च ये भवन्ति तदाश्रिताः।
तान् सर्वांस्तर्पयेद्विद्वानीहन्ते ते यतो जलम् ॥ १९९ ॥
जलस्थश्च जले सिंचेत् स्थलस्थश्च तथा स्थले।
पादौ स्थाप्योऽभयोश्चैव प्रक्षाल्योभयतः शुचिः ॥ २०० ॥
यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा।
कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥
नार्द्रवासाःस्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत्।
जानुदघ्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

---

१. D. reads न्रघ्नश्च for दध्नश्च; while C. बुध्नश्च for the same. २. D. and others read परमेष्ठिना or परमेष्ठिनः for परमेष्ठ्यपि. ३. D. reads विश्वस्वांस्तर्पितो for विश्वं स्यात्तर्पितं. ४. D. reads त्रिशतीन् for पित्रादीन्. ५. A. reads पितृ-भृत्यान् for मित्रान् भृत्यान्. ६. B. E. and G. read सिञ्चन् for सिञ्चेत्. ७. B. E. F. and G. read उभयत्रापि and C. उभयत्रैव for उभयोश्चैव; while B. reads भवेत्तूभयतः and C. शुची for प्रक्षाल्योभयतः and शुचिः respectively. ८. A. and D. do not insert these two s'lokâs:—

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा।
कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥
नार्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत्।
जानुदघ्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥.

९. B. and E. read जानूदघ्नः स्थल° and C. and G. जानुदघ्नस्थल°. १०. B. C. and F. read विगत° for विगलत्°.

गोश्रृङ्गमात्रमुद्धृत्य करौ विप्रो जले स्थितः।
अन्तरे तु क्षिपेद्वारि पितॄणां तृप्तिमावहन् ॥ २०३ ॥
उभाभ्यां सेचयेद्वारि आकाशे दक्षिणामुखः।
पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च ॥ २०४ ॥
स्थलगो नार्द्रवासास्तु कुर्याद्वै तर्पणादिकम्।
प्रेताद्दृते नार्द्रवासा नैकवासा समाचरेत् ॥ २०५ ॥
एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्द्विजाः।
निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं येन स्नातो भवेद्द्विजः ॥ २०६ ॥
निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमबुद्धिमान्।
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ॥ २०७ ॥
निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं तिल-दर्भसमन्वितम्।
न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं नैवाम्भसि न पादयोः ॥ २०८ ॥
एषु चेत् पीडयेत् वस्त्रं राक्षसं तदतिक्रमात्।
वस्त्रनिष्पीडने विप्रं इमं श्लोकमुदाहरेत् ॥ २०९ ॥
'ये मे कुले लुप्तपिण्डा पुत्र-दार-विवर्जिताः।
तेषां प्रदत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥ २१० ॥

---

१. A. C. and D. read °मुत्क्षिप्य for °मुद्धृत्य. २. D. omits the following portion :—

– – – – – – – – – – पितॄणां तृप्तिमावहन् ॥ २०३ ॥
उभाभ्यां सेचयेद्वारि – – – – – – – – – ।.

३. B. C. E. F. and G. read कराभ्यां for उभाभ्यां. ४. Except D. all others read प्रता° for प्रेता°. ५. C. reads द्विज for द्विजाः. ६. A. and C. read अजानतः and D. अजानता for अबुद्धिमान्. ७. A. reads नवा° for नैवा° and B. E. and G. नचा° for the same. ८. B. C. E. F. and G. read राक्षसानां फलं भवेत् for राक्षसं तदतिक्रमात्. ९. C. D. and F. read मन्त्रं for विप्र. १०. B. E. and G. read उदीरयेत् for उदाहरेत्; while D. and F. insert the following line after this śloka :—

तिलदर्भसमायुक्तं कुमृत्युर्नष्टदेहिनाम् ॥.

In A. this line is visible in the marginal correction and reads कुमृत्योः for कुमृत्युः.

5

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे [1]कुमृत्युना ।
[2]तेषां तृप्तिर्भवत्त्वेषा तिलमिश्रेण वारिणा ॥ २११ ॥
[3]जलमध्ये च यः कश्चित् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
निष्पीडयति चेद् वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥ २१२ ॥
यदप्सु मलनिक्षेपः शौच-स्नानादिकुर्वताम् ।
[4]तत्पापस्य व्यपोहार्थमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २१३ ॥
'यन्मया दूषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः ।
तस्य पापस्य निष्कृत्यै [5]यक्ष्मणस्तव तर्पणम् ॥ २१४ ॥
अम्बुपेभ्यो [6]ऽथ यक्ष्मभ्यो ददामीदं जलाञ्जालिम् ।
अन्यथा घ्नन्ति ते [7]सर्वं सुकृतं पूर्वसञ्चितम् ॥ २१५ ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित् पुमांसो योषितो ऽपि वा ।
[8]अस्मद्वंशेऽपि तेभ्यो वै दत्तं वस्त्रजलं मया' ॥ २१६ ॥
नास्तिक्येनापि यो विप्रस्तर्पयेत् पितृ-देवताः ।
स तत्तृप्ति[9]कृतो धर्मान् प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ २१७ ॥
[10]नास्तिक्यावस्थितो यस्तु तर्पयेन्न पितॄन् द्विजः ।
पिबन्ति [11]देहनिःस्रावं पितरस्तज्जलार्थिनः ॥ २१८ ॥
पितॄणां पितृतीर्थेन देवानां [12]दैविकेन तु ।
इति [13]मत्वा प्रकुर्वाणा मुच्यन्ते गृहमेधिनः ॥ २१९ ॥

---

१. A. C. D. and F. read तथैव च for कुमृत्युना. २. A. reads this line :—

एषा तृप्तिर्भवेत्तेषां तिलैस्तु सह वारिणा ॥

and F. reads :—

एवं तृप्तिर्भवेत्तेषां तिलैस्तु सह वारिभिः ॥.

३. C. and D. do not insert this śloka. ४. B. reads तस्य पाप° for तत्पापस्य. ५. A. reads यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् for यक्ष्मणस्तव तर्पणम्. ६. G. reads उष्मपेभ्यो and E. युष्मणेभ्यो both for ऽथ यक्ष्मभ्यो ; while A. B. E. F. and G. read दद्यादेताञ्जलाञ्जलीन्. A. differs from °देवा° for °देता°. ७. D. reads सर्वे for सर्वं. ८. C. and D. read अस्मिन् for अस्मद्°. ९. D. reads °क्रतो for °कृतो. १०. C. reads नास्तिक्ये, D. नास्तिक्याद्वस्तुतो for नास्तिक्या° and नास्तिक्यावस्थितो respectively. ११. A. reads देहिनः°; for देहनि°; while B. also reads the same. १२. Except A. all others read दैवकेन ; while D. देवक्रेन for दैविकेन. १३. A. substitutes मत्या for मत्वा ; while C. and D. read तु for प्र°.

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति[1] दक्षिणे।
ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सौमिकम्॥ २२०॥

ब्राह्मं पश्चिमलेखायां दैवं ह्यङ्गुलिमूर्धनि[2]।
प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौम्यं विजानतः[3]॥ २२१॥

अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम्।
कुर्याद्यो ऽहरहश्चैवं[4] सम्यग्ज्ञात्वा विधानतः॥ २२२॥

स प्राप्नुयाद्गृहस्थो ऽपि ब्रह्मणः पदमव्ययम्।
स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च दत्वा[5] चैव तु योऽश्नुते॥ २२३॥

सो ऽमृतं[6] नित्यमश्नाति तस्य स्थानमनामयम्।
अस्नात्वाऽश्नन्[7] मलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूय-शोणितम्।

अजुह्वंश्च कृमीन् कीटानदत्वा शकृत्तथा॥ २२४॥
आह्लादकारणं[8] स्नानं दुःख-शोकापहं तथा।

दुःस्वप्ननाशनं चैव कार्यं स्नानमतः सदा॥ २२५॥
चित्तप्रसाद-बल-रूप-तपांसि-मेधाम्
आयुष्य-शौचं[9]-सुभगत्वमरोगितां च।
ओजस्वितां[10] त्विषमदात् पुरुषस्य चीर्णं
स्नानं यशो-विभव-सौख्य[11]मलोलुपत्वम्॥ २२६॥

---

१. A. reads सन्ति च for तिष्ठन्ति and D. सप्ताथ for the same. २. B. and G. do not insert हि. ३. B. E. read विजानता and F. न जानता both for विजानतः. ४. A. C. D. E. and F. read अहरहश्चैवं for योऽहरहश्चैवं; while B. and G. read धर्मतः for विधानतः. ५. B. E. F. and G. read शक्त्या दत्वा च for दत्वा चैव तु. ६. A. and F. read अमृतं सोऽश्नुयान्नित्यं, C. and D. अमृतं सोऽश्नुते नित्यं both for सोऽमृतं नित्यमश्नाति. ७. C. अस्नातासि and D. अस्नात्वा श्नु° both for अस्नात्वाऽश्नन्. ८. C. and D. read °करणं for °कारणं. ९. B. and G. read °सौख्य° for °शौच°. १०. A. E. F. G. read ऊर्जस्वितम्; while C. substitutes ॐ° for ओं°. ११. B. E. and G. read °पुण्य° for °सौख्य°.

गीर्वाणवृन्दद्विजसत्तमस्तुतः
प्राप्तो मया यस्तु वसिष्ठपौत्रतः ।
पापप्रणाशं वितनोति यः श्रुतः
प्रोदीरितः स्नानविधिः स लेशतः ॥ २२७ ॥

उद्देशतो मया प्रोक्तः स्नानस्य परमो विधिः
द्विजन्मनां हितार्थं तु जपस्यातः परो विधिः ॥ २२८ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां स्नानविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१. B. E. and G. read °मः सुतः for °मस्तुतः and F. °मस्ततत: for the same. २. D. reads प्रचोदितः for प्रोदीरितः. ३. B. and G. read च for तु; while D. परं for परो and F. अथ for अतः. ४. A. adds धर्म° before संहितायां ५. B. reads षट्कर्माणि, C. E. F. and G. षट्क्रमंणि and D. षट्कर्म°. before स्नान°. ६. A. C. E. and F. omit नाम द्वितीयो ऽध्यायः; while D. wrongly reads द्वतीयोऽध्यायः.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

जपस्यार्थं प्रवक्ष्यामि विधिं पाराशरोदितम् ।
यावद्विधो जपो यस्तु यथा कार्यो द्विजातिभिः ॥ १ ॥
जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि शिवसूक्तानि चैव हि ।
वैष्णवानि च सूक्तानि तथा सौराण्यनेकधा ॥ २ ॥
सारस्वतानि दौर्गाणि वारुणान्यानिलानि च ।
पौराणिकानि चान्यानि तथा सिद्धान्तिकानि च ॥ ३ ॥
सर्वेषां जप्यसूक्तानामृचां च यजुषां तथा ।
साम्नां वैकाक्षरादीनां गायत्री परमो जपः ॥ ४ ॥
तस्याश्चैव तु ॐकारो ब्राह्मणा यमुपासते ।
आभ्यां तु परमं जप्यं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥ ५ ॥
तयोस्तु देवतार्षादि समासेनाभिधीयते ।
येन विज्ञातमात्रेण द्विजो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ ६ ॥
आसीन्नैव यदा किंचित् सदेवाऽसुर-मानुषम् ।
तदैकाक्षर एवासीदात्मविन्यस्तविश्वकः ॥ ७ ॥
गतभीरद्वितीयोऽपि एकाकी स न मोदते ।
चिन्तयामास गायत्रीं प्रत्यक्षा साऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

---

१. C. and D. read ऽतः for ऽथ. २. B. C. D. E. F. and G. read वारुण्या° for वारुणा°. ३. D. reads जप° for जप्य°. ४. A. substitutes तु- and D. च for वा. ५. A. C. D. and F. read °थ उपासितः, B. E, and G. °यमुपासितः for °यमुपासते. ६. A. C. and D. read च for तु. ७. B. C. D. and G. read विज्ञान° for विज्ञात°; while D. अश्नुते for आप्नुयात्. ८. D. reads च for एव. ९. C. D. and F. read एव for एक°. and B. D. E. and G. °क्षरं for °क्षर. १०. C. and D. read दिवि for स न.

गायत्री साऽभवत् पत्नी प्रणवोऽभूत् पतिस्तदा[1]।
पुनरन्यौ च दम्पत्याविति[2] ताभ्यामभूज्जगत् ॥ ९ ॥

प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिवेदं त्रिगुणात्मकम्।
त्रिदैवतं त्रिधामं च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम्[3] ॥ १० ॥

त्रिमात्रं[4] च त्रिकालं च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः।
सर्वमेतत्त्रिरूपेण व्याप्तं तु प्रणवेन हि[5] ॥ ११ ॥

ऋग्यजुः-सामवेदाश्च[6] त्रिवेद इति कीर्तितः।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणस्तेन[7] चोच्यते ॥ १२ ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्त्रिदैवत[8] इतीष्यते।
अग्निः सोमश्च सूर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तितः[9] ॥ १३ ॥

अन्तःप्रज्ञं बहिःप्रज्ञं घनप्रज्ञमुदाहृतम्।
हृत्कण्ठ-तालुकं चेति त्रिस्थान इति कीर्त्यते ॥ १४ ॥

अकारोकारौ[10] मश्चेति त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिकाल इति स स्मृतः ॥ १५ ॥

स्त्री-पुंनपुंसकं चेति त्रिलिङ्ग इति कीर्तितः[11]।
त्रिस्वभावः स्थितो देवो[12] मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ॥ १६ ॥

पर्यवस्यति यत्रैतद्[13] विश्वमुत्पद्यते यतः।
निर्मात्रकः समात्रोऽपि सादिरेव[14] निरादिकः ॥ १७ ॥

---

१. A. C. and D. read तथा for तदा. २. B. F. and G. read पुनरन्योन्यदाम्पत्यात् for पुनरन्यौ च दम्पत्यौ. ३. A. reads च व्यवस्थितम् for त्रिरवस्थितम्. ४. D. reads त्रिमानं and E. त्रैमात्रं both for त्रिमात्रं. ५. D. reads तु for हि; while A. reads ह for the same. ६. A. C. E. read त्रिवेदीति निगद्यते and D. substitutes °वेदश्च for °वेदाश्च. ७. B. E. and G. read परिकीर्तिते for तेन चोच्यते. ८. Some MSS. read °दैवतं for °दैवतः. ९. B. E. and G. read प्रकीर्त्यते and D. प्रकीर्तिता for प्रकीर्तितः. १० We follow here only A.; while all others read अकारोकारमश्चेति for अकारोकारौ मश्चेति. B. reads त्रिमात्र उच्यते स तु and D. त्रिमात्रा उच्यते सुत for त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः. ११. B. E. and G. read संस्मृतः for कीर्तितः. १२. D. reads वेदो for देवो. १३. A. B. E. F. and G. read एव for एतद्. १४. A. and D. read अपि for एव.

स जप्यः सर्वदा सद्भिर्ध्यातव्यश्च विधानतः।
वेदेषु चैव शास्त्रेषु बहुधा स व्यवस्थितः॥ १८॥
तथा सत्यपि चैकोऽयं घंटाकाश इव स्थितः।
कर्मारम्भेषु सर्वेषु त्रिमात्रः सम्प्रकीर्तितः॥ १९॥
स्थितो यत्र यथोक्तश्च स्मर्तव्यः स तथैव हि।
ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तस्तु यजुःश्रुतौ॥ २०॥
सामवेदे स विज्ञेयो दीर्घः स प्लुत एव च।
सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते॥ २१॥
यस्मिंस्तस्य च विश्रान्तिस्तत् परं ब्रह्मसंज्ञितम्।
उच्चारितस्य तस्याथ विश्रान्तौ च यदक्षरम्॥ २२॥
तदक्षरं सदा ध्यायेद्यस्तत्रैवं प्रलीयते।
घण्टास्वनितवत्तस्य विश्रान्तिः शब्दवेधसः॥ २३॥
कुर्वीत ब्रह्मविद्विप्रो यदीच्छेद्योगमात्मनः॥
सर्वस्यापि च शब्दस्य ह्यन्त उच्चारितस्य यत्॥ २४॥
तद्ध्यायेद्यस्तु स ज्ञानी शब्दब्रह्मविदुच्यते।
याज्ञवल्क्यो मुनीनां प्रागब्रवीज्जनकस्य च॥ २५॥
वासिष्ठजो ऽपि तं ब्रूयात् स्वभावं शब्दवेधसः।
तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घं घण्टानिनादवत्॥ २६॥

---

१. A. and F. read प्रकीर्त्यते, C. and D. प्रकीर्तितः for व्यवस्थितः, but in the margin of C. there appears the reading व्यवस्थितः. २. E. reads घटकोश इव स्थितः, C घटाकाशवदास्थितः and D. षट्काराद्यस्तदास्थितः all for घटाकाश इव स्थितः. ३. C. reads त्रिमात्रं सत् प्रकीर्तितम् for त्रिमात्रः सम्प्रकीर्तितः; while D. त्रिमात्रं and A. B. E. F. and G. स for त्रिमात्रः and सम् respectively. ४. D. and F. read तथोङ्कारः for यथोक्तश्च. ५. Except C. and D. all others read च for हि. ६. C. reads यजुः स्मृतः for यजुःश्रुतौ; while A. B. E. F. and G. substitute च for तु; and C. and D. read ऋग्वेदः for ऋग्वेदे. ७. C. and D. read सामवेदः for सामवेदे. ८. A. and F. read यस्मिन्नस्य for यस्मिंस्तस्य. ९. C. and D. read विश्रान्तं for विश्रान्तौ. १०. B. E. and G. substitute यत् for यः. ११. A. and D. read स for प्र०. १२. C. D. and F. read °स्तनित° for °स्वनित°. १३. C. F. A. and D. read अन्ते for ह्यन्ते and C. and D. substitute च for यत्. १४. D. B. substitute स and C. तं for तत्. १५. D. reads वसिष्ठ° for वासिष्ठ°; while A. reads तद् for तं. १६. C. and D. read °छन्न° for छिन्नं.

अवाग्जं[1] प्रणवस्यार्थं यस्तं वेद स वेदवित् ।
स्थित्वा सर्वेषु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हि[2] ।
न तेन हि विना किंचिद्वक्तुं याति गिरा यतः[3] ॥ २७ ॥
उद्गीथ[4]मक्षरं ह्येतदुद्गीथं च उपासते[5] ।
उपास्यो मध्यतस्त्वेष नादं विश्रामयेद्धृदि[6] ॥ २८ ॥
प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्यव[7]स्थिताः ।
वाङ्मयं प्रणवे सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ॥ २९ ॥
ब्रह्मार्षं[8] तत्र विज्ञेयमग्निश्च दैवतं महत् ।
आद्यं छन्दः स्मरेत्तत्र नियोगो ह्यादिकर्मणि ॥ ३० ॥
उत्पन्नमेतत्तु यतः समस्तं व्यावृत्त्य तिष्ठेत् प्रलये ऽपि यत्र ।
एकाक्षरेणापि जगन्ति येन व्याप्तानि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात् ॥ ३१ ॥
ध्येयं[9] न जप्यं नच पूजनीयं तस्मान्न देवाद्धरणीयमन्यत्[10] ।
दुस्तारसंसारपयोधिमग्नताराय विष्णुः प्रणवः स पूज्यः ॥ ३२ ॥
उक्तमुद्देशतो ह्येतद् रूपमेकाक्षरस्य च ।
जप्या च सततं देवी गायत्री साऽधुनोच्यते ॥ ३३ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां[11]
षट्कर्मनिरूपणे प्रणवस्वरूपवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

---

१. A. and F. read अवाप्तं, B. E. and G. अपास्तं all for अवाग्जं. २. B. E. and G. substitute वै for हि. ३. B. E. and G. read गिरापि यत् for गिरा यतः. ४. B. C. and D. read उद्गीत° for उद्गीथ°. ५. B. E. and G. read उद्गीथः स उपास्यते for उद्गीथं च उपासते. ६. B. E. and G. read विश्रावयेद्यदि for विश्रामयेद्धृदि. ७. D. reads तर्पणे for पर्यव°. ८. C. reads ब्रह्मर्षिः for ब्रह्मार्षं and विज्ञेय; for विज्ञेयं; while B. E. G. substitute तत् for च. ९. B. C. and G. read ध्यानं for ध्येयं. १०. F. reads एतद् for अन्यत्. ११. A. D. and F. omit धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां Except B. and D. all others omit तृतीयोऽध्यायः; while D. omits प्रणव°.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि देवर्ष्यादि क्रमेण तु ।
अक्षराणां च विन्यासं तेषां चैव तु देवताः ॥ १ ॥
जप्ये यथाविधा कार्या यथारूपा च साऽर्चने ।
होमे यथा च कर्तव्या यथा वा चाऽऽभिचारिके ॥ २ ॥
यत् फलं जपहोमादौ यदर्थं जप्यते तु सा ।
ध्यातव्या च यथा देवी यथावत्तन्निबोधत ॥ ३ ॥
गायत्री तु परं तत्त्वं गायत्री परमा गतिः ।
सर्वाऽमरैरियं ध्याता सर्वं व्याप्तं तया जगत् ॥ ४ ॥
उत्पद्यते त्रिपादायाः पुनस्तस्यां विशेदिदम् ।
गायत्री प्रकृतिर्ज्ञेया ॐकारः पुरुषः स्मृतः ॥ ५ ॥
एतयोरेव संयोगाज्जगत् सर्वं प्रवर्तते ।
पादास्त्रयस्त्रयो वेदास्तेषु तत्त्वाक्षराणि च ॥ ६ ॥
चतुर्विंशतिरेवास्यां तैर्हि व्याप्तमिदं जगत् ।
आदाय चैकं प्रथमं तु पादमृग्भ्यो द्वितीयं तु तथा यजुर्भ्यः ।
साम्नस्तृतीयं तु ततोऽभवत् सा सावित्रिदेवी स्वयमेव सर्गे ॥ ७ ॥

---

१. A. C. D. and F. read यथाविधा for यथारूपा; while D. B. C. E. and G. जपे and A. जाप्ये for जप्ये and D. अर्चयेत् for अर्चने. २. A. B. E. and G. read यथार्थं चा° for यथा वा चा°. ३. B. E. D. C. and G. read यथावत् for यदर्थं; while C. and D. substitute च for तु. ४. D. reads सत्यं for सर्वं. ५. A. substitutes वसेत् for विशेत्; while D. reads नितवशिम् for विशेदिदम्. ६. A. reads तस्यां पुरुष°, C. and D. ताभ्यामुभय° for एतयोरेव. ७. B. E. and G. read दत्वा for तत्वा°. ८. C. and D. read व्याप्तमखिलं जगत् for हि व्याप्तमिदं जगत्. ९. Except A. and D. others read स्वर्गे for सर्गे.

दैवत्यमस्यां सविता सुरार्च्यश्छन्दोऽपि गायत्रमभूच्च[1] तस्याः ।
विश्वस्य मित्रो द्विजराज[2]पूज्यो मुनिर्नियोगस्तु जपादिकेषु[3] ॥ ८ ॥
अस्यां तु तत्त्वाक्षरविंशतिस्तु चत्वारि पादत्रितयं तु देव्याम्[4] ।
भूरादिभिस्तिसृभिः संप्रयुक्तं सोङ्कारमेतद्वदनं च[5] तस्याः ॥ ९ ॥
केचिद्धुताशं वदनं वदन्ति सावित्रिदेव्योः श्रुतितत्त्वविज्ञाः ।
इदं च[6] वक्त्रं सकलामराणामित्येतया व्याप्तमशेषमेतत् ॥ १० ॥
भूरादिकेन त्रितयेन पादं पादं च वेदत्रितयेन चास्याः ।
प्राणादिकेन त्रितयेन पादं पादैस्त्रिभिर्व्याप्तमशेषमस्याः ॥ ११ ॥
यस्तुर्यमस्या द्विज वेत्ति पादं स वेत्ति विद्वन् परमं पदं तु ।
व्याप्तिःपराऽस्याः[7]सकलापि चैषा यो वेत्ति चैनां स तु वित्तमःस्यात् ॥१२॥

गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैव उपासयेत्[8] ।
नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रो वृषलो हि सः ॥ १३ ॥
किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहास-पुराणकैः ।
साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥ १४ ॥
गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते[9] पुनः ।
इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
गायत्री च[10] तथा वेदा ब्रह्मणा तुलिताः[11] पुरा ।
वेदेभ्योऽपि षडङ्गेभ्यो[12] गायत्र्यतिगरीयसी ॥ १६ ॥
यदक्षरेषु[13] दैवत्यं चतुर्विंशतिपूच्यते ।
संन्यासं यद्विबोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ १७ ॥

---

१. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्यां for च तस्याः. २. C. substitutes °वृन्द° for °राज°. ३. A. substitutes तु for °षु. ४. B. and G. read च तस्याम्, D. तु तस्याम् for तु देव्याम् and C. तु यस्याम् for the same. ५. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्याम्. ६. B. D. E. and G. read इमां for इदं and D. वक्तुं for वक्त्रं. ७. A. C. and D. read परस्याः for पराऽस्याः. ८. B. E. and G. read ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः for ज्ञात्वा नैव उपासयेत्; while A. substitutes उपासते for उपासयेत्. ९. B. E. G. read °भ्यर्च्यते for °भ्यसते. १०. D. reads गायत्री चैव वेदाश्च for गायत्री च तथा वेदाः. ११. Some manuscripts read तोलिताः for तुलिताः. १२. D. reads सहसेभ्यो and C. and F. सशास्त्रेभ्यो for षडङ्गेभ्यो; while D. substitutes च for ऽपि. १३. D. reads तद° for यद° and चतुर्विंशतिर् for चतुर्विंशतिषु.

जानीयादक्षरं देव्याः प्रथमं त्वाशुशुक्षणम् ।
प्राभञ्जनं द्वितीयं तु तृतीयं शशिदैवतम् ॥ १८ ॥
विद्युतश्च तुरीयं तु पञ्चमं तु यमस्य च ।
षष्ठं तु वारुणं तत्त्वं सप्तमं तु बृहस्पतेः ॥ १९ ॥
पार्जन्यमष्टमं तत्त्वं नवमं चेन्द्रदैवतम् ।
गान्धर्वं दशमं विद्यात्त्वाष्ट्रमेकादशं तथा ॥ २० ॥
मैत्रावरुणमन्यद्वै तथा पूष्णस्त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं सुरेशस्य प्रागिदं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ २१ ॥
मरुद्दैवतकं ज्ञेयं पञ्चदशं यदक्षरम् ।
सौम्यं च षोडशं तत्त्वं तथा चाङ्गिरसं परम् ॥ २२ ॥
विश्वेषां चैव देवानामष्टादशमथाक्षरम् ।
अश्विनोश्चोनविंशं तु विंशं प्रजापतेर्विदुः ॥ २३ ॥
एकविंशं कुबेरस्य द्वाविंशं शंकरस्य च ।
त्रयोविंशं तथा ब्राह्मं चतुर्विंशं तु वैष्णवम् ॥ २४ ॥
इति ज्ञात्वा द्विजः सम्यक्सर्वांश्चाक्षरदेवताः ।
कुर्वन् जपादिकं विप्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५ ॥
पादाङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तमात्मनो वपुषि न्यसेत् ।
अक्षराणि च सर्वाणि वाञ्छन् ब्रह्मत्वमात्मनः ॥ २६ ॥
पादाङ्गुष्ठयुगे त्वेकमेकैकं गुल्फयोर्द्वयोः ।
जानुनोश्च द्वयोरेकमेकमूरुकयोर्द्वयोः ॥ २७ ॥
गुह्ये कट्यां तथैकैकमेकैकं जठरोरसोः ।
स्तनद्वये तथैकं तु न्यसेदेकं गले तथा ॥ २८ ॥
वक्त्रे तालुनि दृक्-श्रुत्योश्चतुर्ष्वेकैकमेव च ।
भ्रुवोर्मध्ये तथैकं तु ललाटे चैकमेव हि ॥ २९ ॥

---

१. A. reads वैद्युतं for विद्युतः. २. A. and C. read ब्रह्मणा for ब्रह्मणः. ३. A. अङ्गिरसस्तथा परं, C. and D. आङ्गिरसमथापरम्, E. तत्तु अङ्गिरसं परम् and F. तत् आङ्गिरसः परम् all for तथा चाङ्गिरसं परम्. ४. B. E. and G. read च for तु. ५. B. E. and G. do not insert च; while C. and D. read स सर्वाक्षर° for सर्वांश्चाक्षर°. ६. C. and D. read कर्म for विप्रः. ७. A. reads प्रेच्छन्, D. पृच्छन् both for वांच्छन्. ८. B. E. and G. read °नूरुद्वयोर्द्वयोः, C. तूरुद्वये द्वयोः for °मूरुकयोर्द्वयोः. ९. A. substitutes तु for च. १०. A. and F. read तथैकैकं for तथैकं तु; while B. E. G. तथैवैकं for the same and A. substitutes च for हि.

याम्य-पश्चिम-सौम्येषु एकैकमेकमूर्धनि ।
गायत्रीन्यस्तसर्वाङ्गो गायत्रो विप्र उच्यते ॥ ३० ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
प्रोक्तः प्रणवविन्यासो व्याहृतीनामथोच्यते ॥ ३१ ॥
सप्तापि व्याहृतीर्न्यस्याः सर्वदेहे जपादिषु ।
भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ ३२ ॥
स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
जनलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ ३३ ॥
भ्रुवोर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ ३४ ॥
तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
देवस्य सवितुर्भर्गो वरेण्यं चैव धीमहि ॥ ३९ ॥
तदस्माकं धियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयात् ।
च्छन्दोदैवतमार्षं च विनियोगं च ब्राह्मणम् ॥ ४० ॥
मन्त्रं पञ्चविधं ज्ञात्वा द्विजः कर्म समाचरेत् ।
स्वरतो वर्णतश्चैव परिपूर्णं भवेद्यथा ॥ ४१ ॥
हीनं न विनियुञ्जीत मन्त्रं तु मात्रयापि च ।
देवतायतने कुर्याज्जपं नद्यादिकेषु च ॥ ४२ ॥
आश्रमेषु यतीनां वा गोष्ठे वा स्वगृहेऽपि वा ।
चतुर्ष्वन्तिमपूर्वेषु ह्युत्तमादिक्रमेण तु ॥ ४३ ॥
दशगुणं सहस्रं स्यात् फलं विष्णावनन्तकम् ।
अप्समीपे जपं कुर्यात् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ॥ ४४ ॥

---

१. B. C. E. G. read सप्तभिर्व्याहृतीर्न्यस्य भवेदर्हो, D. and F. follow this reading, but differ in सप्तापि for सप्तभि°. २. D. reads शुभ्रं for शुद्धं. ३. A B. and G. वरेणीयं च, D. and E. वरणीयं च all for वरेण्यं चैव. ४. D. reads °दैवं तर्पणं for °दैवतमार्षं. ५. A. C. and F. read समारभेत् for समाचरेत्. ६. B. and G. read चतुर्ष्वन्त्यमपूर्वेषु, C. चतुर्षूत्तमपूर्वेषु, D. चतर्षु मतिपूर्वेषु, E. चतुर्थन्त्यमपूर्वेषु, and F. चतुर्ष्वन्तमपूर्वेषु all for चतुर्ष्वन्तिमपूर्वेषु. ७. A. ह्यन्ति वा°, C. युक्तमा°, D. ह्योनमा° all for ह्युत्तमा°. ८. D. reads निष्काममनन्तकम् for विष्णावनन्तकम्. ९. A. reads अप्सु तीरे and D. असमीपे both for अप्समीपे.

असङ्ख्यमासुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद्ध्रुवम् ।
स्फाटिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ॥ ४५ ॥
अक्षमाला प्रकर्तव्या प्रशस्ता चोत्तरोत्तरा ।
अभावे त्वक्षमालाया कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ॥ ४६ ॥
यथा कथंचिद्गणयेत् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ।
प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च पुनः प्रणवसंयुतम् ॥ ४७ ॥
अन्त्योऽङ्कारसमायुक्तां मन्यन्ते मुनयोऽपरे ।
प्रणवोऽन्ते तथा चादावाहुरन्ये जपे क्रमम् ॥ ४८ ॥
आदावेव तु चोङ्कार आवृत्तावादिकोऽन्ततः ।
तदाद्यं च तदन्तं च कुर्यात् प्रवणसम्पुटम् ॥ ४९ ॥
आद्यन्तरक्षितां कुर्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ।
यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥
प्रत्योङ्कारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्नुयात् ।
अक्षरप्रातिलोम्येन सोङ्कारेण क्रमेण तु ॥ ५१ ॥
फट्कारान्तां च कुर्वीत प्रेच्छन्नरिवधं बुधः ।
होमे चापि पठन् कुर्यात् प्रणवावर्तनं द्विजः ।
अभिप्रेतार्थहोमादौ स्वाहान्तां तामुदीरयेत् ॥ ५२ ॥
संकीर्णतां यदा पश्येद्रोगाद्वा द्विपतोऽपि वा ।
तदा जपेच्च गायत्रीं सर्वदोषापनुत्तये ॥ ५३ ॥
रुद्रजाप्यानि कार्याणि सूक्तं च पुरुषस्य च ।
शिवसंकल्पजाप्यं च सर्वं कुर्याद्विधानतः ॥ ५४ ॥

---

१. C. E. and G. read स्फाटिकाब्जाक्ष°, D. स्फाटिकैन्द्राक्ष° for स्फाटिकेन्द्राक्ष°. २. A. reads अथोङ्कार°. for अन्त्योङ्कार°. ३. A. C. and D. read कवयो for मुनयो. ४. A. B. E. F. and G. read जपक्रमम् for जपे क्रमम्. ५. A. reads तदाद्यां च तदन्तां च कुर्यात् प्रणवसम्पुटाम् and F. also reads the same. E. too follows this reading, but differs in तदाद्यं for तदाद्य. ६. D. does not insert the following two lines:—

यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥
प्रत्योंऽकारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्नुयात् ।

७. B. C. D. E. F. and G. read जपन् for पठन्. ८. C. and D. read °वर्जनं for °वर्तनं, but C. reads in the margin °वर्तनं. ९. B. E. and G. read °प्रेताय, F. °प्रेताद्य° both for °प्रेतार्थ°. १. C. and D. read रागात् for रोगात्.

जप्यानि घ्नन्ति पापानि श्रेयो दद्युस्तदर्थिनाम् ।
अतो जपं सदा कुर्याद्यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ ५५ ॥

द्रुपदां वा जपेद्देवीमजपां जम्भुकां तथा ।
प्रणवं च सदाभ्यस्येद्यदि ब्रह्मत्वमिच्छति ॥ ५६ ॥

प्राणानामयुताभ्यां च तथा षोडशभिः शतैः ।
पुंसो गच्छत्यहोरात्रं तत्संख्यामजपां विदुः ॥ ५७ ॥

रविण्मडलमध्यस्थे पुरुषे लोकसाक्षिणि ।
समर्पितं मया चेदं सूर्याख्ये ब्रह्मणः पदे ॥ ५८ ॥

न जप्यं प्रसभं कुर्यात् प्रसभं घ्नन्ति राक्षसाः ।
ब्राह्मणा भागधेयास्तु तेषां देवो ' विधिक्रमः ॥ ५९ ॥

उपांशु तु जपं कुर्यात् ब्राह्मणो वाथ मानसम् ।
विवृतोष्ठमुपांशुः स्यादचलोष्ठं तु मानसम् ॥ ५० ॥

द्विविधस्तु जपः प्रोक्तं[10] उपांशुर्मानसस्तथा ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ६१ ॥

उपांशुजपयुक्तस्तु[11] मानसे च रतस्तथा ।
इहैव याति वैधस्त्व[12]मिति पाराशरोऽब्रवीत्[13] ॥ ६२ ॥

विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चान्ये बहवो मखाः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६३ ॥

जप्येनैकेन सिद्धेन किं न[14] सिद्धं भवेदिह ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ६४ ॥

---

१. A. and D. read घ्नन्ति जप्तानि° and तदर्थिनः for जप्यानि घ्नन्ति and तदर्थिनाम् respectively. २. B. reads जम्भुकं for जम्भुकां and E. जम्भुकीं for the same. ३. D. reads यातिः for यदि. ४. B. and D. read प्रणवा° for प्राणाना°. ५. A. reads °विश्रुते for °साक्षिणि. ६. B. C. D. E. and G. read जपं and F. जपे for जप्यं. ७. A. reads ब्रह्मणे भागधेयस्तु, B. E. and G. read ब्रह्मणा भागधेयस्तु and F. and D. ब्राह्मणा भागधेयस्तु. all for ब्राह्मणा भागधेयास्तु. ८ B. C. E. and G. read चैव विधिः कृतः, D. reads चैवावधीकृताः and F. चैवावधिः कृतः all for देवो विधिक्रमः. ९. A. and C. read कुर्याच्चैव तु, D. reads कार्यं चैव तु for ब्राह्मणो वाथ. १०. D reads कुर्यात् for प्रोक्तः and उपांशुं मानसं and द्विविधं तु जपं. ११. A. C. and D. read °यज्ञस्य and रतस्य च for °युक्तस्तु And रतस्तथा. १२. B. and G. read विविध° for वैधस्त्व°. १३. B. E. G. and F. read ऽवदत् for ऽब्रवीत्. १४. D. reads जपे for जप्ये and किल for किं न.

शतेन जन्मजनितं सहस्रेण पुराकृतम् ।
अयुतेन त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६५ ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।
सहस्रेण त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६६ ॥
अस्मिन् कलौ च विदुषा विधिवत् कर्म यत् कृतम् ।
भवेद्दशगुणं तद्धि कृतादेर्युगतो ध्रुवम् ॥ ६७ ॥
नच तच्छक्यते कर्तुं मन्त्राम्नायेऽस्य दूषणात् ।
अयथार्थकृतात् पाठात् मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी ॥ ६८ ॥
न च क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोयन् ।
नान्यसक्तो न जल्पंश्च न चैवोर्ध्वशिरास्तथा ॥ ६९ ॥
नाङ्घ्रिणा पीडयेत् पादं न चैव हि तथा करम् ।
नैवंविधं जपं कुर्यान्न च संचालयेत् करम् ॥ ७० ॥
प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥ ७१ ॥
य एवमभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः ॥
स ब्रह्मलोकमाप्नोति तथा ध्यानार्चनादपि ॥ ७२ ॥
अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि यथा तातं पितामहः ।
लब्धवान् वेधसः पृष्ठाद्गायत्रीध्यानमुत्तमम् ॥ ७३ ॥
यदक्षरेषु यद्वर्णं यत्र यत्र च यः स्मरेत् ॥
यत्फलं लभते कृत्वा यथा तस्याः समर्चनम् ॥ ७४ ॥
तत् प्रकृतिः स स्वातं विकारो बुद्धिरेव च ।
तुरित्येतदहंकारं वशब्दं विद्धि पापहम् ॥ ७५ ॥

१. A. reads अतः for अस्मिन्; while C. कलौ युगे विद्वान् and D. कलियुगे विद्वान् for कलौ च विदुषा. २. D. reads भूषणात् for दूषणात्. Except F. all read मन्त्राम्नायस्य. ३. F. and G. read पापात् for पाठात्. ४. C. and D. read मन्त्रोपहसनं for क्रमन्न च हसन्. ५. C. reads प्रावृत° for चैवोर्ध्व° and D. चैवार्द्ध° for the same. ६. B. E. F. G. read ध्यानाद्देवार्चना° for तथा ध्यानार्चना°. ७. A. reads यथामाऽऽह पितामहः and D. विशेषन्तु पितामहे both for यथा तात पितामहः. ८. A. C. and F. read तदक्षरेषु, B. and G. अक्षरेषु च and D. तदक्षरे तु all for यदक्षरेषु. ९. D. reads विद्विषा° for विद्धि पा°.

रे स्पर्शं तु णि रूपं च यं रसं गन्धमत्र भम् ।
र्गो श्रोत्रं दे त्वचं वा व चक्षुः स्य रसना तथा ॥ ७६ ॥
धी नासा च म वाचा च हि हस्तौ धि च पादृयम् ।
यो उपस्थं मुखं यो ऽन्यो नः खं प्रकारमारुतम् ॥ ७७ ॥
चो तेजो द जलं यात् क्ष्मा गायत्र्यास्तत्त्वचिंतनम् ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्येकमक्षरेषु यः ॥ ७८ ॥
गायत्र्याः संस्मरेद्योगी स याति ब्रह्मणः पदम् ।
तत्कारं पादयोर्न्यस्य ब्रह्म-विष्णु-शिवाकृतिम् ॥ ७९ ॥
शान्तं पद्मासनारूढं ध्यानाद्दहति किल्बिषम् ।
सकारं गुल्फयोर्न्यस्येदतसीपुष्पसन्निभम् ॥ ८० ॥
पद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।
विकारं जङ्घयोर्दीप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८१ ॥
ब्रह्महत्याकृतं पापं हन्यात्तद्धि स्मृतं क्षणात् ।
तुर्कारं जानुदेशे तु इन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ ८२ ॥
निर्दहेत् सर्वपापानि ग्रहरोगमुपद्रवम् ।
ऊर्वोर्वं विमलं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकविद्युतिम् ॥ ८३ ॥
विज्ञातं हन्ति तत्पापमगम्यागमनात् कृतम् ।
रेकारं वृषणे प्रोक्तं विद्युत्स्फुरिततेजसम् ॥ ८४ ॥
मित्रद्रोहकृतं पापं स्मरणादेव नाशयेत् ।
णि गुह्यं श्वेतवर्णं तु जातिपुष्पसमद्युतिम् ॥ ८५ ॥

---

१. D. reads पादयोर्न्यस्त्वा for गुल्फयोर्न्यस्य. २. G. omits the following verse :—

पद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।
विकारं जङ्घयोर्दीप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८० ॥.

३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for विचक्षणः. ४. B. C. E. F. and G. read °देतत् for °त्तद्धि. ५. B. E. F. and G. read °दोषानुपद्रवं for °रोगमुपद्रवम्. ६. B. E. F. G. read °स° A. °व° for °वि° and C. °सन्निभम् for °विद्युतिम्. ७. B. E. F. and G. read संस्मरन्नाशयेद् द्विज.

गुरुहत्याकृतं पापं शोधयेद्ध्यानचिन्तनात् ॥ ८५ ॥
यं कट्यां तारकावर्णं चन्द्रवद्धिष्ण्यभूषितम्।
योगिनां वरदं प्राहुर्ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥ ८६ ॥
भं नभोवलिवर्णाभं मेघोन्नतिसमद्युतिम्।
ध्यात्वा कमलमध्यस्थं महद् दहति पातकम् ॥ ८७ ॥
जठरे रक्तवर्णं तु मात्राद्वयविभूषितम्।
गोहत्यादिकृतं पापं गोंकारस्तु विशोधयेत् ॥ ८८ ॥
श्यामरक्तं च द्वेकारं ध्यानं तद्देशयेद्धदि।
हिम-कुन्देन्दुवर्णाभं वकारमस्मृतं स्रवत् ॥ ८९ ॥
पितृ-मातृ-वधोद्भूतं मित्रावरुणदैवतम्।
गुरुहत्याकृतं पापं वकारेण प्रणश्यति ॥ ९० ॥
स्यकारं विन्यसेत् कण्ठे त्वाद्रं स्फटिकसन्निभम्।
मनसोपार्जितं पापं स्यकारेण प्रणश्यति ॥ ९१ ॥
धीकारं वसुदैवत्यं वदन्ति स्वर्णसन्निभम्।

---

१. B. E. and G. read नाशयेचिन्तनादपि for शोधयेद्ध्यानचिन्तनात्. F. reads the same, but differs in शोधयेत् for नाशयेत्. २. B. and G. read °दित्य° and D. °वर्णात् for °वर्णं; while A. °द्विश्व° for द्धिष्ण्य°. ३. B. and C. read भकारं चालि°, G. भकारं चारु°, E. भकारं वारि°, F. भकारं भालि° all for भं नभोवलि;° while D. omits this and the following two lines. ४. B. °न्नतमहाद्युतिम्, C. °न्नतमहद्भः द्युतिम्, E. F. and G. °न्नतमहद्युति. ५. A. B. . F. and G. substitute भृङ्ग° for रक्त°. ६. C. and D. read °विहितं for °दिकृतं. ७. B. reads दिशयेत् for देशयेत्, and D. ध्यानकृद्देशमाश्रयेत् and C. ध्यानकृद्दर्शयेत् for ध्यानं तद्देशयेत् ; while A. ध्यातं for ध्यानं. ८. B. C. D. F. and G. read हृदि, E. रुदि both for हिम°. ९. B. reads स्रवन्, D. स्रवेत् and F. स्रुवन् all for स्रवत्. १०. D. does not insert this line :—

पितृ-मातृवधोऽद्भूतं मित्रावरुणदैवतम् ॥.

११. C. and D. read प्रशाम्यति for प्रणश्यति. १२. C. and D. read वदन्तं for वदन्ति.

प्रतिग्रहकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥९२॥
मकारं पद्मरागाभं शिरस्थं दीप्ततेजसम् ।
पूर्वजन्मकृतं पापं मकारेण प्रणश्यति ॥ ९३ ॥
ह्रिकारं नासिकाग्रे तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पूर्वात्पूर्वतरं पापं स्मरणादेव नश्यति ॥ ९४ ॥
धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।
मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥ ९५॥
योकारौ द्वौ धूम्र-नीलौ भ्रू-ललाटे च संस्थितौ ।

---

१. A. reads प्रतिशब्द° for प्रतिग्रह°. B. E. F. G. read this line thus :—

प्राणिहत्याकृतं पापं धीकारेण प्रणश्यति ।

and C. धीकारेण विनश्यति for तत्क्षणादेव नश्यति. २. A. B. E. F. and G. read पद्मनाभं तं स्फुरन्तं for पद्मरागाभं शिरस्थं. ३. C. reads प्रशाम्यति. ४. E. and F. omit this verse:—

धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।
मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥;

while A. reads :—

धिकारं चन्द्र-सूर्याभं नेत्रयोर्विन्यसेद्बुधः ।,

C. and D. follow the reading of A., but read धिकारं तमाङ्गिरसं. ५. A. reads चिन्तितं संप्रणश्यति for चिन्तनादेव नश्यति. C. and D. °कायिकं for °कायजं and C. स्मरणात् for चिन्तनात्. ६. I am unable to find out the original reading here. A. reads :—

योकारौ द्वौ दक्षिणे वक्त्रे ध्यायन्पापैर्न लिप्यते ।;

for the whole verse. E. F. and G. read :—

योकारौ वह्निभे वक्त्रे कालानलसमद्युति ।

for the first line of this verse, and C. and D. read the following four lines for this one verse :—

योकारं रक्तवर्णाभमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
प्राणिहत्याकृतं पापं योकारेण विनश्यति ।
द्वितीयस्तु तथा प्रोक्तो योकारो रुक्मसन्निभः ।
निर्दहेद्दुष्टपापानि अपेयापेयका(जा)नि च ॥.

ध्यायन्नित्यं द्विजो नूनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६॥
नकारं तु मुखे पूर्वं द्वादशादित्यसन्निभम्।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः प्राप्नोति ब्रह्मणःपदम् ॥ ९७॥
प्रकारं दक्षिणे वक्त्रे कालाग्नि-रुद्रसन्निभम्।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ ऐश्वरं पदमाप्नुयात् ॥ ९८॥
चोकारं पश्चिमे वक्त्रे विद्युद्दीप्तिसमप्रभम्।
एकवारं द्विजो ध्यात्वा वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥ ९९॥
दकारमुत्तरे वक्त्रे शुक्लवर्णसमद्युतिम्।
संकृद्ध्यानात् द्विजश्रेष्ठ प्राप्नुयात् पदमव्ययम् ॥ १००॥
यकारस्तु शिरः प्रोक्तं चतुर्वदनसंयुतम्।
स एष त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्विंशातिमः स्मृतः ॥ १०१॥
यं यं पश्यति चक्षुर्भ्यां यं यं स्पृशति पाणिना।
यं यं च भाषते किञ्चित्तत्सर्वं पूतमेव च ॥ १०२॥

---

१. C. reads नकारस्तु मुखे पूर्वे आदित्योदयसन्निभम्. D. also follows this reading, but differs in नकारे सुमुखे; while A. F. substitute पूर्वे for पूर्वं. २. A. C. and D. read स गच्छेत् for प्राप्नोति; while C. and D. substitute ऐन्दवं for ब्रह्मणः. ३. C. and D. read this and the following five lines:—

नीलोत्पलदलश्यामं प्रकारं दक्षिणामुखम्।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥
सौम्यं गोरोचनापीतं चोकारं पश्चिमामुखम्।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ सगच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
शङ्ख-कुन्देन्दुधवलं दकारं चोत्तरामुखम्।
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥.

४. A. reads:—

.........दीप्तस्वर्णस्य भिन्नसम् ॥.
सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ॥

५. A. reads ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम्. ६. A. reads याकारं त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्विंशातिमं स्मृतम्, C. and D. follow this reading, but D. differs in सगुणं and both in संस्मृतम् for त्रिगुणं and °मं स्मृतम्; while B. E. F. and G. स्फुटम् for स्मृतः. ७. C. and D. read चित्ते for किञ्चित्.

जाप्ये तु त्रिपदा ज्ञेया पूजने तु चतुष्पदा ।
न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ॥ १०३ ॥
सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया ब्राह्मणैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
जम्बुका नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १०४ ॥
सा देवी द्रुपदा नाम मन्त्रे वाजसनेयके ।
अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०५ ॥
सोऽपनीय समस्तानि महैनांसि द्विजोत्तमः ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्गत्वा न निवर्तते ॥ १०६ ॥
विना श्रद्धां प्रमादाद्वा जपं कुर्वंश्च्यवेद्यदि ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥ १०७ ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रोयं स्मर्तव्यः सर्वकर्मसु ।
आवर्त्यः प्रणवो वापि सर्वस्यादिर्यतो हि सः ॥ १०८ ॥
अभ्यसेत् प्रणवं नित्यमेकचित्तः समाहितः ।
गायत्रीं च तथा देवीमभ्यस्यन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥
वैदिकं तु जपं कुर्यात् पौराणं पाञ्चरात्रिकम् ।
यो वेदस्तानि चैतानि यान्येतानि च सा श्रुतिः ॥ ११० ॥

---

१. D. omits the following portion:—

. . . . पूजने तु चतुष्पदा ।
न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ॥
सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया . . . . ।

C. also omits the same, but it appears in the marginal correction and reads सा ज्ञाने for पूजने. २. D. reads यज्ञवेद° for यजुर्वेदे. ३. C. and D. read वेदे for मंत्रे. ४. A. reads मलिनानि, B. E. and G. read महीनां स and C. and D. महतां स all for महैनांसि. ५. C. and D. read for this verse the following line:—

प्रमादेन कथञ्चिद्वा जपं कुर्वन् भवेद्यदि ।

A. reads प्रमादेन कथंचिद्वा for विना श्रद्धां प्रमादाद्वा; while B. E. and G. substitute श्राद्धं for श्रद्धां and कुर्युरिमं यदि for कुर्वंश्च्यवेद्यदि. ६. D. reads समावृतः for समाहितः. ७. C. and D. read:—

. . . . वैदिकं तु जपं हि यत् ।
पौराणं पाञ्चरात्रं च ह्यभ्यस्यन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥

Here D. differs from C. in having तु for हि and योऽभ्यसेत् for ह्यभ्यस्यन्.
८. B. C. E. F. and G. read वेत्ति for वेदस्.

जपेन येनेह कृतेन पुंसो ददाति मार्गं सवितापि कर्तुः ।
अयं हि सर्वेष्टिकृतां वरिष्ठो विधेः पदं यास्यति निर्विकल्पम् ॥ १११ ॥
यदुक्तं सर्वशास्त्रेषु तथा सर्वश्रुतिष्वपि ।
उपनिषन्मतं तद्वो विप्रा ह्येतत् प्रकीर्तितम् ॥ ११२ ॥
न्यासं तनुत्रं न बबन्ध देहे जग्राह नोङ्कारमसिं च तीक्ष्णम् ।
विप्रो वशे यस्त्रिपदां न चक्रे लोके स रुष्टः किमु कस्य कुर्यात् ॥ ११३ ॥
उद्देशेन मया प्रोक्तो विधिर्जप्यस्य पावनः ।
देवार्चनविधानं तु सम्प्रवक्ष्याम्यतःपरम् ॥ ११४ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे जपनिर्णयः ।

देवार्चनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तमृषिभिः पुरा ।
वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥ ११५ ॥
अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते ।
वैदिकोऽनुग्रहस्तस्य वेदस्वीकरणेन तु ॥ ११६ ॥
ब्रह्माणं वैधसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शंकरं स्वकैः ।
अन्यानपि तथा देवानर्चयेत् स्वीयमन्त्रकैः ॥ ११७ ॥

---

१. C. and D. read सर्वेष्ट° for सर्वेष्टि°; while D. निर्विकल्पः for निर्विकल्पम्. २. A. and D. read धर्म°. for सर्व° ३. A. reads °समं for °मतं and हितं for ह्येतत्; while C. and D. are mistaken here. ४. B. E. F. and G. read सु° for च; while C. and D. are mistaken throughout in this verse. ५. D. and F. omit this whole verse; while A. B. C. E. read तस्योद्देशो for उद्देशेन. ६. Some manuscripts read °विधिः for °निर्णयः. ७. Before this line C. has the following two verses in the margin :—

समित्-पुष्प-कुशादीनि श्रोत्रियात् स्वयमाहरेत् ।
शूद्रानीतैः स्वयंक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥
तुलसी-बिल्वपत्राणि सुवर्णकुसुमानि च ।
प्रक्षाल्य सर्वदेवानां पुनः पूजां समाचरेत् ॥;

while B. E. F. and G. read °नमहं वक्ष्ये for °नं प्रवक्ष्यामि and substitute मुनिभिः for ऋषिभिः. ८. B. C. E. and G. substitute यैः for ये and अपि for इति; while F. omits the following :—

वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥
अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते ।.

९. B. E. F. and G. read किं वेदादधिकं परम्. १०. B. E. and G. read निज°, and F. द्विज for स्वीय°.

मन्त्रन्यासं पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च ।
गायत्र्यौकारन्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ ११८ ॥
न्यस्त्वा तु व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ।
ब्रह्मभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेत् ॥ ११९ ॥
विष्णुरादिरयं देवः सर्वामरगणार्चितः ।
नामग्रहणमात्रेण पापपाशं छिनत्ति यः ॥ १२० ॥
तदर्चनं प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
यत् कृत्वा मुनयः सर्वे परं सायुज्यमाप्नुयुः ॥ १२१ ॥
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ।
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ॥ १२२ ॥
अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥ १२३ ॥
आपो ह्यायतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।
सर्वगत्वेन विष्णोस्तु स्थण्डिले भावितात्मनाम् ॥ १२४ ॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन आपः पुष्पाणि चैव हि ।
अर्चितं स्यादिदं तेन नित्यं भुवनसप्तकम् ॥ १२५ ॥
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभस्य च दैवतम् ।
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १२६ ॥
तस्य सूक्तस्य सर्वस्य ऋचां न्यासं यथाक्रमम् ।
देवे चैवात्मनि तथा सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १२७ ॥

---

१. A. reads °न्यस्ताङ्गं for °न्यस्ताङ्गः. २. A. reads न्यस्य, B. E. F. and G. read विन्यस्य for न्यस्त्वा; while A. °स्थाने for °स्थान°. ३. Except A. others read ब्राह्मी° for ब्रह्म°. ४. D. F. and G. read उपाचरेत् for उपक्रमेत्. ५. C. and E. read °राशिं, D. °योगं, G. °शङ्कां for °पाशं. ६. A. and D. read यज्ज्ञात्वा, B. तज्ज्ञात्वा, E. संज्ञानात्, F. यं ज्ञात्वा and G. स संज्ञा all for यत् कृत्वा; while some substitute विष्णोः for परं. ७. B. E. F. and G. read °स्वमेषु for °स्वेतेषु; while, except A., all others read कृतम् for स्मृतम्. ८. D. substitutes येषां for देवो. ९. B. reads पुण्यानि for पुष्पाणि. १०. Except C. and D. all read विश्वं for नित्यं. ११. A. B. E. F. and G. read त्रिष्टुभं तस्य and C. and D. त्रिविधं तस्य for त्रैष्टुभस्य च. १२. C. substitutes हि for यो. १३. D. reads अस्य for तस्य. १४. B. and D. read ऋचा for ऋचां and B. E. and G. read °विधिम् for °क्रमम्. १५. A. reads °ष्वात्मनि for चैवात्म°.

हस्तन्यासं पुरा[1] कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽव्ययम् ।
शिखाबन्धं च दिग्बन्धं सञ्चिन्त्य[2] विष्णुमात्मनि ॥ १२८ ॥

प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ १२९ ॥

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं च दक्षिणे[3] न्यसेत् ।
सप्तमीं वामकट्यां च दक्षिणायां तथाष्टमीम् ॥ १३० ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ।
एकादशीं वामपादे द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ १३१ ॥

कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् ।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं न्यस्य षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥ १३२ ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
आसनं[4] चिन्तयेन्मेरुमष्टपत्रं[5] सकर्णिकम् ॥ १३३ ॥

व्याहृतीनामथ न्यासं कुर्याच्च[6] विधिवद् द्विजः ।
भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य[7] भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ १३४ ॥

स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
जनोलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ १३५ ॥

भ्रुवोर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
हिरण्मये परे कोशे[8] विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ १३६ ॥

तच्छुभ्रं[9] ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यद्[10]आत्मविदो विदुः ।
आवाहनमथ प्राहुर्[11]विष्णोरमिततेजसः ॥ १३७ ॥

यथार्चा[12] क्रियते तस्य स्वदेहे चिन्तयेत्तथा ।
आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु[13] पुरुषोत्तमम् ॥ १३८ ॥

---

१. B. E. and G. read तथा for पुरा. २. D. reads °न्धशोऽर्चयेत् for °न्धं सञ्चिन्त्य. ३. B. E. F. and G. read दक्षिणतो for दक्षिणे. ४. D. reads आसने for आसनं. ५. Except A. all others substitute °दलं for °पत्रं. ६. B. E. F. and G. omit च and add तं before कुर्यात्. C. reads the same, but adds तं after कुर्यात्; while D. substitutes तत् for the same. ७. D. reads न्यस्त्वा for न्यस्य. ८. B. and G. read नित्ये for कोशे. ९. A. reads शुभं for शुभ्रं. १०. D. reads सत् for यत्. ११. Except B. all read प्राह for प्राहुर्. १२. C. and D. read यदर्चाकृतये, E. यथा वा क्रियते both for यथार्चा क्रियते and A. B. E. F. and G. substitute तत्र for तस्य; while D. substitutes यथा for तथा. १३. B. E. F. and G. substitute ऽत्र, C. and D. च for तु.

यथा देवे तथा देहे न्यासं कुर्याद्विधानतः ।
द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥ १३९ ॥

चतुर्थ्यार्घ्यः प्रदातव्यः पञ्चम्याऽऽचमनं तथा ।
षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वसनं तथा ॥ १४० ॥

यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।
पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम् ॥ १४१ ॥

द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या नैवेद्यकम् ।
चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥ १४२ ॥

षोडश्योद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं हरेः ।
षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति एवमेव हि योऽर्चयेत् ॥ १४३ ॥
आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुं मनोमयम् ।
स याति ब्रह्मणः स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ १४४ ॥

ध्येयो दिनेशपरिमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्ख-चक्रः ॥ १४५ ॥

---

१. B. reads देहे तथा देवे for देवे तथा देहे and A. C. and D. substitute कृत्वा for कुर्यात्; while G. reads this line:—

यथा देहं तथा न्यासं कुर्याद्विप्रो विधानतः ।

and E.—

यथा देहं तया न्यासं सर्वं कुर्याद्विधानतः ।.

२. C. and D. read वस्त्रधौतकम् for वसनं तथा. ३. B. C. and G. read निवेद्यकं, E. निवेधकं, D. निवेदनम् and F. निचेष्टकाम् all for नैवेद्यकम्. ४. B. E. and G. read °कार्याणि for °कर्माणि. ५. Before this line C. has the following three lines in the margin, *viz.*:—

पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ।
तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ॥
ततः षोडशभिर्मन्त्रैर्जुहुयादन्नआहुतीः ।.

६. A. C. D. read °मुपैति यः for °मनोमयम्, but C. gives in the margin °मनोमयम्. ७. Some read ध्येयः सदा सवितृ° for ध्येयो दिनेशपरि°. ८. D. reads हरिर्मुनिजनैः for हिरण्मयवपुः.

सूक्तेन विष्णुविधिना समुदीरितेन
योऽनेन नित्यमजमादिमनन्तमूर्त्तिम् ।
भक्त्याऽर्चयेत् पठति यश्च स विष्णुदेहं
विप्रो विशेद्धरिवरेण कृतार्थदेहः ॥ १४६ ॥
पञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले वापि पूजयेत् ।
जलमध्यगतो वापि पूजयेज्जलमध्यतः ॥ १४७ ॥
द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्रक्रमेण तु ।
अभावे धौतवस्त्रस्य पत्रिकायास्तथा द्विजः ॥ १४८ ॥
जलेऽपि हि जलेनैव मन्त्रैरेवार्चयेद्धरिम् ।
विष्णुर्विष्णुरित्यजस्रं चिन्तयेद्धरिमेव तु ॥ १४९ ॥
तिष्ठन् व्रजंस्तथाऽऽसीनः शयानोऽपि हरिं सदा ।
संस्मरन्वा ऽशुभं पश्येदिहाऽमुत्र च वै द्विजः ॥ १५० ॥
रुद्रं रुद्रविधानेन ब्रह्माणं च विधानतः ।
सूर्यं संहितमन्त्रैश्च तदीरितविधानतः ॥ १५१ ॥
दुर्गां कात्यायनीं चैव तथा वाग्देवतामपि ।
स्कन्दं विनायकं चैव योगिनीं क्षेत्रपालकान् ॥ १५२ ॥
विधिवदर्चयेत् सर्वान्यो विप्रो भक्तितत्परः ।
विष्णुना सुप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १५३ ॥
ग्रहांश्च पूजयेद्विद्वान् ब्राह्मणः शान्तितत्परः ।
आरोग्य-पुष्टिसंयुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १५४ ॥
गृहा गावो नृपा विप्राः सद्भिः पूज्याः सदा नरैः ।
पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यपमानिताः ॥ १५५ ॥
यो हितः सर्वसत्त्वेषु नृप-गो-ब्राह्मणेषु च ।
इहाऽमुत्र च पूज्योऽसौ विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥

---

१. D. substitutes योगेन for योऽनेन. २. A. substitutes ऽद्य for ऽपि. ३. B. E. F. and G. substitute °तत्त्व° for °रात्र° and D. reads द्वादशारार्च-नव्यूहपञ्चतत्त्व° for द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्र°. ४. Except C. all are mistaken here. ५. B. omits this line; while E. F. and G. read किञ्चिदिहामुत्र भवेन्नृणाम् for पश्येदिहामुत्र च वै द्विजः and संस्मरेत् for संस्मरन्. ६. D. reads विधानेन for विधिवत् and B. C. E. F. and G. पूजयेत् for अर्चयेत्. ७. Except A., all others read सु° for स. ८. B. E. and G. read पश्चात् for विद्वान्. ९. A. C. and D. substitute द्विजैः for नरैः. १०. C. reads °दहन्ति चाव° and D. °दहन्ति चाप° for °निर्दहन्त्यप°.

उक्तो गृहस्थस्य सुरार्चनस्य धन्यो विधिर्विष्णुपदोपलब्ध्यै[1] ।
कार्यो द्विजातेः प्रतिवासरं यो वेदोक्तमन्त्रैः स मया[2] हिताय ॥ १५७ ॥
देवपूजाविधिः प्रोक्त एष उद्देशतो यथा ।
वैश्वदेवस्य वक्तव्यो विधिर्विप्रा[3] मयाधुना ॥ ५१८ ॥

इति देवपूजाविधिः ।

वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि यथाकार्यं द्विजातिभिः ।
स्वगृह्योक्तविधानेन जुहुयाद्वैश्वदैविकम् ॥ १५९ ॥
हविष्यस्य द्विजोऽभावे यथालाभं शृतं हविः ।
जुहुयाद्विधिवद्भक्त्या यथा स्याच्चित्तनिर्वृतिः ॥ १६० ॥
यद्वा तद्वापि होतव्यमग्नौ किंचिद् द्विजातिभिः ।
फलं वा यदि वा मूलं घासं वा[4] यदि वा पयः ॥ १६१ ॥
अहुत्वा च द्विजोऽश्नीयाद्यत्किंचित् स्वयमश्नुते ।
अश्नीयाच्चेदहुत्वापि नरकं स[5] समाविशेत् ॥ १६२ ॥
जुहुयाद्व्यञ्जन-क्षा[6]रवर्ज्यमन्नं हुताशने ।
अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिःकृत्वा पुरुषर्षभः ॥ १६३ ॥
यं[7]त्त्वग्नौ हूयते नैव यस्य चाऽग्रं न दीयते ।
अभोज्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १६४ ॥
लौकिके वैदिके चै[8]व वैश्वदेवो हि नित्यशः ।
लौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १६५ ॥
अभावादग्निहोत्रस्य आ[9]वसथ्यस्य वा तथा ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ॥ १६६ ॥

---

१. B. C. and G. read °लब्धौ for °लब्ध्यै and D. °जनस्य for °पदोप°. २. D. reads समये हि° for स मया हि°; while E. and G. substitute याम् for °य at the end of this verse. ३. B. E. and G. read पुण्यो विधिर्म° and F. पुरुषो विधिर्म° for विधिर्विप्रा म°. ४. B. E. F. G. read दारु तथा for वा यदि वा; while C. substitutes मासं for घासं. ५. B. E. F. G. read प्रतिपद्यते for स समाविशेत्. C. also reads the same in the margin. ६. B. G. and F. read °क्षीर° for °क्षार°, but it is useless here. ७. C. and D. read यदा and यद्या° for यत्तु; while C. मासं, D. मासः B. E. and G. वान्नं all for चाऽग्रं. ८. B. E. F. and G. read वापि and D. नैव for चैव. ९. A. B. C. F. and G. तथा चावसथस्य च for आवसथ्यस्य वा तथा, but it seems incorrect.

अग्निःसोमस्समस्तौ तौ विश्वेदेवास्तथैव च ।
धन्वन्तरिः कुहूस्तद्वदनुमतिः प्रजापतिः ॥ १६७ ॥
द्यावाभूम्योः स्विष्टकृते हुत्वैतेभ्यः पुनस्ततः[1] ।
कुर्याद्बलिहृतिं पश्चात् सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ १६८ ॥
सुत्राम्णे तस्य पुंभ्यश्च यमाय च सहानुगैः[2] ।
वरुणाय सहैतैश्च सोमाय च सहानुगैः ॥ १६९ ॥
मरुद्भिश्च क्षिपेद्वारि अश्विभ्यां[3] च तथा हरेत् ।
वनस्पतिभ्यः सर्वेभ्यो मुसलोलूखले हरेत् ॥ १७० ॥
श्रियै च भद्रकाल्यै च उच्छीर्षे[4] पादयोः क्रमात् ।
ब्रह्मणे सानुगायेति मध्ये चैव बलिं हरेत् ॥ १७१ ॥
वास्तवे सानुगायेति वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश[5] उत्क्षिपेत् ॥ १७२ ॥
द्युचरेभ्यश्च भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ।
वास्तोः पृष्ठे च कुर्वीत बलिं[6] सर्वानुतृप्तये ॥ १७३ ॥
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ।
पतितेभ्यः श्वपाकेभ्यः पापानां पापरोगिणाम् ॥ १७४ ॥
कृमि-कीट-पतङ्गानां सर्वेभ्योऽपि बलिं हरेत् ।
एवं सर्वाणि भूतानि यो विप्रो नित्यमर्चयेत् ॥ १७५ ॥
तत् स्थानं परमाप्नोति यज्ज्योतिः परवेधसः ।
गृह्येऽग्नौ वैश्वदेवं तु प्रोक्तमेतन्मनीषिभिः ॥ १७६ ॥
अनग्निकस्तु कुर्वीत वैश्वदेवं कथं त्विति[7] ? ।
महाव्याहृतिभिस्तिस्रः समस्ताभिस्तथाऽपरा[8] ॥ १७७ ॥
इत्याहुतीश्चतस्रस्तु तथा देवकृते ऽपि च ।
त्रियम्बकं यजामह इत्यादि चाहुतिद्वयम् ॥ १७८ ॥

---

१. A. B. E. and G. read पुनस्त्वतः, C. and D. पुनः पुनः both for पुनस्ततः. २. D. omits this line. ३. C. and D. read अप्सरेभ्यः and हरे for अश्विभ्यां च and हरेत् respectively. ४. D. meaninglessly reads उष्णीषे for उच्छीर्षे. ५. A. reads आकाशतो हरेत्, D. आकाशमुत्क्षिपेत् both for आकाश उत्क्षिपेत्. ६. B. E. G. read बलिः and C. बलीन् for बलिं. ७. C. reads इह for इति. ८. A. B. and F. read ऽपरे, C. and G. ऽपराः for ऽपरा; while G. सुर्या चैव for समस्ताभिस्.

वैश्वदेवेन जुहुयाद्विशेषोऽन्यत्र वै पुनः ।
अपमृत्युनिवृत्त्यर्थमायुः-पुष्टिविवृद्धये ॥ १७९ ॥
जुहुयात् त्र्यम्बकं देवं विल्वपत्रैस्तिलैस्तथा ।
विनायकाय होतव्या घृतस्याहुतयस्तथा ॥ १८० ॥
सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं पूजयेद्यत्नतस्तु तम् ॥
गणानां त्वेति मन्त्रेण स्वाहाकारान्तमादृतः ॥ १८१ ॥
चतस्रो जुहुयात्तस्मै गणेशाय तथाऽऽहुतीः ।
तद्विष्णोरिति जुहुयाद्विधिस्म्पूर्णताकृते ॥ १८२ ॥
प्रणवेन च गायत्र्यां केचिज्जुह्वति तद् द्विजाः ।
एतौ वै सर्वदेवत्यौ एतत्परं न किंचन ॥ १८३ ॥
एताभ्यां तु हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं भवेत् ।
जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं गव्येन पयसाऽथ वा ॥ १८४ ॥
क्षोतेन गोविकारेण तिलतैलेन वा पुनः ।
सम्प्रोक्ष्य पायसा वाऽन्नं नाभ्यक्तं चाज्जुयादपि ॥ १८५ ॥
अस्नेहा यव-गोधूमाः शालयो हवनीयकाः ।
हविस्तु हविरभ्यक्तमहविस्तु हविर्यतः ॥ १८६ ॥
अभ्यक्तमेव होतव्यमतो रूक्षं विसर्जयेत् ।
दारिद्र्यं[13] श्विन्वितामेके रूक्षान्नहवने विदुः ॥ १८७ ॥
जठराग्नेः[14] क्षयं चैके रूक्षमन्नं न हूयते ।
ओंकारपूर्विकाः सर्वाः स्वाहाकारान्तिकास्तथा ॥ १८८ ॥

---

१. A. reads °देवं च, B. D. E. F. and G. च. २. B. D. E. and G. read अल्प° for अप°. ३. A. reads तथाष्टौ तस्य चाहुतीः, D. तथा घृतस्य चाहुतिः for घृतस्याहुतयस्तथा. ४. B. reads च ततस्तु, C. यच्च तंस्तु, D. सन्ततस्तु and E. यत्ततस्तु° all for यत्नतस्तु°. ५. A. D. and E. read पावृतः for °मादृतः. ६. B. E. F. and G. read विधेः for विधि°. ७. A. B. E. read गायत्र्याः for गायत्र्या; while C. A. D. and F. read स द्विजाः for तद्द्विजाः. ८. B. E. F. and G. read तत्परन्न तु for एतत्परं न. ९. B. reads हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं for हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं. १०. B. E. and G. read सर्षपाभक्तं and D. सर्पिषा युक्तं for सर्पिषाभ्यक्तं, but the former reading is an incorrect one. ११. Except A. all others read पयसा for पायसा; while B. E. and G. read न for च. १२. B. E. F. and G. read निःस्नेहाः and D. चापि गोधूमाः for अस्नेहाः and यवगोधूमाः. १३. All others except A. read चिन्वताम् for श्विन्वितान्. १४. B. E. F. and G. read जठराग्नौ for जठराग्नेः. १५. A. रूक्षासनं न हूयते, C. रूक्षान्नं सम्प्रदीयते for रूक्षमन्नं न हूयते.

जुहुयादग्निको विप्रो गृहमेधी हि[1] नित्यशः।
बलिं चोपान्तभूतेभ्यः सर्वेभ्यो ऽप्यविशेषतः ॥ १८९ ॥
हुत्वाऽथं[3] कृष्णवर्त्मानं कृताञ्जलिः प्रसादयेत्।
त्वमग्ने द्युभिरेतेन मन्त्रेण भक्तिमान् द्विजः ॥ १९० ॥
आब्रह्मन्निति मन्त्रं[4] तु जपेद्वै सार्वकामिकम्।
आहाव्यग्न इति ह्येनं मन्त्रं च प्रयतो जपेत्[5] ॥ १९१ ॥
अन्यं हौताशनं मन्त्रं जापित्वाथ क्षमापयेत्।
अन्यानि चैव सूक्तानि[7] पवित्राणि ततो जपेत्[6]।
सर्वशान्तिककृत्यर्थं तथाग्निर्देवतेति च[8] ॥ १९२ ॥
ज्ञानं धनमरोगित्वं गतिमिच्छंस्तथा[9] द्विजः।
शम्भुमग्निं रविं विष्णुमर्चयेद्भक्तितः क्रमात् ॥ १९३ ॥
अजानन् यो द्विजो नित्यमहुत्वाऽत्ति श्रुतं हविः।
पितृ-देव-मनुष्याणामृणयुक्तः स यात्यधः[10] ॥ १९४ ॥
शाकं वा[11]ऽपि तृणं वापि हुत्वाग्नावश्नुते द्विजः।
सर्वकामसमायुक्तः सोऽत्रैव[12] सुखमश्नुते ॥ १९५ ॥
स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं क्रियया[13]पि यच्च।
तथातिरिक्तं मम तत् क्षमस्व तदस्तु चाग्ने[14] परिपूर्णमेतत् ॥ १९६ ॥
सर्वपापापनोदाय सर्वकामाय वै द्विजाः[15]।
द्विजन्मनां हितार्थाय वैश्वदेव उदाहृतः ॥ १९७ ॥

---

१. A. substitutes तु for हि and B. and G. read गृहमेधो for गृहमेधी. २. B. C. and E. read विशेषतः for अविशेषतः. ३. B. E. and F. read तु for ऽथ. ४. A. reads मन्त्रे for मन्त्रं. ५. A. reads यतः for जपेत्. ६. D. does not insert the following line :—

अन्यानि चैव सूक्तानि पवित्राणि ततो जपेत्।.

C. also omits the same, but gives in the margin. ७. A. and F. read मन्त्राणि for सूक्तानि. ८. F. inserts this line before the two preceding lines. ९. C. reads इष्टं for इच्छन्. १०. C. and D. read प्रयात्यधः for स यात्यधः. ११. D. substitutes च for वा. १२. B. E. F. and G. read ऽपि for एव. १३. D. reads कृपया for क्रियया. १४. B. E. and G. read चास्ते and C. and D. चाग्नेः for चाग्ने. १५. B. E. F. and G. read सर्वकामफलाय च for सर्वकामाय वै द्विजाः; while C. and D. read °प्रणोदाय for °पनोदाय.

इति वैश्वदेवविधिः ।

आतिथ्यं सम्प्रवक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यफलप्रदम् ।
चातुर्वर्ण्योऽतिथिः प्रोक्तः काले प्राप्तोऽध्वगोऽश्रुतः ॥ १९८ ॥
अदृष्टोऽपृष्टगोत्रादिरज्ञाताचार-विग्रहः ।
सन्ध्यामात्रकृताचारस्तज्ज्ञैः सोऽतिथिरुच्यते ॥ १९९ ॥
क्षुत्तृष्णा-ऽध्वश्रमश्रान्तः प्राणत्राणान्नयाचकः ।
गृहीतपात्रमात्रः सन् गृहद्वारमुपागतः ॥ २०० ॥
विष्णुरूपोऽतिथिः सोयमुत्तरार्थमुपागतः ।
इति मत्त्वा महाभक्त्या वृणुयाद्भोजनाय तम् ॥ २०१ ॥
एष स्वर्ग्यः समायातः सर्वदेवमयोऽतिथिः ।
निर्दह्य सर्वपापानि ममायं सम्प्रयास्यति ॥ २०२ ॥
ब्राह्मणैः सह भोक्तव्यो भक्त्या प्रक्षाल्य पाद्वयम् ।
आसनार्घ्यादिकं दत्वा कृत्वा स्रक्-चन्दनादिकम् ॥ २०३ ॥
योगिनो विविधै रूपैर्भ्रमन्ति धरणीतले ।
नराणामुपकाराय ते चाज्ञातस्वरूपिणः ॥ २०४ ॥
तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं द्विजः ।
श्राद्धक्रियाफलं हन्ति तत्रैवापूजितोऽतिथिः ॥ २०५ ॥
तस्मादपूर्वमेवात्र पूजयेदागताऽतिथिम् ।
कदाचित् कश्चिदागच्छेत्तारयेद्यस्तु पूर्वजान् ॥ २०६ ॥
यतिर्ब्रह्म्यग्निहोत्री च तथा च मखकृद् द्विजः ।
सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने ॥ २०७ ॥

---

१. B. E. F. and G. read अथातिथ्यं for आतिथ्यं सं०°. २. D. reads बहुश्रुतेः for ऽध्वगोऽश्रुतः. ३. B. E. and G. read ऽश्रुतपूर्वादि°, F. ऽदृष्टगोत्रादि° for ऽपृष्टगोत्रादि°. ४. B. E. and G. read °परि° for °श्रम°; while B. substitutes °च° for °ऽध्व°. ५. B. E. F. and G. read गृहीतयात्रामात्रः सन् and C. and D. गृहिणो वैश्वदेवान्ते. ६. B. reads °म्प्रद्वारार्थं°, C. D. E. F. and G. read °म्प्रत्तारार्थं° for °मुत्तरार्थं°; while C. and D. इहा° for उपा°. ७. A. reads च भक्त्या थ, D. च भक्त्या च both for महाभक्त्या. ८ B. C. E. F. and G. read त्वं पुण्येन म°, D. त्वं शुभने म° for एषः स्वर्ग्यः स.° ९. B. E. F. and G. read भोज्योऽसौ for भोक्तव्यो. १०. B. C. D. and G. read °र्चादिकं for °र्घ्यादिकं. ११. C. and D. read वेषै° for रूपै°. १२. B. E. F. and G. read क्वापि कश्चिदागच्छेत् for कदाचित् कश्चिदागच्छेत्. १३. B. reads ब्रह्माग्निहोत्री and D. वाह्याग्निहोत्री for ब्रह्म्यग्निहोत्री.

अतिथेऽमरदेहस्त्वं मत्तारार्थमिहागतः ।
संसारपङ्कमग्नं मामुद्धरस्वाऽघनाशन ॥ २०८ ॥
नैकाश्रमे[१] वसन् विप्रो मुनीन्द्रैरुच्यतेऽतिथिः ।
अन्यत्र दृष्टपूर्वो यो[२] नासावतिथिरुच्यते ॥ २०९ ॥
क्षत्रियो यदि वा[३] गच्छेदतिथित्वेन[४] वेश्मनि ।
भुक्तेषु सत्सु विप्रेषु कामन्स्तु तमाशयेत् ॥ २१० ॥
वैश्यो वा यदि वा शूद्रो विप्रगेहं समाव्रजेत् ॥
तौ[५] भृत्यैः सह भोक्तव्याविति पाराशरोऽब्रवीत्[६] ॥ २११ ॥
क्लीवो वा यदि वा काणः कुष्ठी वा व्याधितो ऽपि वा ।
आगतो वैश्वदेवान्ते द्रष्टव्यः सर्वदेववत्[७] ॥ २१२ ॥
क्षत्रियेणापि वैश्येन तथैव वृषलेन च ।
आतिथ्यं सर्ववर्णानां कर्तव्यं स्यादसंशयम् ॥ २१३ ॥
योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या अन्याभ्यागतमेव च[८] ।
बाल-वृद्धादिकं चैव तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ २१४ ॥
देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे स्युर्येन तृप्तेन च भूरि दिष्टम् ।
तस्यान्नदातुस्त्वमराङ्गनाभिस्तस्यातिथेः[९] केन समत्वमस्ति ॥ २१५ ॥

इति आतिथ्यविधिः ।

वर्णधर्मान् प्रवक्ष्यामि यत् कृत्यं ब्राह्मणादिभिः ।
निबोधध्वं[१०] द्विजास्तद्वै संक्षेपेण पृथक् पृथक् ॥ २१६ ॥
यजनं याजनं विप्रे तथा दान-प्रतिग्रहौ ।
अध्यापनमध्ययनं कर्माण्येतानि षट् तथा ॥ २१७ ॥
प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा ।
यजना-ऽध्ययने राज्ञि विषयासक्तिवर्जनम् ॥ २१८ ॥

---

१. D. reads नैकग्रामे for नैकाश्रमे. २. D. reads ऽपि for यो. ३. B. ऽपि यथा for यदि वा. E. and G. also read the same ; while F. reads ऽपि यदा for the same. ४. D. reads अतिथिस्तस्य for अतिथित्वेन. ५. B. C. E. F. and G. read ते and भोक्तव्या इति for तौ and भोक्तव्याविति respectively. ६. B. C. F. and G. read ऽवदत् for ऽब्रवीत्. ७. C. reads °दैवतः and D. °दैवताः both for °देववत्. ८. B. E. F. and G. read पूर्वमभ्यागतं तथा for अन्याभ्यागतमेव च; while C. substitutes तथा° for अन्या°. ९. B. and D. read तस्मा° for तस्या°. F. also reads the same. १०. D. reads निबोद्धव्यं for निबोधध्वं.

यजना-ऽध्ययने दानं पाशुपाल्यं तथा विशि[1] ।
वाणिज्यं च कुसीदं च कर्मषट्कं प्रकीर्तितम् ॥ २१९ ॥
शुश्रूषा ब्राह्मणादीनां तदाज्ञापालनं तथा ।
एष धर्मः स्मृतः शूद्रे वाणिज्येन च जीवनम् ॥ २२० ॥
सर्वेषां जीवनं प्रोक्तं धर्मेणैव च कर्षणम् ।
भिन्नवृत्तिर्यथा न स्यात् कुर्याद्विप्रस्तथा च तत् ॥ २२१ ॥
कुर्वन्नुक्तानि कर्माणि वृत्त्या वा क्षत्रियस्य च ।
वृत्त्यभावे द्विजो जीवेद्भिन्नवृत्तिं विवर्जयेत्[2] ॥ २२२ ॥
प्रजानां पालनं दानं शस्त्रभृत्त्वं[3] प्रचण्डता ।
निर्जयः परसैन्यानामेष धर्मः स्मृतो नृपे[4] ॥ २२३ ॥
पुष्पं पुष्पं विचिनुयात्[5] मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवाऽऽरामे प्रजासु स्यात्तथा नृपः ॥ २२४ ॥
लोहकर्मरथानां च गवां च प्रतिपालनम्[6] ।
गोरक्षा कृषि-वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ २२५ ॥
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परो धर्मः प्रकीर्तितः ।
अन्यथा[7] कुरुते यत्तु तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ २२६ ॥
लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।
न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वस्य विक्रयम् ॥ २२७ ॥
विक्रयं मद्य-मांसानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
अगम्यागामिता चौर्यं शूद्रे स्युः पातहेतवः[8] ॥ २२८ ॥
कापिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरको[9] ध्रुवम् ॥ २२९ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थो ऽध्यायः[10] ॥ ४ ॥

---

१. D. reads कृषिः for विशि. २. G. reads जीवेत् for विवर्जयेत्. ३. B. C. D. E. and G. read °वृत्ति and F. °वृत्तं for °भृत्त्वं. ४. D. reads प्रकीर्तितः for स्मृतो नृपे. ५. B. C. F. and G. read विचिन्वीत for विचिनुयात्. ६. B. E. F. and G. read परि° for प्रति°. ७. B. E. F. and G. read यदन्यत् कुरुते पुण्यं. C. also reads the same, but substitutes अथ for यत्. ८. A. C. and D. read पाप° for पात°. ९. A. C. and D. read नरकं for नरको. १०. C. does not insert धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः for it, it substitutes only वर्णधर्मविधिः; while D. omits संहितायां others read द्वितीयो for चतुर्थो.

बृहत्पराशरसंहिता.

पंचमोऽध्यायः।

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे।
वर्णसाधारणं साक्षाच्चातुर्वर्ण्यक्रमेण तु ॥ १ ॥
युष्माकं सम्प्रवक्ष्यामि पराशरवचोदितम्।
षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ॥
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनं च दुर्बलम्।
क्षुद्युक्तं तृषितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत् ॥ ३ ॥
स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं साण्डं षण्ढविवर्जितम्।
अधृष्यं सबलप्राणमनड्वाहं तु वाहयेत् ॥ ४ ॥
वाहयेद् दिवसस्यार्धं ततः स्नानं समाचरेत्।
कुगवैर्न कृषिं कुर्यात् सर्वथा धेनुसंग्रहम् ॥ ५ ॥
बन्धनं पालनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम्।
वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्धन्ते ते यथा क्रमात् ॥ ६ ॥
न दूरे तास्तु नेतव्यांश्चारणाय कदाचन।
दूरे गावश्चरन्त्यो हि न भवन्ति शुभावहाः ॥ ७ ॥
प्रातरेव हि दोग्धव्या दुह्यात् सायं न ता गृही।
दोग्धुर्द्विःपयसो नैव वर्धन्ते ताः कदाचन ॥ ८ ॥

---

१. B. E. F. and G. substitute धर्मा° for कर्मा°. २. B. C. F. G. धर्म and D. and E. धर्म° for वर्ण°. ३. B. C. and G. °मागमम् E. D. and F. °मागतम् for °मेण तु. ४. B. E. F. and G. read °मुखाच्छ्रुतम्, C. °प्रचोदितम् for °वचोदितम्. ५. B. E. and C. read this line as follows :—

शान्तं च सबलं दृप्तं वाहयेद्वृषभं कृषी ॥.

F. also reads the same, but it differs in having दृप्तं for तृप्तं and कृषौ for कृषी. ६. C. and D. read पश्चात् for ततः. ७. B. E. F. and G. read वर्धनीया यथाक्रमम् and C. वर्धन्त्येते यथाक्रमम्; while D. reads यथाक्रमम् for यथा क्रमात्. ८. C. and D. read मोक्तव्या° for नेतव्या°. ९. A. reads दूरे गावो विचरन्त्यो, B. E. F. and G. गावो दूरेण चरन्त्यो for दूरे गावश्चरन्त्यो हि. C. omits this and the following two lines, but they appear in the margin; while D. reads शुभायनाः and others except A. शुभा यतः for शुभावहाः. १०. A. B. read ततो, E. and G. °तना and C. °तने and D. तथा all for न ता. ११. B. C. E. F. and G. substitute हि for द्विः; while D. reads वि:पर्ययेणैव for द्विः पयसो नैव.

अनादेय[1]तृणान्यत्त्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः ।
तु[2]ष्टिदा देवतादीनां पूज्या गावः कथं न ताः ॥ ९ ॥

[3]स्पृष्टाश्च गावः शमयन्ति पापं
संसेविताश्चोपनयन्ति वित्तम्[4] ।
ता एव दत्तास्त्रिदिवं नयन्ति
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किंचित् ॥ १० ॥

यस्याः शिरसि ब्रह्माऽऽस्ते स्कन्धदेशे शिवःस्थित[5]ः ।
पृष्ठे [6]नारायणस्तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु च ॥ ११ ॥

या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः ।
सर्वदेवमया गावस्तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः ॥ १२ ॥

[7]हरन्ति स्पर्शनात् पापं पयसा पोषयन्ति याः ।
प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १३ ॥

यत्खु[8]राहतभूमेर्ये उत्पद्यन्ते रजःकणाः ।
[9]प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १४ ॥

शकृन्मूत्रं हि यस्यास्तु पीतं[10] दहति पातकम् ।
किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥

गौरवत्सा न दोग्धव्या न चैवं गर्भ[11]सन्धिनी ।
प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धि चेन्नरकं व्रजेत् ॥ १६ ॥

---

१. B. reads °तृणान्स्यक्त्वा, C. °तृणास्त्यक्त्वा, D. °तृणस्त्यक्त्वा, E. °तृणा त्यक्त्वा, F. °तृणान्यत्त्वा and G. °तृणास्त्यक्त्वा all for तृणान्यत्त्वा. २. D. reads तुष्टिकृत् for तुष्टिदा. ३. C. and D. do not insert this whole verse, but it appears in the margin of C. ४. B. reads चित्तम् and G. चित्रम् both for वित्तम्. ५. C. and D. read स्मृतः for स्थितः. ६. A. C. and D. read विष्णुस्तथा for नारायणः. ७. B. reads दहति and E. F. and G. read दहन्ति, D. हरति all for हरन्ति. ८. D. reads °चक्षपा° for °त्खुरा° and B. E. F. and G. substitute तु for ये and C. and D. उद्यताः पांसुसंस्पृशः for उत्पद्यन्ते रजःकणाः; while A. omits this and the following one line, namely:—

यत्खुराहतभूमेर्ये उत्पद्यन्ते रजःकणाः ।
प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥.

९. D. reads प्रीणयेत् पुरुषस्येनो वन्द्या for प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या. १०. A. reads पीतं पुनाति पातकात् for पीतं दहति पातकम्; while E. reads सकृत् for शकृत्. ११. B. C. E. F. and G. read तथा for चैवं.

दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्सका[1]।
साधुभिर्न च दोग्धव्या धार्मिकैर्धनमीप्सुभिः ॥ १७ ॥
कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते वहवस्तिलाः।
कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते वन्धुविग्रहः ॥ १८ ॥
एकत्र पृथिवी सर्वा सशैल-वन-कानना।
तस्या[3] गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ॥ १९ ॥
यथोक्तविधिना चैता वर्णैः पाल्याः सुपूजिताः।
पालयन् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोदते ॥ २० ॥
दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि।
वन्धनीयास्तथैताः स्युर्न प्राक्-पश्चिमतोमुखाः ॥ २१ ॥
वाजि[4]-गो-वृषशालायां सुतीक्ष्णं लोहदात्रकम्[5]।
स्थाप्यं तु सर्वदा तत्[6] स्यादवलुप्तविमोक्षकृत् ॥ २२ ॥
गावो देयाः सदा रक्ष्याः पाल्याः पोष्याश्च सर्वदा।
ताडयन्ति च ये पापा ये चाक्रोशन्ति[7] ता नराः ॥ २३ ॥
नरकाग्नौ प्रपचयन्ते[8] गोनिःश्वासप्रपीडिताः।
सपलाशेन[9] शुष्केण ता दण्डेन निर्वर्तयेत् ॥ २४ ॥
गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान् मा मा भैरिति वारयेत्।
संस्पृशन्[10] गां नमस्कृत्य कुर्यात्तां च प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा।
तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्दवाह्निकम् ॥ २६ ॥

---

१. Except A. all others read °भूः for °का. २. A. and D. read वर्णिभिर् for धार्मिकैर्; while D. substitutes सुख° for धन°. ३. D. reads तथा for तस्या. ४. A. and D. read गो-वृषा-वाजि° and C. गो-वृष-वाजि° for वाजि-गो-वृष°. ५. B. and G. read °यन्त्रकम् for °दात्रकम्. ६. B. C. and G. read तस्या, and D. तस्यां for तत् स्यात्; while B. and G. दुःखलब्ध-विमोक्षकृत्, C. अविलुप्तविमोक्षणात् and D. गवि लुप्तविमोक्षणात् all for अवलुप्तविमोक्षकृत्. ७. D. reads °कर्ष° for °क्रोश°. ८. B. and G. substitute च for प्र°. B. and G. read गोभिः श्वासप्र°, C. गोभिः श्वासेन for गोनिःश्वासप्र°; while D. reads this whole line as follows:—

नरके पच्यते ऽङ्गानि श्वासेन च प्रपीडिताः।.

९. C. reads स पशुश्चर्मदण्डेन मृदुनैनां, D. स पशुचर्मदण्डेन मृदु तासां for सपलाशेन शुष्केण ता दण्डेन; while B. ताडणेन for ता दण्डेन. १०. A. reads संस्पृश्य गां, B. E. F. and G. यां संस्पृश्य for संस्पृशन् गां.

सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
गवां कण्डूयनं स्नानं गवां दानसमं भवेत् ॥ २७ ॥
तुल्यं गोशतदानस्य भयतो गां प्रपाति यः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रं सरांसि च ॥ २८ ॥
गवां शृङ्गोदकस्नानकलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
पातकानि कुतस्तेषां येषां गृहमलंकृतम् ॥ २९ ॥
सततं बालवत्साभिर्गोभिः श्रीभिरिव स्वयम् ।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ॥ ३० ॥
तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्रास्तु हविरेकत्र तिष्ठति ।
गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥
गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः षडङ्गाः सपद-क्रमाः ।
सौरभेयास्तु यस्याग्रे पृष्ठतो यस्य ताः स्थिताः ॥ ३२ ॥
वसन्ति हृदये नित्यं तासां मध्ये वसन्ति ये ।
ते पुण्यपुरुषाः क्षोण्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते ॥ ३३ ॥
ये गोभक्तिकरा नित्यं भवन्ते ये च गोप्रदाः ।
शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केशवः ।
शृङ्गाग्रे शंकरं विद्यात्त्रयो देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३४ ॥
शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।

---

१. A. and B. read धूमं, E. धर्मं and F. धूम° for स्नानं; while A. B. E. F. and G. read गोप्रदानसमं for गवां दानसमं and D. omits this whole verse. २. This and the preceding one line is omitted in C., but they appear in the marginal correction. ३. D. reads समुद्राश्च for आसमुद्रं. ४. B. F. and G. read °स्यापि for °स्नानं. ५. B. E. F. and G. read गोभिस्तु बालवत्साभिः सदा. C. also reads the same, but differs in सततं for गोभिस्तु; while D. substitutes स्त्रीभिः for श्रीभिः. ६. B. E. F. and G. read ब्राह्मणानां गवां चैव. ७. B. E. and G. read यत्र मन्त्राश्च यत्र सन्ति हवींषि च for एकत्र मन्त्रास्तु हविरेकत्र तिष्ठति; while D. substitutes हरि° for हवि.° ८. B. E. and G. read वेदाः प्रवर्तिताः for देवाः प्रतिष्ठिताः; while C. वसन्ति ते and F. प्रवर्तिताः for प्रतिष्ठिताः. ९. A. reads सौरभेयस्य, B. सौरभ्यो यस्य and E. F. G. स्थुरेता यस्य for सौरभेयास्तु; while D. तस्याग्रे for यस्याग्रे. १०. C. and D. do not insert this line; while B. E. F. and G. वर्धन्ते for भवान्ते. ११. F. omits the following :—

शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।
सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥.

सर्वे देवाःस्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥ ३५ ॥
ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः ।
कम्बलाऽश्वतरौ नागौ तत्कर्णाभ्यां व्यवस्थितौ ॥ ३६ ॥
स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशि-भास्करौ ।
दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः ॥ ३७ ॥
सरस्वती च हुंकारे यम-यक्षौ[1] च गण्डयोः ।
ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम् ॥ ३८ ॥
कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा ।
अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमसु ताः स्थिताः ॥ ३९ ॥
उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा ।
मुखे चाहवनीयस्तु सभ्याऽऽवसथ्यौ[2] च कुक्षिषु ॥ ४० ॥
एवं यो वर्तते गोषु ताडन-क्रोधवर्जितः ।
महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते ॥ ४१ ॥
कुलं[3] तस्या न शङ्केत पूतिगन्धं न वर्जयेत् ।
यावत् पिबति तद्गन्धं[4] तावत् पुण्यं प्रवर्धते ॥ ४२ ॥
यो[5] गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणां वत्ससंयुताम् ।
शिवस्यायतने दत्त्वा दत्तं तेन तु विश्वकम् ॥ ४३ ॥

इति[6] गोमहिमा ।

उक्षाणो[7] वेधसा सृष्टाः सस्यस्योत्पादनाय च ।
तैरुत्पादितसस्येन सर्वमेतद्वि[8]धार्यते ॥ ४४ ॥
यश्चैतान् पालयेद्यत्नाद्वर्धयेच्चैव यत्नतः ।
जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि[9] च ॥ ४५ ॥
यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं[10] पूर्वमनीषिभिः ।

---

१. A. reads यमौ कुक्षौ for यम-यक्षौ. २. B. E. F. and G. read कुक्षौ सभ्यावसथ्यकौ, and D. चावसथ्यौ च कुक्षिषु. ३. A. reads कुल्यं तस्य for कुलं तस्या; while B. C. D. E. G. read लङ्घेत for शङ्केत. ४. Except A. all others read °दुग्धं for °गन्धं. ५. B. E. F. and G. read thus:—

पयस्विनीं सवत्सां यः सुशीलां तरुणीं तथा ।
गां शिवस्यालये दद्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम् ॥

६. A. and D. do not insert this line. ७. D. reads thus:—

उक्षा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च ।

८. D. reads हि for वि°. ९. B. E. F. and G. read पालितानि न संशयः for साक्षात् स्युः पालितानि च. १०. B. and G. read पूर्वं for पूर्व°; while C. °ण्यं शुक्तं, E. and F. °ण्यं प्रोक्तं for °ण्यमुक्तं.

उक्ष्णोऽपि पालने तेषां[1] फलं दशगुणं भवेत् ।
जगदेतद्धृतं सर्वमनडुद्भिश्चराचरम् ॥ ४७ ॥
वृषे[2] एव ततो रक्ष्यः पालनीयश्च सर्वदा ।
धर्मोऽयं भूतले साक्षाद् ब्रह्मणा ह्यवतारितः ॥ ४८ ॥
त्रैलोक्यधारणायालमन्नानां च प्रसूतये ।
अनादेयानि[3] घासानि विघसन्ति स्वकामतः ॥ ४९ ॥
भ्रमित्वा भूतलं दूरमुक्षाणं को[4] न पूजयेत् ।
उत्पादयन्ति सस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति[5] च ।
आनयान्ति दवीयस्तदुक्षतः[6] कोऽधिको भुवि ॥ ५० ॥
स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारमाख्याति[7] पत्युर्न च भारयुक्ताः ।
स्वीयेन देहेन[8] परस्य जीवान्पुष्यन्ति रक्षन्ति च वर्धयन्ति ॥५१॥
पुण्यास्तु[9] गावो वसुधातले या बिभ्रत्यमुं गोवृषगर्भभारम् ।
भारःपृथिव्यां[10] दशताडिताया एकस्य चोक्ष्णो ह्यपि साधुवाचः[11]॥५२॥
एकेन दत्तेन वृषेण येन भवन्ति दत्ता दश सौरभेय्यः ।
माहेय्यपीयं धरणीसमाना तस्माद्वृषात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः॥५३॥
उत्पाद्य सस्यानि तृणं चरन्ति[12] तदेव भूयः सततं वहन्ति ।
न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किंचिदहो वृषैर्जीवति[13] जीवलोकः ॥ ५४ ॥

---

१. B. E. F. and G. read पुंसां for तेषां and उक्ष्णां च for उक्ष्णोऽपि. २. E. F. and G. read वृषा एव ततो रक्ष्याः पालनीयाः प्रयत्नतः. B. also reads the same, but it differs in स्वतो for ततो. ३. E. F. and G. अनायत्तानि for अनादेयानि and B. C. E. F. and G. भक्षयन्ति, D. विध्वंसन्ति for विघसन्ति; while C. स° for स्व°. ४. B. E. F. and G. read कैर्न पूजिताः. ५. From the letters वहं G. omits the following :—

. . . . ति च ।

आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥
स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारं नार्दन्ति किं . . . . . . ॥.

६. C. reads दवीयस्थमुक्षाणं and F. दवीयस्तात् for दवीयस्तदुक्षतः and दवीयस्तत् respectively. F. substitutes ऽवनौ for भुवि. ७. B. C. E. and G. read नाक्षन्ति किञ्चिद्धनिकस्य दुःखम्. F. reads also the same, but it differs in माख्याति for नाक्षन्ति; while E. and F. substitute दृष्ट्या च for दूराच्च. ८. A. and D. read जीवेन for देहेन. ९. B. C. E. F. and G. read धन्याः for पुण्याः and except A. and F. others read ऽस्मिन् for या. १०. A. and B. read पृथिव्यां. ११. A. reads वाऽथ for °वाचः. १२. E. F. and G. read तृणान्यदन्ति तान्येव for तृणं चरन्ति तदेव; while A. C. and D. read सकलं for सततं. १३. C. and D. read धार्यते for जीवति.

तृतीयेऽब्दे चतुर्थे वा यदा वत्सो दृढो भवेत् ।
तदा नासाऽस्य[1] भेत्तव्या नैव प्राग्, दुर्बलस्य च ॥ ५५ ॥
नासावेधनकीलं[2] तु खादिरं वाथ शैंशपम् ।
द्वादशाङ्गुलकं कार्यं तज्ज्ञैस्तैश्च[3] समं च वा ॥ ५६ ॥
शालां[4] द्विजेन्द्रा वृष-गो- हयानां
तां याम्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् ।
सौम्याककुब्द्वारवतीं सुशोभां
तेषां शमिच्छन् ध्रुवमात्मनश्च[5] ॥ ५७ ॥
गावो वृषा वा हय-हस्तिनो वा
अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः ।
याम्यामुखा[6] वोत्तरदिङ्मुखा वा
नान्याशकास्ते खलु वन्धनीयाः ॥ ५८ ॥
शालाप्रवेशे वृष-गो-पशूनां
राजा ऽपि यत्नाद्धय-कुञ्जराणाम् ।
होमं च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं[7]
कुर्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनं च ॥ ५९ ॥

ईति[8] वृषभप्रशंसा ।

लाङ्गलं सं[9]प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः ।
हलेषायो[10]स्तथोन्मानं प्रतोदस्य युगस्य च ॥ ६० ॥

---

१. A. B. C. and D. read तु for ऽस्य; while E. substitutes न for च. २. B. E. F. and G. read °भेदनकीलः, C. °वेधनकालः for °वेधनकीलं and B. G. शैशवः, C. सैशियं, D. सैशिवं, E. सैशवः and F. सैंशयः all for शैंशपम्. ३. B. E. and G. स्त्रैणस एव स, C. D. स्त्रीणि समे च वा, F. स्त्रैणं तमेव सः for °स्तैश्च समं च वा. ४. B. C. D. E. and G. read शाला for शालां and F. सोलों (?) for the same. ५. D. reads धृत° for ध्रुव°. ६. D. reads दिङ्मुखमुत्तरादिङ्मुखाशकाः. ७. B. C. F. and G. read शास्त्रयुक्त्या for शास्त्रयुक्तं. ८. A. and D. do not insert this. ९. B. E. F. and G. substitute च and C. and D. यत् for सं°. १०. A. and G. read हलीषा° and some read हलीशा° for हलेषा.°

चत्वारिंशत्तथा चाष्टावङ्गुलानि कु[1]थः स्मृतः ।
अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्यो[2] हलेषावेधतश्च यः ॥ ६१ ॥
षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति[3] तथोपरि ।
वेधस्तस्याश्च कर्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः ॥ ६२ ॥
अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तस्माद्वेधःस्यात् प्रातिहा[4]रिकः ।
तस्याधस्ताच्च चत्वारि वेधश्चं[5] चतुरङ्गुलः ॥ ६३ ॥
अष्टाङ्गुलमुर[6]स्तस्य वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् ।
ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्ध्वं हस्तग्राही ततः स्मृता[7] ॥ ६४ ॥
सा[8]ऽपि तज्ज्ञैः शुभा कार्या तद्वेधस्त्व्यङ्गुलो भवेत् ।
पश्चाङ्गुलं पु[9]रस्तस्य शिरसोऽपि विभावनम् ॥ ६५ ॥
पृथुत्वं शिरसो धार्यं हस्त[10]तलप्रमाणकम् ।
अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता भवेत्[11] ॥ ६६ ॥
वे[12]धाद्बहिः प्रतीकारी षट्[13]त्रिंशदङ्गुला भवेत् ।
[14]सुतीक्ष्णलोहफलका मृत्काष्ठादिविदारकृत् ॥ ६७ ॥
न सीरं क्षीरवृक्षस्य न विल्व-पिचुमन्दयोः ।
इत्यादीनां हि कुर्वाणो न नन्दति चिरं गृही ॥ ६८ ॥

---

१. B. and F. read कुठः, C. कुहः and D. कुहुः all for कुथः. २. B. and G. read ऊर्ध्वोऽर्धमङ्गुलैर्भेद्या, E. and F. अर्धार्धमङ्गुलैर्भेद्या, A. अर्धोऽर्धमङ्गुलीर्भाज्या and D. अथार्द्धमङ्गुलैर्भोज्यः for अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्यो and here some read हलीषा and हलीशा for हलेषा. ३. B. F. and G. read षट्त्रिंशति for षड्विंशति. ४. B. and G. read स्यान्मानि° for स्यात्प्राति°; while D. interchanges place of this verse for the next one. ५. Except A. all others omit this च and read स वेधः for वेधश्च. ६. A. reads °गुलः मुर° for °गुलमुर°. ७. B. E. and G. read देशगुणा for दशाङ्गुला. C. दशाङ्गुली for the same and B. स्मृताः, C. and E. स्मृतः for स्मृता; while G. reads ऊर्ध्वं-हस्तग्राही for ऊर्ध्वं हस्तग्राही. ८. D. reads सार्वत्रज्ञैः for साऽपि तज्ज्ञैः. ९. B. E. F. and G. read मुरस्तस्य शिरसीति. C. reads the same, but substitutes शिरस्येति for शिरसीति; while D. reads तस्याः for तस्य. १०. A. reads °ताल° for °तल°. ११. D. reads स्मृता for भवेत्. १२. D. reads बन्धाद्बहिः प्रतीहारी for वेधाद्बहिः प्रतीकारी. १३. A. reads षड्विंशत्यं° for षट्त्रिंशदं.° १४. B. reads सुतीक्ष्णो लोहफला स्यात्, C. E. and F. सुतीक्ष्णा लोहफाला स्यात्, G. सुतीक्ष्णे लोहफला स्यात् for सुतीक्ष्णलोहफलका and B. E. and G. substitute °विकार° for °विदार°; while D. reads this line as follows:—

सुतीक्ष्णे लोहपाल्यस्य सुक्तादामादिदारकृत् ॥.

प्लक्षाक्षयोर्न तत् कुर्यात् [1]कीर्तिघ्नौ तौ प्रकीर्तितौ ॥
तयोः कोष्टस्य तत् कुर्वन्ससस्यो नश्यति [3]ध्रुवम् ॥ ६९ ॥
प्राञ्जला सप्तहस्ता च चतुरस्राऽग्रवर्तुला ॥
[4]सालादिशुभकाष्टानां [5]हलीषा विदुषां मता ॥ ७० ॥
अस्या वेधः सकर्णायाः कार्यो नववितस्तिभिः ॥
नीचोच्चवृषमानेन तद्ज्ञा एवं वदन्ति हि ॥ ७१ ॥
चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कन्धस्थानेऽर्द्ध[6]चन्द्रवत् ॥
मेषशृंग्याः कदम्बस्य [7]सालाद्यन्यतमस्य वा ॥ ७२ ॥
शम्या वेधाद्बहिः कार्या दशाङ्गुलप्रमाणिका ॥
तन्मानेन [8]प्रणाली च तदन्तरद्दशाङ्गुलम् ॥ ७३ ॥
प्रतोदश्च समग्रन्थिर्वैणवश्च चतुष्करः ॥
तदग्रे चापि कर्तव्यो [9]यवाकारस्तु लोहजः ॥ ७४ ॥
हीनातिरिक्तं कर्तव्यं नैव किञ्चित् प्रमाणतः ॥
कुर्यादनडुहोऽदैन्यां[10]द्दैन्यात्तु नरकं व्रजेत् ॥ ७५ ॥
यथा दृढं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः ॥
भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः [11]सीरं वदन्ति हि ॥ ७६ ॥
योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा ॥
[12]ज्येष्ठानक्षत्रसंयुक्ते [13]पुण्येऽन्हि तद्विधीयते ॥ ७७ ॥
अन्यत्र वा शुभे भे च तत्र कार्यं विपश्चिता ॥
यत्तु कृत्यं हितं वापि पुण्यं वा मनसि स्फुरेत् ॥ ७८ ॥
मातृश्राद्धं द्विजः [14]कुर्याद्यथोक्तविधिना गृही ॥

---

* तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽन्हि तद्विधीयते ॥

उपलभ्यत इदमर्धं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु । तथापीदं प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति । न कमप्यर्थविशेषं दर्शयति । अत उपेक्षितमिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

१. B. D. E. F. read राक्षसौ, २. C. प्रमादतस्तु तत्कुर्वन् ३. A. B. C. D. and F. read °ते गृही. ४. B. D. and F. शालादि°. ५. E. हलीशा. ६. B. D. E. °चन्द्रकम्. ७. B. C. D. E. F. read शालाद्य°. ८. B. C. D. E. F. read प्रवाली. ९. All others except A. read यवाकारा तु लोहवत्. १०. A. reads अनडुहां दैन्याद्दैन्यात्तु for अनडुहोऽदैन्याद्दैन्यात्तु. ११. C. reads सर्वं for सीरं. १२. only C. reads श्रेष्ठनक्षत्र° for ज्येष्ठानक्षत्र°. १३. All others except A. and C. read पुण्येऽहनि for पुण्येऽन्हि. १४. C. reads कृत्वा for कुर्यात्.

द्रव्य-कालानुसारेण[1] कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ ७९ ॥
प्रोल्लिख्य मण्डलं पुष्प-धूप-दीपैः समर्च्य तत् ॥
इन्द्राय च तथाऽश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विजः ॥ ८० ॥
कुर्याद्बलिर्हृतिं[2] विद्वान् उदग्वै[3] कश्यपाय च ॥
तथा कुमार्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिः ॥ ८१ ॥
नमःस्वाहेति मन्त्रेण स चेच्छन्नात्मनो हितम्[4] ॥
दधि-गन्धा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥ ८२ ॥
दद्याद्बलिं वृषाणां च मध्वाज्यप्राशनं तथा ॥
सङ्घृष्य सीरफालाग्रं हेम्ना वा रजतेन वा ॥ ८३ ॥
प्रलिप्य[5] मधु-सर्पिर्भ्यां कुर्याच्च[6] तत्प्रदक्षिणम् ॥
अग्न्युक्ष्णोर्मण्डलं[7] कृत्वा[8] कुर्यात्सीरप्रवाहणम् ॥ ८४ ॥
पुण्य लाङ्गल कल्याण कल्याणाय नमोऽस्त्विति ॥
सीतायाः स्थापनं कृत्वा पराशरमृषिं स्मरन् ॥ ८५ ॥
सीरा युञ्जन्ति इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् ॥
दधि-दूर्वा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः ॥ ८६ ॥
सीतां पूज्य वृषौ भक्त्या रक्तवस्त्रविषाणकौ ॥
सप्तधान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वामुखो हली ॥
तानि कृत्वोक्ष्णोः क्षेत्रे च किरन् भूमिं कृषेद्द्विजः ॥ ८७ ॥
न तिलैर्न यवैर्हीनं द्विजः कुर्वीत कर्षणम् ॥
तद्विहीनं तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः ॥ ८८ ॥
तिलपात्रच्युतं तोयं दाक्षिणस्यां पतेद्दिशि ॥
तेन तृप्यन्ति पितरो यावन्न तिलविक्रयः ॥ ८९ ॥

---

१. A. C. and F. read °कालानुरोधेन; while B. E. read °कालानुमानेन for °कालानुसारेण. २. Only B. reads बालिहर्तिं for बलिहर्तिं. ३. Except A. and F. all others read दुग्धान्नं for उदग्वै. ४. In all others except A. शुभम् is substituted for हितम्. ५. C. only substitutes प्रलेप्य. for प्रलिप्य. ६. B. D. and E. read कुर्वीत. ७. A. reads उक्ष्णोश्च; while B. reads मंगलं and F. reads मण्डनं. ८. A. B. and F. read दत्वा for कृत्वा.

विक्रीणीते तिलान्यस्तु मुक्त्वाऽन्यद्धान्यसामकान्[1] ॥
विमुच्य पितरस्तं तु प्रयान्ति हि तिलैः सह ॥ ९० ॥
तुषाज्जलं यवस्थं च पत्रेभ्यो भूतले पतत् ॥
पयो-दधि-घृताद्यैस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥ ९१ ॥
दैव-पर्जन्य-भू-सौरयोगात् कृषिः प्रजायते ॥
व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत् ॥ ९२ ॥
शालीक्षु-शण-कार्पास-वार्ताकप्रभृतीनि च ॥
वापयेत् सस्यबीजानि सर्वं वापि न सीदति ॥ ९३ ॥
चन्द्रक्षये ऽमतिर्[2]विप्रो यो युनक्ति वृषं क्वचित् ॥
तं पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हितम् ॥ ९४ ॥
चन्द्रक्षये तु योऽविद्वान् द्विजो भुङ्क्ते पराशनम् ॥
भोक्तुर्मासार्जितं पुण्यं भवेदशनदस्य वै ॥ ९५ ॥
चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् ॥
स्युरेतोभोजनास्तस्य तन्मासं पितरो हताः ॥ ९६ ॥
चन्द्रक्षये तु यः कुर्यात्तरु[3]स्तम्भनिकृन्तनम् ॥
तत्पर्णसंख्यया तस्य भवन्ति[4] भ्रूणहत्यकाः ॥ ९७ ॥
वनस्पतिगते सोमे योऽध्वानं तु व्रजे[5]द्द्विजः ॥
प्रभ्रष्टद्विजकर्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः ॥ ९८ ॥
वासांसीन्दुप्रणाशे यो[6] रजकस्याग्रतः क्षिपेत् ॥
पिबन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रमलाम्बु तत् ॥ ९९ ॥
सोमक्षये द्विजो याति त्यक्त्वा[7] यस्तु हुताशनम् ॥
स देव-पितृशापाग्निदग्धो नरकमा[8]विशेत् ॥ १०० ॥

---

१. A. reads °स्तोमकान; and all others except C. read °वामकान्; while C. substitutes तर्पयेत्सार्वदेवताः for मुक्त्वान्यद्धान्यसामकान्. २. Except A. all others read तिथौ for ऽमतिः. ३. C. reads नरस्तरुनिकृन्तनम्; and F. reads तरुस्तम्बनिकृन्तनम्. ४ B. E. F read भ्रूणहत्या न संशयः; while A. and C. read °हत्यजाः. ५. B. D. and E. substitute गच्छति for व्रजेत्. and F. reads गच्छतं. ६. B. C. and E. substitute तु for यो. ७. D. reads त्यक्त्वान्यं यस्तु वाशनम् for त्यक्त्वा यस्तु हुताशनम्. ८. A. and C. read आदिशेत्; while others read आवसेत् for आविशेत्.

अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोपभोगतः ॥
कुहूश्च दन्तकाष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ १०१ ॥
चन्द्राप्रतीतौ पुरुषस्तु दैवाद्याद्यादमत्या यदि दन्तकाष्ठम् ॥
ताराधिराजः स्वदितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितृ-देवतानाम् ॥१०२॥
तत्राभ्यज्य विषाणानि गावश्चैव तथा वृषाः ॥
चरणाय विसृज्यन्ते आगतान् निशि भोजयेत् ॥ १०३ ॥
य उत्पाद्येह सस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः ॥
जगत् सर्वं धृतं यैस्तु पुज्यन्ते किंन ते वृषाः ॥ १०४॥
[1]चरणाय विसृष्टं तु यस्य गोदशकं भवेत् ॥
यद्रूपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किं न ते वृषाः ॥ १०५ ॥
स्युः पाल्या यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि ॥
स याति नरकं घोरं यो वाहयत्[2]यपालयन् ॥ १०६ ॥
नाऽधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दूषितः ॥
वाहनीयो हि[3] शूद्रेण वाहयन्क्षयम[4]श्नुते ॥ १०७ ॥
वर्जयेद्दृष्टदोषांश्च वाहने दोहने नरः ॥
पाल्या वै[5]यत्नतः सर्वे पालयञ्छुभमाप्नुयात् ॥ १०८ ॥
[6]अन्नार्थमेतानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः ॥
अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १०९ ॥
अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं वाति चान्नाय मारुतः ॥
गृह्णाति चाम्भसां सूर्यो रसानन्ना[7]यं रश्मिभिः ॥ ११० ॥
अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जीवितमुच्यते ॥
[8]अन्नं च जगदाधारं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ १११ ॥
[9]सर्वेषां देवतादीनामन्नं जीवः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादन्नात्परं तत्वं न भूतं न भविष्यति ॥ ११२ ॥

---

१. All others except A. read येनैकेन प्रवृत्तेन for चरणाय विसृष्टं तु. २. only F. reads वाहयेत् for वाहयति. ३. A. C. F. read हि; while B. D. E. read न. ४. C. only reads आप्नुयात् for अश्नुते. ५. A. B. and C. substitute ते for वै. ६. B. reads अन्नार्थवृषभान्सृष्ट्वा; while F. reads अन्नार्थे वृषभान्सृष्ट्वा for अन्नार्थमेतानुक्षाणः. ७. C. reads आनीय for अन्नाय. ८. A. reads अन्नं सर्वस्य धातारः and C. reads अन्नं सर्वस्य चाऽऽधारः for अन्नं च जगदाधारं. ९. A. reads the whole line thus भूरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थितेः, and C. reads सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्मृतम्.

द्यौः पुमान्धरणी नारी अम्भो बीजं दिवश्च्युतम् ॥
द्यु-धात्री-तोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः ॥ ११३ ॥
आपो मूलं हि सर्वस्य सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् ॥
आपोऽमृतरसो ह्याप आपः शुक्रं बलं महः ॥ ११४ ॥
सर्वस्य बीजमापो हि सर्वमद्भिः समावृतम् ॥
सद्यं आप्यायना ह्याप आपो ज्येष्ठतरा ह्यतः ॥ ११५ ॥
किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः ॥
न जीवन्ति विना ताभिस्तस्मादापोऽमृतं स्मृताः ॥ ११६ ॥
दत्ताभिरद्भिरेतस्यां किं न दत्तं कलौ युगे ॥
यथान्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह ॥ ११७ ॥
अतोऽप्यन्नार्थभावेन कर्तव्यं कर्षणं द्विजैः ॥
यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादि प्रयोजनम् ॥ ११८ ॥
सीते सौम्ये कुमारि त्वं देवि देवार्चिते श्रिये ॥
शक्तिसूनोर्यथा सिद्धा तथा मे सिद्धिदा भव ॥ ११९ ॥
शक्तिसूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना ॥
विनाऽभ्युक्षणरक्षार्थं सर्वं हरति राक्षसः ॥ १२० ॥
वापने लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे ॥
एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानां च प्रवेशने ॥ १२१ ॥
देवतायतनोद्यान-निपातस्थान-गोव्रजान् ॥
सीमा-स्मशान-भूमिं च वृक्षच्छायां क्षितिं तथा ॥ १२२ ॥
भूमिं निखातं यूपांश्च अयनस्थानमेव च ॥
अन्यामपि हि चाऽवाह्यां न कृषेत्कृषिकृद्धराम् ॥ १२३ ॥
नोषरां वाहयेद्भूमीं न चाऽश्म-शर्करावृताम् ॥

---

१. C. reads पिता for पुमान्. २. A. reads सर्वं° and F. आद्य for सद्य. ३. C. reads यस्य for ह्यापः. ४. A. reads त्वद्भिः for ताभिः. ५. A. and C. read एतस्मात् for एतस्यां. ६. C. reads क्षितौ for कलौ. ७. A. and B. read सत्कृता हि for शक्तिसूनोः. ८. B. reads मई. ९. except A. all read धान्य° for गन्त्री°. १०. A. यवन°, C. यजन°, and B. D. E. read चयन° for अयन°. ११. B. D. and E. read निर्वाह्यां and C. reads निर्वास्यां for चावाह्यां.

न गोचरां न प्रदत्तां न नदीपुलिनां तथा ॥१२४॥
यद्यसौ वाहयेल्लोभाद्द्वेषाद्वापि हि मानवः ॥
क्षीयतेऽसौ चिरात्पापात् सपुत्र-पशु-बान्धवः ॥१२५॥
नरकं घोरतामिस्रं पापीयान् याति निश्चितम् ॥
योऽपहृत्य परकीयां कृषिकृद्वाहयेद्धराम् ॥ १२६ ॥
स भूमिस्तेयपापेन सुचिरं नरके वसेत् ॥
एकसङ्ख्यमपि स्वर्णं भूमिमङ्गुलमात्रिकाम् ॥ १२७ ॥
तथैकामपि गां हृत्वा सुष्ठ्यन्तं नरकं वसेत् ॥
न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं न चैवात्यन्तिके तथा ॥ १२८ ॥
वाहयेन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःखभाग्भवेत् ॥
क्षेत्रेष्वेवं वृतिं कुर्याद्यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ॥ १२९ ॥
न लङ्घयेत्पशुर्नाश्वो नभिन्द्याद्यां च शूकरः ॥
बन्धाश्च यत्नतः कार्या मृगादित्रासनाय च ॥ १३० ॥
अत्राप्युपद्रवं राजा तस्करादिसमुद्भवम् ॥
संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्यस्मात् गृह्णात्यसौ करान् ॥ १३१ ॥
कृषिकृन्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मं कृषेद्धराम् ॥
अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम् ॥ १३२ ॥
निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विश्रमते जलम् ॥
वाहयेत्तु जलाभ्यर्णमवृष्टौ सेकसम्भवः ॥ १३३ ॥
शारद्यमुच्चकैर्भूमौ कङ्ग्वाद्यं वापयेद्धली ॥
अधित्यकासु कार्पासं वदन्त्यन्यत्र हैमकम् ॥ १३४ ॥
वासन्तं ग्रीष्मकालीयं वाप्यं स्निग्धेषु तद्विदा ॥

---

१. A. reads वाहयेन्नाप्रदत्तां च for न गोचरां न प्रदत्तां, B. also वाहयन्नाप्रमत्तश्च. २. B. D. E F, read मत्सरतोऽपि च for वा पि हि मानवः. ३. B. and C. read पापात् ; while D. and E. read पापैः. ४. A. reads चेतसा and C. चैनसः for निश्चितम्. ५. B. D. E. F. read भुवम् for धराम्. ६. A. and C. read भूमिस्थेन for भूमिस्तेय°. ७. A. reads ह्यनन्तं for सुचिरं and B. substitutes स चिरं. D. E. also the same. ८. only E. reads हत्वा for हृत्वा. ९. A. and C. read भुवम् for धराम्. १०. except A. and C. all read नोयं स्थिरीभवेत्. ११. A. only substitutes स्थाने for भूमौ. १२. only C. reads सुधीः for हली.१३. A. B. C. read हैमतम्, D. हैमनम्, E. हैमजम् and F. हैवनम् for हैमकम्. १४. C. reads उप्यं.

केदारेषु तथा शालीञ्जलोपान्तेषु चेक्षवः ॥१३५॥
वृन्ताक-शाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके ॥
वृष्टिविश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् ॥१३६॥
गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाः खलकुशास्तथा ॥
समस्निग्धेषु वाप्याश्च भूमिजीवान्विजानता ॥ १३७ ॥

तिला बहुविधाश्चोप्या अतसी-शणमेव च ॥
समस्निग्धेषु वाप्यानि धान्यान्यन्यानि योगतः ॥ १३८ ॥
कुलत्थामुद्गमाषाश्च राजमाषादिकास्तथा ॥
वाप्या भूमिविशेषे तु भूमिजीवं विजानता ॥ १३९ ॥

मृदम्बुयोगजं सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः ॥
सम्पश्येच्चरतः सर्वान् गोवृषादीन् स्वयं गृही ॥ १४० ॥
चिन्तयेत्सर्वमात्मीयं स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥
प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं पशुपोषणम् ॥ १४१ ॥
तृतीयं क्रीतविक्रीतं चतुर्थं राजसेवनम् ॥
नखैर्विलिखने यस्याः पापमाहुर्मनीषिणः ॥ १४२ ॥
तस्याः सीरविदारेण किं न पापं क्षितेर्भवेत् ॥
तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षय आयुषः ॥ १४३ ॥
असङ्ख्यकन्दनिर्नाशादसङ्ख्यातं भवेदघम् ॥
यद्वर्षैं मत्स्यबन्धानां तथा सङ्करिणामपि ॥ १४४ ॥
अंहः कुक्कुटिकानां च तद्दिने कृषिकारिणाम् ॥
वधकानां च यत् पापं यत् पापं मृगयोरपि ॥
कदर्याणां च यत् पापं तद्दिने कृषिकारिणाम् ॥ १४५ ॥
वर्णानां च गृहस्थानां कृषिवृत्त्युपजीविनाम् ॥
तदेनसो विशुद्ध्यर्थं प्राह सत्यवतीपतिः ॥ १४६ ॥

---

१. A. reads चलकुलाः B. reads चलकुशाः and C. reads खलकुलाः.
२. B. reads °पालनम् for °पोषणम्. C. D. and E. too read the same.
३. A. reads क्रयविक्रयौ for क्रीतविक्रीतं. ४. C. reads °निर्वासात् for निर्नाशात्. ५. A. reads शूकरिणाम् for सङ्करिणाम्. ६. A. बन्धकानां for वधकानां. ७. Only A. reads कृषिजीविनाम् for कृषिकारिणाम्.

द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा
धान्यभागः प्रदातव्यो सीरिणा खलके ध्रुवम् ॥ ॥ १४७ ॥

अश्मर्यव्यूढभूमौ च विंशांशी क्षेत्रभुग्भवेत्
*एकैकांशाय कर्षः स्याद्यावद्दशम-सप्तमौ ॥ ॥ १४८ ॥

ग्रामेशस्य नृपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः ॥ १४९ ॥

सस्यभागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ ॥
ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्धाहयेदिच्छया धराम् ॥ १५० ॥

न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥
ब्रह्मा वै ब्राह्मणं चास्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ॥ १५१ ॥

तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि ॥
पशुपाल्याशनोत्पत्त्यै ऊरुभ्यां च तथा विशः ॥ १५२ ॥

द्विजदास्याय पण्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् ॥
यत्किञ्चिज्जगतीहात्र भू-गेहाश्वं गजादिकम् ॥ १५३ ॥

स्वभावेन हि विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् ॥
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ॥ १५४ ॥

न तयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥
तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ १५५ ॥

ग्रामेशस्य नृपस्यापि कियन्तमप्यसौ बलिम्
अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छुद्धिकारणम् ॥॥ १५६ ॥

संशुद्धः कर्षको येन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

---

* दृश्यत्यायं क्षेपकः श्लोकः केषुचित् आदर्शपुस्तकेषु ।

१. E. and F. read देहिनः for सीरिणा. २. B. C. D. E. and F. read क्षेत्रिणः for खलके. ३. A. B. D. E. and F. read बलिभागिनौ for कृषिभागिनौ. ४. A. substitutes ब्राह्मणोऽस्यास्यात्. ५. except A. and F. all read पुण्याय for पण्याय. ६. B. D. and F. substitute °हेम च for °गेहाश्वं. ७. A. and B. read नैतयोः for न तयोः. D. the same but E. read नैनयोः. ८. Only C. reads. कृषिको for कर्षको. ९. B. D. E. and F. substitute °के महीयते for °कमवाप्नुयात्. . . . . .

सर्वसत्वोपकाराय सर्वयज्ञोपसिद्धये ॥ १५७ ॥

नृपस्य कोशवृद्ध्यर्थं जायते कृषिकृन्नरः ॥
कुर्यात्कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्वोपजीविनीम् ॥ १५८ ॥

पितृ-देव-मनुष्याणां पुष्ट्यै स्यात् कृषीवलः ॥
वयांसि चान्यसत्वानि क्षुत्तृष्णापीडिताः प्रजाः ॥ १५९ ॥

उपयुञ्जन्ति सस्यानि क्षेत्रजातानि नित्यशः ॥
पुष्ट्यर्थं मुष्टिमेकां वा ददत्पापं व्यपोहति ॥ १६० ॥

यस्य क्षेत्रस्य यावन्ति सस्यान्यदन्ति प्राणिनः ॥
तावन्तोऽपि विमुच्यन्ते पातकात् कृषिकारकाः ॥ १६१ ॥

कृताग्निकार्यदेहोऽपि ब्राह्मणोऽन्यतमोऽपि वा ॥
आददानः परक्षेत्रात् पथि गच्छन्न लिप्यते ॥ १६२ ॥

क्षेत्री विमुच्यते दोषात् नियतं कृषिसम्भवात् ॥
गृहीतं क्षेत्रिणो धान्यं निवेदयति वाण्वपि ॥ १६३ ॥

अनिवेदिते तदर्धं स्यात् पातकं कर्षुकस्य च ॥
भावशुद्धावतो धर्मो ह्यनेन तद्विशोधयेत् ॥ १६४ ॥

मुष्टिं तु कल्पयन्धान्यं सर्वपापं व्यपोहति ॥
यत्किञ्चिदर्थिने दद्याद्भिक्षामात्रं च भिक्षवे ॥ १६५ ॥

अन्नं सुसंस्कृतं वापि तेन सीरी विशुद्ध्यति ॥
सीतायज्ञं च यः कुर्यात् सिद्धसस्ये खलागते ॥ १६६ ॥

अनन्तकृतपापोऽपि मुक्तो भवति कर्षुकः ॥
खलयज्ञं प्रवक्ष्यामि तत्कुर्वाणा द्विजातयः ॥ १६७ ॥

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः स्वर्गौकस्त्वमवाप्नुयुः

---

१. The verses 152. 153. 155 are found in A. in different versions, as—

सर्वसत्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृन्नरः ॥
कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १५२ ॥
सर्वसत्वोपजीव्यः स्यात् कृषिकृद्धर्मतो नरः ॥
सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् सदेव-पितृभिः पुनः ॥ १५३ ॥
मानुषाणां तु पोषाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः ॥
वयांसि यानि सत्वानि क्षुत्तृष्णापीडितानि च ॥१५४ ॥

२. This verse is not in A., and the following seven verses are also not given in A. B. and F.

चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यमतिघनावृतिम् ॥ १६८ ॥

सेकद्वारं पिधानं च विदध्याच्चैव सर्वतः ॥
खरोष्ट्राजोरणांस्तत्र विशतस्तु निवारयेत् ॥ १६९ ॥

श्व-शूकर-शृगालादिकाकोलूक-कपोतकान् ॥
त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्यादानीताभ्युक्षणाम्बुभिः ॥ १७० ॥

रक्षां च भस्मना कुर्याज्जलधाराभिरक्षणम् ॥
त्रिसन्ध्यमर्चयेत्सीतां पाराशरमृषिं स्मरन् ॥ १७१ ॥

प्रेत-भूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः ॥
सूतिकागृहवत्तत्र कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ १७२ ॥

हरन्त्यरक्षितं यस्माद्रक्षांसि सर्वमेव हि ॥
प्रशस्तादिनपूर्वाह्णे नाऽपराह्णे न सन्ध्ययोः ॥ १७३ ॥

धान्योन्मानं सदा कुर्यात् सीतापूजनपूर्वकम् ॥
यजेत खलभिक्षाभिः काले रोहिण एव हि ॥ १७४ ॥

भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् ॥
खलयज्ञे दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ १७५ ॥

भागधेयमयीं कृत्वा तां गृह्णन्त्वीह मामिकाम् ॥
शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः ॥ १७६ ॥

सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः ॥
एतानुद्दिश्य विप्रेभ्यो प्रदद्यात् प्रथमं हली ॥ १७७ ॥

विवाहे खलयज्ञे च सङ्क्रान्तौ ग्रहणेषु च ॥
पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ १७८ ॥

अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां ततः परम् ॥
दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कुशरीरिणाम् ॥ १७९ ॥

क्लीबा-ऽन्ध-बधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते ॥

---

१. F. Reads पिदध्यात् for विदध्यात्. २. A. reads दिनान्ताभ्युक्षणाम्बुभिः, B. आनीतान्युक्षणाम्बुभिः and C. reads गृहीताभ्युक्षणाम्बुभिः; while in F. this verse is omitted. ३. A. reads खलमध्यतः and B. खलमध्यगः. ४. Except A. and C., all substitute प्रकुर्वीत for सदा कुर्यात्. ५. This half is read in A. thus—भागधेयाय आहूता अनुगृण्हन्तु मामिति; while B. reads भागधेयमयां for भागधेयमयीं. ६. B. C. D. E. and F. read दक्षिणाशिनः for दक्षिणाशनाः. ७. This verse is only found in C. and F. ८. A. reads सततं for कुष्ठिनां.

वर्णानां पतितानां च ददद्भूक्तानि तर्पयेत् ॥ १८० ॥
चाण्डालांश्च श्वपाकांश्च प्रीणात्युच्चावचांस्तथा ॥
ये[2] केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तेऽतिथिवद्द्विजाः ॥ १८१ ॥
स्तोकशः सीरिभिः सर्वैर्[3]वर्णिभिर्गृहमेधिभिः ॥
दत्वा सूनृतया[4] वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् ॥ १८२ ॥
तत्कृत्वा स्वगृहं गत्वा श्राद्धमाभ्युदयं चरेत् ॥
शरद्धेमन्त-वासन्त-नवान्नैः श्राद्धमाचरेत् ॥ १८३ ॥
नो ऽदत्वान्नं तदश्नीयादश्नंश्चेदघमश्नुते ॥
कृषा[5]वुत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च ॥ १८४ ॥
सर्वसत्वहिते युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् ॥
कृषेरन्यत्र नो धर्मो न लाभः कृषितोऽन्यतः ॥ १८५ ॥
सुखं न कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण वर्तते[6] ॥
अवस्त्रत्वं[7] निरन्नत्वं कृषितो नैव जायते ॥ १८६ ॥
अनातिथ्यं च दुःखित्वं गोमतो[8] न कदाचन ॥
निर्धनत्वम[9]सत्यत्वं[10] विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् ॥ १८७ ॥
अस्थानित्वमभाग्यत्वं[11] न सुशीलस्य कर्हिचित् ॥
वदन्ति मुनयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये ॥ १८८ ॥
लाभस्यांशप्रदानं च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् ॥
प्रतिग्रेहात्[12] चतुर्थांशं वणिग् लाभात्[13] तृतीयकम् ॥ १८९ ॥
कृषितो विंशतिं[14] चैव ददतो नास्ति पातकम् ॥

---

१. A. and F. read प्रीणात्युच्चावचान्ददत्, B. D. and E. read प्रीत्यात्युच्चावचानि च. २. This verse is not found in D.; while in F. mention half of it. ३. A. reads सर्वे for सर्वैः. ४. A. reads च प्रियया for सूनृतया; while B. and others read च मधुरां वाचं ५ A. reads कृषेः for कृषौ. ६. A. and C. read कर्षति for वर्तते. ७. A. reads अवसुत्वं for अवस्त्रत्वं. ८. B. C. D. E. and F. read गोमता for गोमतः. ९. A. reads निर्धर्मत्व°, for निर्धनत्व°. १०. C. reads असभ्यत्वं for असत्यत्वं. ११. A. reads अनिष्टत्वं for अभाग्यत्वं. and B. D. F. read अभाष्यत्वं. १२. A. and C. read प्रतिमहे for प्रतिमहात्. १३. B. D. and E. read वणिग्लाभः, for वणिग्लाभात्. १४. B. D. E. and F. read विंशकं and C. विंशतिः for विंशतिं.

राज्ञो दत्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् ॥ १९० ॥
त्रयस्त्रिंशंच विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते ॥

कृष्या यथोत्पाद्य यवादिकानि
धान्यानि भूयांसि मखान्विधाय ॥
मुक्तो गृहस्थोऽपि पराशरः प्राक्
तस्या मया कश्चिदवादि शेषः ॥ १९१ ॥

देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे
साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च ॥
गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्वैः
कृष्यन्नतृप्तानि मनाक् करोति ॥ १९२ ॥

यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात्
लिप्येन्न पापेन स भूभवेन ॥
सीरेण तस्यातिविदारितापि
स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री ॥ १९३ ॥

षट्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञात्वा विधिं द्विजाः ॥
तेऽमरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥ १९४ ॥

षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥
गृहं च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहो मयोच्यते ॥ १९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां
संहितायां कृषिकर्मसीतायज्ञोपधर्मो नाम
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

१. B. E. and F. read देवानां चैकविंशकम् for देवतानां च विंशकम्.
२. B. substitutes य उत्पाद्य for यथोत्पाद्य; while C. reads ऽथ चोत्पाद्य.
३. A. D. E. and F. read कृष्यान्न°. ४. A. reads नरः for मनाक्.
५. B. C. D. and E. read आलोक्य for आलोच्य. ६. B. C. D. E. and F. read कूटं विसीरेण, कुटुंबसीरेण, कुटुंबिसीरेण. ७. B. reads विवारिता for विदारिता. ८. A reads धात्री for दात्री. ९. C. reads सुरादि° for ऽमरादि°.
१०. C. reads विवाहमथोच्यते. B. D. E. and F. read विवाहस्तथोच्यते.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

स्वयं च वाहितैः क्षेत्रैर्धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ॥
कुर्याद्विवाहयोगादि पञ्चयज्ञांश्च नित्यशः ॥ १ ॥

अष्टौ विवाहा नारीणां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ॥
ब्राह्मादिकक्रमेणैतान्सम्प्रवक्ष्याम्यतः पृथक् ॥ २ ॥

जात्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति वराय च ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहो वेधसः स्मृतः ॥ ३ ॥

रेतो मज्जति यस्याप्सु मूत्रं च ह्लादि फेनिलम् ॥
स्यात् पुमाँल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥ ४ ॥

यो[3] यज्ञे वर्तमाने तु ऋत्विजे कर्म कुर्वते ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहः स तु दैविकः ॥ ५ ॥

वराय गुणयुक्ताय विदुषे सदृशाय च ॥
कन्या गोद्वयमादाय दीयेताऽऽर्षः स उच्यते ॥ ६ ॥

कन्या चैव वरश्चोभौ स्वेच्छया धर्मचारिणौ ॥
स्यातामिति च यत्रोक्त्वा दानं कायविधिस्त्वयम् ॥ ७ ॥

एतावद्देहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राग्वराय च ॥
यत्र कन्या प्रदीयेत स वै दैत्यविधिः स्मृतः ॥ ८ ॥

यत्रान्योन्याभिलाषेण उभयोर्वर-कन्ययोः ॥
तयोस्तु यो विवाहः स्याद्गान्धर्वः प्रथितः स तु ॥ ९ ॥

युद्धे[4] हृत्वा बलात् कन्या यत्राऽऽच्छिद्याऽपहृत्य च ॥
उह्यते स तु विद्वद्भिर्विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥ १० ॥

---

१. Only C. reads वाहयेत्क्षेत्रे for वाहितैः क्षेत्रैः. २. A. reads स तु for स्मृतः; while F. reads °स्तु सः. ३. Except A. and F. read या for यो. ४. A. reads युद्ध्वा for युद्धे.

सुप्ता वापि प्रमत्ता वा छलात् कन्या प्रगृह्यते ॥
सर्वेभ्यः स तु पापिष्ठः पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ ११ ॥

आद्या आद्यस्य षट् प्रोक्ता धर्म्याश्चत्वार एव हि ॥
चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥ १२ ॥

पञ्चमश्च तथा षष्ठः स्मृतौ तौ त्रि-चतुर्थयोः ॥
द्वितीयस्यापि ये प्रोक्ता एतयोस्ते न चाष्टमः ॥ १३ ॥

वैधसाद्यनुरूपेण द्वितीयः परयोः स्मृतः ॥
सर्वे सप्तममेकस्य द्वितीयस्यैवं कीर्तिताः ॥ १४ ॥

अन्त्यावत्यधमौ चोक्तावुद्वाहौ शक्तिसूनुना ॥
तथा युगस्वरूपेण प्रोक्तो दैत्यस्तु मानुषः ॥ १५ ॥

तार्यन्ते प्राक्ततोऽधस्ताच्चतुरोऽऽद्यविवाहजैः ॥
स्वात्मना द्विगुणान्वंश्यान् दश-सप्त-त्रयश्च षट् ॥ १६ ॥

स्त्रीणामाजन्मशर्मार्थं वंशशुद्धौ प्रयत्नवान् ॥
वरं हि वरयेद्विद्वाञ्जात्यादिगुणसंयुतम् ॥ १७ ॥

जाति-विद्या-वयः-शक्तिरारोग्यं बहुपक्षता ॥
अर्थित्वं वित्तसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥ १८ ॥

जातिर्विद्या च रूपं च शीलं चैव नवं वयः ॥
अरोगित्वं विशेषेण पुंस्त्वे सत्यपि लक्षयेत् ॥ १९ ॥

जातिं रूपं च शीलं च वयो नवमरोगिताम् ॥
स्वाचारत्वं विशेषेण संलक्ष्य वरमाश्रयेत् ॥ २० ॥

सज्जातिं रूप-वित्तं च तथाऽग्रवयसं दृढम् ॥
सन्तोषजननं स्त्रीणां प्रज्ञावानाश्रयेद्वरम् ॥ २१ ॥

न जातिं न च विद्यां च वित्तं नाऽऽचरणं स्त्रियः ॥
किन्तु ताः प्रीतिमिच्छन्ति तस्मात् प्रीतिकरं श्रयेत् ॥ २२ ॥

---

१. A. reads बाल्याद्बालेन भुज्यते:; while C. reads कन्या छलेन भुज्यते. २. B. and E. read धर्माः for धर्म्याः. ३. A. and F. read द्वितीयः परमः स्मृतः, ४. A. reads द्वितीयश्चैव and B. reads द्वितीयस्तस्य. ५. B. C. and F. read शक्रसूनुना for शक्तिसूनुना. ६. B. D. E. F. read मानवः for मानुषः. ७. A. reads विवाहजाः for विवाहजैः. ८. C. only substitutes °शुद्धये for °शुद्धौ. ९. B. D. and F. read शीलं च for अर्थित्वं. १०. A. reads °त्यभि° for °त्यपि.

पित्रा यत्र सगोत्रत्वं मात्रा यत्र सपिण्डता ॥
न च तामुद्वहेत्कन्यां दारकर्मण्यना[1]दृताम् ॥ २३ ॥
कन्यायाश्च वरस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्रतिः ॥
तथा कन्यां व[2]रो धीमान्वरयेद्वंशशुद्धये ॥ २४ ॥
नाना मतानि सर्वेषां सतां स[3]न्ति वरम्प्रति ॥
सन्तानस्य विशुध्यर्थं जात्यादिषु च नाऽ[4]न्यतः ॥ २५ ॥
दूरस्थानामविद्यानां मो[5]क्षधर्मानुयायिनाम् ॥
शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ २६ ॥
नाऽतिदूरे न चाऽसन्न अत्याढ्ये चाऽतिदुर्बले ॥
वृत्तिहीने च मू[7]र्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥ २७ ॥
वर्जयेदतिरिक्ताङ्गीं कन्यां हीनाङ्गरोगिणीम् ॥
अ[8]तिलोम्नीं हीनलोम्नीमवा[9]चमतिवाग्युताम् ॥ २८ ॥
पिता पितामहो भ्राता माता मातामहोऽपि वा ॥
क[10]न्यादाः स्युः क्रमेणैते पूर्वाऽभावे परः परः ॥ २९ ॥
अधिकारी यदा न स्यात्तदाऽऽख्याय नृपस्य सा ॥
तद्गिरा च स्वयं गम्यं कन्यापि वरयेद्वरम् ॥ ३० ॥
पिङ्गलां क[11]पिलां कृष्णां दु[12]ष्टवाक्काकनिःस्वनाम् ॥
स्थूलाङ्ग-ज[13]ङ्घ-पादां च सदा चाऽप्रियवादिनीम् ॥ ३१ ॥
त्यजेन्नग-नदीनाम्नीं पक्षि-वृक्षर्क्षनामिकाम् ॥
अहि-प्रेष्या-ऽन्त्य[14]नाम्नीं च तथा भीषणनामि[15]काम् ॥ ३२ ॥
स्व[16]जातिमुद्वहेत् कन्यां सुरूपां लक्षणान्विताम् ॥
अरोगिणीं सुशीलां च तथा भ्रातृमतीमपि ॥ ३३ ॥

---

१. A. reads मैथुने for अनादृताम्. २. A. reads वरं for वरो. ३. A. reads कन्यां for सन्ति. ४. A. substitutes तान्युत for नाऽन्यतः. ५. B. D. E. and F. read मुमुक्षूणां गरीयसाम् for मोक्षमार्गानुयायिनाम्. ६. In A. and F. this verse is not found. ७. C. reads वृद्धे for मूर्खे. ८. A. reads सलोमां लोमहीनां च for अतिलोम्नीं हीनलोम्नीं. ९. B. reads निर्वाचम for अवाचम्. १०. C. reads कन्यां दद्युः for कन्यादाः स्युः. ११. B. reads कृष्णपिंगाक्षीं. १२. A. reads द्युतिहीनां विनिःस्वनाम् for दुष्टवाक् काकनिः-स्वनाम्. १३. B. D. E. and F. read °जानु° for °जङ्घ°. १४. B. D. E. read °मनाम्नीं for °ऽन्त्यनाम्नीं. १५. A. reads °नासिकाम् for °नामिकाम्, C. too the same. १६. C. reads सुजाति° for स्वजाति°.

सर्वावयवसम्पूर्णामसगोत्रां कुलोद्भवाम् ॥
हंस-मातङ्गगमनां सुमृद्वङ्गीं सुलोचनाम् ॥ ३४ ॥
सलज्जां शुभनासां च पतिप्रीतिकरीमपि ॥
श्वश्रू-श्वशुर-गुर्वादिशुश्रूषाकारिणीं प्रियाम् ॥ ३५ ॥
अव्यङ्गां कुलजातां तामनभिशस्तवंशजाम् ॥
प्रस्वेदशुभगन्धां च शुभमिच्छन्समुद्वहेत् ॥ ३६ ॥
विप्रः स्वामपरे द्वे तु राजा स्वामपरे तथा ॥
वैश्यः स्वाञ्च चतुर्थी च क्रमेणैवं समुद्वहेत् ॥ ३७ ॥
पितृतः सप्तमीमेके मातृतः पञ्चमीमपि ॥
उद्वहेदिति मन्यन्ते कुलधर्मान् समाश्रिताः ॥ ३८ ॥
उक्तलक्षणकन्यायाः कृत्वा पाणिग्रहं द्विजः ॥
धर्म्योद्वाहेन केनापि समाऽऽदध्याद्धुताशनम् ॥ ३९ ॥
दायाद्यकाले वा दद्यात्तदुक्तं कर्मकृद्द्विजैः ॥
यदा वापि भवेत् भक्तिः सम्पत्तिर्वा यदा भवेत् ॥ ४० ॥
ऋतावृतौ स्त्रियं गच्छेत्स्त्रीच्छया च वरं स्मरन् ॥
सर्वं तदिच्छया कुर्याद्यथोभयोर्भवेत्धृतिः ॥ ४१ ॥
भोज्या-ऽलङ्कार-वासोभिः पूज्याः स्युः सर्वदा स्त्रियः ॥
यथा ता नैव शोचन्ति नित्यं कार्यं तथा नृभिः ॥ ४२ ॥
आयुर्वित्तं यशः पुत्राः स्त्रीप्रीत्या स्युर्नृणां सदा ॥
नश्यन्ते ते तदप्रीतौ तासां शापादसंशयम् ॥ ४३ ॥
स्त्रियश्च यत्र पूज्यन्ते सर्वदा भूषणादिभिः ॥
देवाः पितृ-मनुष्याश्च मोदन्ते तत्र वेश्मनि ॥ ४४ ॥
स्त्रियस्तुष्टाः श्रियः साक्षाद्रुष्टाश्च दुष्टदेवताः ॥
वर्धयन्ति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिताः ॥ ४५ ॥
नाऽपमान्याःस्त्रियः सद्भिः पति-श्वशुर-देवरैः ॥
भ्रात्रा पित्रा च मात्रा च तथा बन्धुभिरेव च ॥ ४६ ॥

---

१. A. reads समशीलां for असगोत्रां. २. A. B. and C. read °शुभनाशां. ३. D. E. read °कराम् for °करीम्. ४. A. reads तु. ५. A. C. and F. read धर्मो° for धर्म्यो°; while in E. this whole verse is not found. ६. C. and F. तदादध्यात् for समादध्यात्. ७. A. B. C. and F. read तदा for यदा. ८. A. reads °णाम्बरैः for °णादिभिः.

स्त्रियाश्च पुरुषस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्धृतिः[1] ॥
तत्र धर्मा-ऽर्थ-ऽकामाः स्युस्तदधीना यतस्त्वमी ॥ ४७
षट्कर्माणि नृणां तेषां येषां भार्या पतिव्रता ॥
पतिलोकं तु ता यान्ति तपसा येन योगवित् ॥ ४८ ॥
पतिव्रता तु साध्वी स्त्री अपि दुष्कृतकारिणम् ॥
पतिमुद्धृत्य याति द्यां केकीव पतितोरगाम् ॥ ४९ ॥
जीवन्वापि मृतो वापि पतिरेव प्रभुः स्त्रियाः ॥
नान्यच्च दैवतं तासां तमेव[2] प्रभुमर्चयेत् ॥ ५० ॥
मनसापि हि दुष्टा स्त्री यान्यभावा प्रियं पतिम् ॥
सा याति नरकं घोरं तद्द्रोहादणुतोऽपि च ॥ ५१ ॥
नियोज्य गृहकृत्येषु सर्वदा ता नृभिः स्त्रियः ॥
गृहार्थासक्तचित्तास्तास्तदेवार्हन्ति शोचितुम् ॥ ५२ ॥
स्त्रीणामष्टगुणः कामो व्यवसायश्च षड्गुणः ॥
लज्जा चतुर्गुणा तासामाहारश्च तदर्धकः ॥ ५३ ॥
न वित्तं नैव जातिश्च नाऽपि रूपमपेक्षते ॥
किन्तु ताभिः पुमानेव इति मत्वैव भुज्यते ॥ ५४ ॥
विकुर्वाणाः स्त्रियो भर्तुरायुष्य-धननाशकाः ॥
अनायासेन तास्तस्य परासक्ता भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
नारीणां च नदीनां च गतिर्न ज्ञायते बुधैः[3] ॥
कुलं कूलप्रपाते च कालक्षेपो न विद्यते ॥ ५६ ॥
चेष्टा-चारित्र-चित्राणि देवा नैव विदुः स्त्रियाम् ॥
किं पुनः प्राणिमात्रास्तु सर्वथा[4] नष्टबुद्धयः ॥ ५७ ॥
तस्मात्ताः सर्वथा रक्ष्याः सर्वोपायैर्नृभिः सदा ॥
श्वशुरैर्देवराद्यैस्ताः पितृ-भ्रात्रादिभिस्तथा ॥ ५८ ॥
विवाहात् प्राक् पिता रक्षे यौवने तु पतिस्ततः ॥
रक्षेयुर्वार्धके पुत्रा नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ ५९ ॥
स्वातन्त्र्येण विनश्यन्ति कुलजा अपि योषितः ॥
अस्वातन्त्र्यमतः स्त्रीणां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ६० ॥

---

१. C. and F. read रतिः for धृतिः. २. B. D. E. F. read पतिरेवप्रभुर्यतः for तमेव प्रभुमर्चयेत्. ३. A. E. and F. read नृपैः for बुधैः. ४. A. reads सर्वे ते नष्टबुद्धयः for सर्वथा नष्टबुद्धयः.

अशौचाश्च सशौचाश्च अमेध्या अपि पावनाः ॥
दुर्वाचोऽपि सुवाचस्तास्तस्मादन्वेषयेन्न ताः ॥ ६१ ॥
शौचं वाचं च मेध्यत्वं सोम-गन्धर्व-पावकाः ॥
ददुस्तासां वरानेतांस्तस्मान्मेध्यतराः स्त्रियः ॥ ६२ ॥
भर्तारो वो भविष्यन्ति युष्मच्चित्तानुसारिणः ॥
यथेच्छाकामिनः सर्वे तासामिन्द्रो वरं ददौ ॥ ६३ ॥
तस्मात्तदिच्छया प्रीतिं पुमानिच्छेत्तथा स्त्रियः ॥
रक्षणीयास्ततस्तास्तु सर्वभावेन योषितः ॥ ६४ ॥
सामाह मृक्थमित्याद्यैर्देवैर्न्यस्ता नृणां तनौ ॥
अर्धकाया नराणां ताः स्त्रिणां नातः पृथक् व्रतम् ॥ ६५ ॥
न दिवापि स्त्रियं गच्छेदिच्छंस्तादिच्छयापि च ॥
न पर्वसु न सन्ध्यासु नाऽऽद्यर्तुचतुरात्रिषु ॥ ६६ ॥
वन्ध्याष्टमे ऽधिवेत्तव्या नवमे च मृतप्रजा ॥
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ६७ ॥
नोदक्यां न दिवा गच्छेत् सगर्भां च व्रतस्थिताम् ॥
अधिगच्छेदविद्वान्यस्तदायुः क्षयमेति च ॥ ६८ ॥
न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिग्राही स्वयोषितः ॥
कुर्याच्चेत्पितरस्तस्य पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ६९ ॥
भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनं गृहं धनम् ॥
भार्याधीना सुखोत्पत्तिर्भार्याधीनः शुभोदयः ॥ ७० ॥
यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याहीनं गृहं वनम् ॥
न गृहेण गृहस्थः स्याद्भार्यया कथ्यते गृही ॥ ७१ ॥
गृही स्याद्गृहधर्मेण स वै पञ्चमखादिकः ॥

---

१. This whole line is read in B. D. E. and F. thus—अर्धकाया नृणां तास्ताःपृथक् धर्मादि न स्त्रियाम्; while A. substitutes पृथग्विमोहिनीं स्त्रियम् for स्त्रीणां नातः पृथक् व्रतम्. २. A. substitutes नाद्यासु चतुरात्रिषु for नाद्यर्तुचतुरात्रिषु; while B. reads नर्त्तौ रात्रिचतुष्टये and C. नर्तुरात्रिचतुष्टये. ३. A. B. and F. read परित्याज्या for ऽधिवेत्तव्या. ४. C. reads this whole line thus—न दिवापि स्त्रियं गच्छेन्न सगर्भां व्यवस्थिताम्. ५. C. reads अभिगच्छे° for अधिगच्छे.° ६. A. and C. read पाणिगृहीतयोषितः for पाणिग्राही स्वयोषितः.

तद्धीनो न गृहस्थःस्यात्कुर्यात्तं यत्नतस्ततः ॥ ७२ ॥
पञ्चयज्ञविधानेन कुर्यात्पञ्च महामखान् ॥
श्रौते[2] वा यदि वा स्मार्ते पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ ७३ ॥
कुर्युः[3] पञ्चमहायज्ञान् सूनादोषापनुत्तये ॥
पञ्चसूना भवन्त्यत्र[4] सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥ ७४ ॥
कण्डन्युदककुम्भी च चुल्ली पेषण्युपस्करः ॥
यदाऽऽदौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः ॥ ७५ ॥
अध्यापयेद्द्विजाञ्छिष्यान्स वै ब्रह्ममखः स्मृतः ॥
यत् स्नात्वाऽहरहः सर्वान्देवांश्च मनुजान्पितॄन् ॥ ७६ ॥
तर्पयेदम्भसा भक्त्या पितृयज्ञः स वै मतः ॥
श्रौते[5] वा यदि वा स्मार्ते यज्जुहोति हुताशने ॥ ७७ ॥
विधिवन्नित्यशो विप्रः स तु देवमखः स्मृतः ॥
दशस्वाशासु यः कुर्याद्[6]धुतशेषाद्बलिं द्विजः ॥ ७८ ॥
इन्द्रादिभ्यस्तथाऽन्येभ्यः स वै भूतमखो मतः ॥
समायातातिथिं भक्त्या य[7]द्भोजयति[8] नित्यशः ॥ ७९ ॥
अन्यानभ्यागतांश्चैव सा मनुष्येष्टिरुच्यते ॥
एवं[9] पञ्चमखान् कुर्वन्मधु-मांसाऽऽज्य-पायसैः ॥ ८० ॥
स सन्तर्प्य पितॄन्देवान्मनुष्यान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
गृहस्था य उपासीरन् वाचं धेनुं चतुस्तनीम् ॥ ८१ ॥
स्वर्गौकसां[10] पितॄणां च पूज्यास्तेऽतिथिवद्दिवि ॥
चत्वारस्तु स्तना एते ये चतुर्वेदसंज्ञिताः ॥ ८२ ॥
स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारस्तथा स्वधा ॥
देवानां भागधेयौ द्वौ अन्ये च मनुजन्मनाम् ॥ ८३ ॥

---

१. C. and F. do not insert this line. २. D. E. and F. read श्रौतो वा यदि वा स्मार्तो. ३. Only A. substitutes कुर्यात् for कुर्युः. ४. A. reads भवन्ति for वहन्ति. ५. B. D. and. E. read श्रौतो. for श्रौते and स्मार्तो for स्मार्ते respectively. ६. A. reads क्षिपेत् for कुर्यात्. ७. B. reads यो for यत्. ८. B. reads पूजयति for भोजयति, also D. and E. substitute the same. ९. A. and C. read पञ्चमखत्वं स्यात्. १०. B. D. E. and F. read स्वर्गौकोभ्यः पितृभ्यस्तु पूज्यास्तेऽतिथयो द्विजैः.

पितॄणां च चतुर्थस्तु इति वेदनिदर्शनम् ॥
इति निर्वर्त्य विधिवत्सकलं कर्म नैत्यकम् ॥ ८४ ॥
प्राणाग्निहोत्रविधिना भुञ्जीतान्नमघापहम् ॥
अदत्वा पोष्यवर्गस्य ह्यकृत्वाऽध्यापनादिकम् ॥ ८५ ॥
असाक्षिकं च योऽश्नीयात्सोऽश्नीयात्किल्बिषं द्विजः ॥
प्राङ्मुखादिक्रमेणाऽश्नन्नायुः कीर्तिं श्रियो ऋतम् ॥ ८६ ॥
अविधिर्विधिगत्याशु यत्तदश्नन्ति राक्षसाः ॥
अथ प्राणाग्निहोत्रस्य श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ ८७ ॥
वक्ष्यमाणो विधिः पुण्यः प्रेत्य चेह च पावनः ॥
यो विधिर्दैवताभ्यस्तः संसारबन्धनाशकृत् ॥ ८८ ॥
तद्विदस्तु दिवं यान्ति मुक्ता दैवादृणादपि ॥
उद्धरेयद्विदित्वाऽश्नन्पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ८९ ॥
सर्वेष्टिफलभाग्यायाद्विधसं क्षयमक्षयम् ॥
यः कालाकालविद्विप्रो नैनःस्पर्शी स कर्हिचित् ॥ ९० ॥
सोऽस्पृष्टैना विशेत्तत्र यद्गत्वा नैति संसृतौ ॥
दश पञ्चाङ्गुलव्यासं नासिकाया बहिः स्थितम् ॥ ९१ ॥
जीवो यत्र विशुद्ध्येत सा कला षोडशी स्मृता ॥
सर्वमेतत्तया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ९२ ॥
ब्रह्मविद्येति विख्याता वेदान्ते च प्रतिष्ठिता ॥
न वेद वेदमित्याहुर्वेदवेद्यं परं पदम् ॥ ९३ ॥
तत्पदं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
आहुतिः सा परा ज्ञेया सा च शान्तिः प्रकीर्तिता ॥ ९४ ॥
गायत्री सा च विज्ञेया सा च सन्ध्या प्रकीर्तिता ॥

---

१. B. D. E. and F. read वेदो निदर्शनम् for वेदनिदर्शनम्; while C. reads वेदे निदर्शनम्. २. A. and F. read निर्वृत्य for निर्वर्त्य. ३. B. D. E. and F. read पैतृकम् for नैत्यकम्. ४. B. D. C. and E. read यात्यसौ for सोऽश्नीयात्. ५. F. reads कल्मषं for किल्बिषं. ६. C. reads उदङ्मुखाननश्नीयात्. ७. C. reads °न्यस्तः for °भ्यस्तः. ८. D. C. and E. read देवऋणेन च and F. reads देवऋणेन तु. ९. A. reads वसेत् for विशेत्. १०. A. B. C. D. and F. read विबुद्ध्येत for विशुद्ध्येत. ११. B. D. and E. read प्रदर्शिता for प्रतिष्ठिता. १२. B. D. E. and F. read वेदानां परमं. १३. B. D. E. and F. read परं for पदं.

तज्ज्ञाप्यं तच्च वै ज्ञेयं तद्भूतं तदुपासितम् ॥ ९५ ॥
तां कलां यो विजानाति स कलाज्ञो द्विजः स्मृतः ॥
तत्तुरीयपदं शान्तं यस्मिँल्लीनमिदं जगत् ॥ ९६ ॥
तज्ज्ञात्वा परमं तत्वं न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
प्राणमार्गास्त्रयः प्रोक्तास्तिस्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥ ९७ ॥
ईडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥
ईडा च वैष्णवी नाडी ब्रह्माणी पिङ्गला स्मृता ॥ ९८ ॥
सुषुम्ना चेश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहाः स्मृताः ॥
उत्तरं दक्षिणं ज्ञेयं दक्षिणोत्तरसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥
मध्ये तु विषुवं ज्ञेयं पुटद्वयविनिःसृतम् ॥
संक्रांति-विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहे ॥ १०० ॥
नित्यमुक्तः स योगी च ब्रह्मवादिभिरुच्यते ॥
मध्याह्ने चार्धरात्रे च प्रभातेऽस्तमये तथा ॥ १०१ ॥
विषुवन्तं विजानीयात्पुटद्वयविनिःसृतम् ॥
हृत्पुण्डरीकमरणीं मनो मन्थानमेव च ॥ १०२ ॥
प्राणरज्ज्वा न्यसेदग्निमात्माध्वर्युः प्रतिष्ठितः ॥
ज्वालयेत्पूरकेणाऽग्निं स्थापयेत्कुम्भकेन तु ॥ १०३ ॥
रेचकेणोर्ध्ववक्त्रेण ततो होमं करोति यः ॥
यत्तद्धृदि स्थितं पद्ममधोनालं व्यवस्थितम् ॥ १०४ ॥
तस्मिन्विकसिते पद्मे प्राणो वायुर्विसर्पति ॥
वामहस्तधृते पात्रे दक्षिणे चाम्भसि स्थिते ॥ १०५ ॥
सनादमुच्चरेद्विप्रो अच्छिन्नाग्रं तु पूरयेत् ॥

---

१. All except C. read तद्भुतं for तद्भूतं. २. B. D. and E. read पुरद्वय° for पुटद्वय°. ३. A reads this line in the following manner:—संक्रांतौ विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहम. ४. B. D. and E. read नित्ययुक्तः for नित्यमुक्तः. ५. B. D. E. and F. read ऽस्तमने for ऽस्तमये. ६. B. D. E. and F. read °विनिर्गतम् for °विनिःसृतम्. ७. Except A. and C. the rest read प्राणायामो for प्राणरज्ज्वा. ८. A. B. D. and E. read ऽभ्यसेत् for न्यसेत्. ९. B. D. and E. substitute °णाऽर्धवक्त्रेण for °णोर्ध्ववक्त्रेण. १०. A. substitutes here तद्वैविकसते पद्मं प्रणवं च विसर्पति, for the whole line. ११. B. C. D. and F. read स्थितः for स्थिते. १२. A. and F. read उद्धरेत् for उच्चरेत.

पूरणात्[1] पूरकं प्राहुर्निश्चलं कुम्भकं भवेत् ॥ १०६ ॥
निर्गच्छति[2] शनैर्वायू रेचकं तं विनिर्दिशेत् ॥
स्वाहान्तैः प्रणवाद्यैश्च स्वस्वनाम्ना[3] च वायुभिः ॥ १०७ ॥
जीवात्मा[4] योजितः षष्ठः षडाहुत्या[5] हुतं भवेत् ॥
जिह्वादत्तं ग्रसेदन्नं दन्तैश्चैव न तत् स्पृशेत् ॥ १०८ ॥
दशनैः स्पृष्टमात्रेण पुनराचमनं चरेत् ॥
मुख आहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यस्तथोदरे ॥ १०९ ॥
हृदये दक्षिणाग्निश्च गृह्याग्निश्चापि दक्षिणे ॥
सभ्यश्चोत्तरतश्चिन्त्य इत्यग्निस्मरणक्रमः ॥ ११० ॥
प्राणाद्येवाग्निहोत्रादि चिन्तयेत्तद्वदेव तु ॥
होतारं प्राणमित्याहुरुद्गातारमपानकम् ॥ १११ ॥
ब्रह्माणं व्यानमित्येके उदानोऽध्वर्युमित्यपि ॥
समानं चेह यज्वानमिति ऋत्विक्क्रमं बुधः ॥ ११२ ॥
अहङ्कारं पशुं कृत्वा प्रणवं यूपमित्यपि ॥
बुद्धिरित्यरणिः पृथ्वी[6] लोमानि च कुशाः स्मृताः ॥ ११३ ॥
मनो विभक्ता त्वग्जिह्वा इति तज्ज्ञाः प्रचक्षते ॥
कृत्वा त्रिमात्रमोङ्कारं हुङ्कारं च तथा पुनः ॥ ११४ ॥
उत्तिष्ठ जननाथाऽग्ने हरिलोहितपिङ्गल ॥
सप्तपरिध्ये तुभ्यं क्षुद्वह्निदैवतं च यत् ॥ ११५ ॥
विजिह्व जाठरायाऽग्ने स्वाहाप्राणाय व्यत्ययः ॥
इन्द्रगोपकवर्णाय त्रिजिह्वायाग्निदैवतम् ॥ ११६ ॥
ॐ स्वाहेति अपानाय स्वाहाकारान्तमुच्चरेत् ॥
गोक्षीरसमवर्णाय पर्जन्यं वह्निदैवतम् ॥ ११७ ॥
स्वाहोदानाय सोङ्कारमनलाय परार्चिषे[7] ॥

---

१. C. reads पूरयेत् and B. पूरयन् for पूरणात्. २. A and C. read विनिःसृत्य for निर्गच्छति. ३. A. B. D. E. and F. read पुमान् for स्वस्व°. ४. B. C. D. E. and F. read जितात्मा for जीवात्मा. ५. C. reads प्राणैः षडाहुतिर्भवेत् for षडाहुत्याहुतं भवेत्. ६. A. reads पृथिव् for पृथ्वी; while B. C. and F. read सृष्टिः for पृथ्वी. ७. A. reads परत्विषे for परार्चिषे.

तडित्समानवर्णाय वाय्वग्निदैवताय ते ॥ ११८ ॥
ॐ स्वाहा च समानाय ॐ स्वाहा चाह वेधसे ॥
तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणस्य चाहुतिः ॥ ११९ ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्यानस्य परिकीर्तिता ॥
मध्यमा-ऽनामिका-ऽ ष्ठैरपानायाहुतिः स्मृता ॥ १२० ॥
मध्यमा-ऽनामिकास्त्वन्यामुदाने जुहुयाद्बुधः ॥
समाने सर्वैरुद्धृत्य आहुतिः स्यात्समानतः ॥ १२१ ॥
जलं पीत्वा तु तृप्यन्ति रेचयेच्च शनैः शनैः ॥
ततोऽन्यद्धव्यमश्नीयात्पूरणायोदरस्य च ॥ १२२॥
विधिं प्राणाग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥
अपानेन तु भुञ्जन्ति तेषां मुखमपानवत् ॥ १२३ ॥
यो ज्ञात्वा तु विधिं भुङ्क्ते यथोक्तमिदमाचरेत् ॥
इहामुत्र च पूज्यत्वं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १२४ ॥
त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत् ॥
दातुरपि हि यत्पुण्यं भोक्तुश्चैव हि तत्फलम् ॥ १२५ ॥
दाता चैव तु भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
यो जानाति विधिं चेमं संभवेद्ब्रह्मवित्तमः ॥ १२६ ॥
एकं पिबति गण्डूषं त्यजेदर्धं धरातले ॥
स हतः पितृ-दैवत्यमात्मानं नरकं व्रजेत् ॥ १२७ ॥
रहस्यं सर्वशास्त्रेषु सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम् ॥
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं न कस्यचित् प्रकाशयेत् ॥ १२८ ॥
विप्राणानामग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥

---

१. This verse is given in B. and F. as—

पद्मकिंजल्कवर्णाय बहुरूपाय चाग्नये ।
परानलाय व्यानाय ॐ स्वाहेति चोच्चरेत् ॥.

२. A. reads °कांगुष्ठैरुदाने for °कास्त्वन्यामुदाने. ३. A. reads this line thus—समानं सर्वैरुद्धृत्यदातुरप्यक्षयं भवेत्. ४. B. reads आहुतेः स्यात्समानता. ५. A. B. E. and F. read °दन्न° for °द्धव्य°. ६. B. reads ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः. ७. B. reads पीतेन पितृदृप्तिः स्याद्गृत्यक्ते भूमिदेवता ।. and C. reads पिबेद्द्वितीयं गंडूषं. ८. C. substitutes हत्वा for हतः. ९. C. reads नयेत् for व्रजेत्. १०. B. E. and F. read क्षितावत्यन्तदुर्लभम् for सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम्.

ज्ञानानि योऽप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १२९ ॥
स प्रणाश्य फलं तेषामात्मानं नरकं नयेत् ॥
योऽज्ञात्वा ह्यप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १३० ॥
प्राणायामफलं हत्वा आत्मानं नरकं नयेत् ॥
योऽश्नीयाद्विधिवद्विप्रः कृतपात्रपरिग्रहः ॥ १३१ ॥
पूजितान्नमथाग् जुष्टं सापोशानं ससाक्षिकम् ॥
वाग्यतो न्यस्तपात्रे च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥ १३२ ॥
वाग्यतो न्यस्तपात्रस्त्रीन् ग्रासानष्टावपि द्विजः ॥
तस्य त्रिरात्रं पुण्याप्तिर्दानेऽपि कवयो विदुः ॥ १३३ ॥
चतुस्त्रिकोणं वृत्तं च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥
प्राहुः परिहृतं सन्तस्तद्धीनान्नं तु राक्षसम् ॥ १३४ ॥
गृह्णीयात्प्रागपोशानं तथा भुक्त्वा सकृत्त्वपः ॥
अनन्नममृतं तत्स्याद्भुक्तमन्नं द्विजन्मनाम् ॥ १३५ ॥
काले भुक्त्वा समुत्थाय प्रेक्ष्य विप्रं समीक्ष्य च ॥
अहःपतिं तत्रं स्थित्वा चिन्तयेद्बहु कृत्यकम् ॥ १३६ ॥
भार्या भोजनवेलायां भिक्षां सताऽथ पञ्च वा ॥
दत्वा शेषं समश्नीयात्सापत्य-भृत्यकैः सह ॥ १३७ ॥
निर्वर्त्य सकलं सापि किंचित्स्थित्वा सुखेन तु ॥
स्वस्त्रोयरतिकार्येषु सापि स्यात्तत्परा पुनः ॥ १३८ ॥
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा चैव हुताशनम् ॥
किञ्चित्पश्चात्समश्नीयात्सायंप्रातरिति श्रुतिः ॥ १३९ ॥
स्वाध्यायमभ्यसेत्किञ्चिद्यामद्वयं शयीत च ॥
शयानो मध्यमौ यामौ ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १४० ॥

---

१. F. reads य एव for वाग्यतो. २. B. reads °पात्रो ऽभन्ग्रासान् for °पात्रः स्त्रीन् ग्रासान्. ३. B. C. D. E. and F. read त्रिरात्रिपुण्याप्तिः, C. त्रिरात्रपुण्यानि for त्रिरात्रं पुण्याप्तिः. ४. B. D. E. F. read मुनयः for कवयः. ५. B. reads परिहृतं , D. also the same. ६. D. E. and F. read सुखं for तत्र. ७. B. D. E. F. read—

स्वस्त्रीयकृत्यकार्येषु सापि सान्त्वपरा पुनः ।

८. B. reads सायं for पश्चात्.

सुशयने शयीताथ एकान्ते च स्त्रियासह ॥
गोपनं मैथुनादीनां वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ १४१ ॥

ऋतुक्षपासु पुत्रार्थी आधानविधिना द्विजः ॥
प्रसाद्य भस्मना योनिमिति मन्त्रनिदर्शनात् ॥ १४२ ॥

कृत्वाऽऽधानविधानं तु स्त्रीयोगमभ्यसेत्पुनः ॥
मन्येदविकृतो योनौ विकाराद्विकृताः प्रजाः ॥ १४३ ॥

ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय प्रातः सन्ध्यामुपक्रमेत् ॥
आसूर्यदर्शनात् प्रातः सायं चैवर्क्षदर्शनात् ॥ १४४ ॥

बहिःसन्ध्यामुपासीत सम्प्राप्तावम्भसः सदा ॥
उपासिता बहिःसन्ध्या विशिष्टफलदा भवेत् ॥ १४५ ॥

अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च ॥
पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता ॥ १४६ ॥

सिन्दूरारुणभं भाति नभो यावद्वितारकम् ॥
उदयेऽस्तमये भानोस्तावत्सन्ध्येति शक्तिजः ॥ १४७ ॥

आधानतो द्वितीये तु मासे पुंसवनं भवेत् ॥
सीमन्तोन्नयनं षष्ठे कार्यं मासेऽष्टमे ऽपि वा ॥ १४८ ॥

जातस्य जातकर्म स्याद्विधिर्वच्छ्राद्धपूर्वकम् ॥
दिने चैकादशे नामकर्म स्यात् च द्विजन्मनाम् ॥ १४९ ॥

तुर्ये निष्क्रमणं मासे षष्ठेऽन्नप्राशनं तथा ॥
चूडाकर्म तृतीयेऽब्दे कार्यं वा कुलधर्मतः ॥ १५० ॥

सर्वं स्त्रियां विमन्त्रं तु कार्यं कायविशुद्धये ॥
यस्य नस्युर्द्विजस्यैताः क्रियाश्चैव कथंचन ॥ १५१ ॥

स व्रात्यःसन् परित्याज्यो द्विजो यस्माद्द्विजन्मनाम् ॥
मुञ्जमौर्ण-शणानां तु त्रिवृता रशना स्मृता ॥ १५२ ॥

---

१. A. reads स्वशयने for सुशयने and B. reads शयीत शयने पश्चात् for सुशयने शयीताथ. २. B. reads सेवनं for गोपनं. ३. A. reads यथा ह्यविकृतो योगी, E. यथाहविकृतौ योनि°, F. न वेद विकृतो योनौ for मन्येदविकृतो योनौ. ४. A. reads °उदयात् for °दर्शनात्. ५. B. reads सन्ध्यां for प्रातः. ६. A. reads ऽसम्भ्रमः for अम्भसः. ७. B. reads सक्रिया and C. शक्तितः for शक्तिजः. ८. A. reads दैववत्. ९. A. B. C. and F. read °कर्मादि स्यात् for °कर्म स्यात् च. १०. B. reads स्मृतम् for तथा.

कार्पास-शण-मेषौर्णान्युपवीतानि वर्णशः ॥
पलाश-वट-पीलूनां¹ दण्डाश्च क्रमशः स्मृताः ॥ १५३ ॥
कार्ष्णं च रौरवं वास्तमजिनानि द्विजन्मनाम् ॥
शिरो-ललाट-नासान्ताः² क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्तिताः ॥ १५४ ॥
अव्रणाः सत्वचोऽदग्धा उक्ताः शुभकरा नृणाम् ॥
गायत्र्या त्रिष्टुप्-जगत्या त्रयाणामुपनायनम् ॥ १५५ ॥
गायत्र्यामविशेषो वा मुञ्जादिष्वपरेषु च ॥
तत्सवितुस्तां सवितुर्विश्वा रूपाणि वा क्रमात् ॥ १५६ ॥
औपनायनिका मन्त्रा विप्रादीनामुदाहृताः ॥
ब्राह्मणो विप्रगेहेषु नृपस्तेषू³स्समेषु च ॥ १५७ ॥
वैश्यो विप्र-नृपेष्वेषु कुर्याद्भिक्षां स्ववृत्तये ॥
एकान्नं न द्विजोऽश्नीयाद्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ १५८ ॥
भिक्षाव्रतं द्विजातीनामुपवाससमं स्मृतम् ॥
प्रतिग्रहो न भिक्षा स्या न्न तस्याःपरपाकता ॥ १५९ ॥
सोमपानसमा भिक्षा अतोऽश्नीत स भिक्षया ॥
भिक्षया यस्तु भुञ्जीत निराहारः स उच्यते ॥ १६० ॥
भिक्षामनभिशस्तेषु स्वाचारेषु द्विजेषु च ॥
भिक्षेत नित्यं क्रमशो गुरोः कुलं विवर्जयेत् ॥ १६१ ॥
स्वसारं मातरं चापि मातृष्वसारमेव⁴ च ॥
भिक्षेत प्रथमां भिक्षां या चान्या न विमानयेत् ॥ १६२ ॥
'भवति भिक्षां मे देहि' 'भिक्षां भवति देहि मे' ॥
'भिक्षां मे देहि भवति' क्रमेणैवमुदाहरेत्⁵ ॥ १६३ ॥
द्वादशाब्दं व्रतं धार्यं षट्⁶त्र्यब्दं तु श्रुतिम्प्रति ॥
आदित्याब्दे⁷ त्यजेत्तद्वै दत्त्वा तु गुरवे वरम् ॥ १६४ ॥
त्रयस्तु स्नातकाः प्रोक्ताः विद्याव्रतोपसेविनः ॥
विद्यां समाप्य यःस्नायाद्विद्यास्नातक उच्यते ॥ १६५ ॥

---

१. C. reads °बिल्वानां for °पिलूनां. २. A. reads °नाशान्ताः for °नासान्ताः. ३. E. and F. read स्वेषु for तेषु. ४. A. reads पितृष्वसारम् for मातृष्वसारम्. ५. A. reads this line, as—भवतीति क्रमेणैतत् द्विजो नित्यमुदाहरेत्. ६. D. reads षडब्दं for षट्त्र्यब्दं. ७. B. C. D. E. and F. substitute अधीत्याथोत्सृजेत्तद्वै for आदित्याब्दे त्यजेत्तद्वै.

समाप्य च व्रतं यस्तु व्रतस्नातक उच्यते ॥
यज्ञं समाप्य यः स्नाति सद्विनामाऽभिधीयते ॥ १६६ ॥

द्वयं समाप्य यःस्नायात्स द्विनामाऽभिधीयते ॥
अष्टैक-द्वादशाब्दानि सगर्भाणि द्विजन्मनाम् ॥ १६७ ॥

मुख्यकालो व्रतस्यैव ह्यन्य उक्तो विपर्यये ॥
द्विगुणाब्देषु कर्तव्या क्रमादुपनतिर्द्विजैः ॥ १६८ ॥

हीनगायत्रिका व्रात्या उक्तकालादनन्तरम् ॥
नाध्याप्या नैव चोद्वाह्या व्यवहारविवर्जिताः ॥ १६९ ॥

न याज्या नार्यकार्येषु प्रयोज्यास्त इति श्रुतिः ॥
स्त्रीवन्निर्लोम वक्त्रा ये निर्लोमदेह-वक्षसः ॥ १७० ॥

उच्चोरस्काऽनपत्याश्च अदेश्यास्तेऽपि गर्हिताः ॥
येऽजस्रं विहितं कुर्युः प्राप्नुयुस्ते सदा शुभम् ॥ १७१ ॥

दीर्घायुष्यमदारिद्र्यं सुप्रजास्त्वमरोगिता ॥
अगर्हितत्वं लोकेऽत्र विदुरनिषिद्धकारिणः ॥ १७२ ॥

क्षीणायुस्त्वं दरिद्रत्वमप्रजास्त्वं च रोगिता ॥
गर्हितत्वं च लोकेषु विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ १७३ ॥

प्रातर्वा यदि वा सायं नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥
नानाद्यमनपोशानं शुभप्रेप्सुद्विजन्मना ॥ १७४ ॥

आपोशानं विना नाद्यान्नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥
अनाद्यं न दिवा सायं शुभमिच्छन् समश्नुते ॥ १७५ ॥

षोडशाब्दानि विप्रस्य द्वाविंशतिर्नृपस्य च ॥
चतुर्विंशतिरन्यस्य व्रात्यास्ते स्युरतःपरम् ॥ १७६ ॥
उपनेया न ते विप्रैर्नाध्याप्याः शूद्रधर्मिणः ॥
व्यवहार्या नैव याज्या इति धर्मविदो विदुः ॥ १७७ ॥

स्त्रीणामुद्वाह एको वै वेदोक्तः पावनो विधिः ॥
स्त्री-पुंसोर्यत्र विन्यासस्तयोरन्योन्यमुच्यते ॥ १७८ ॥

---

१. E. and F. read नाध्येयाः for नाध्याप्याः. २. B. reads this line in the following manner—

अनाद्यं न दिवासायं शुभमिच्छन्नचाश्नुते ।.

३. In B. this verse is omitted. ४. D. and E. read नचाश्नुते for समश्नुते.
५. C. reads सून्वोः for तयोः.

स्वस्मिन्यस्माद्बिभर्त्येषा पतिं, बिभर्ति सोऽपि ताम् ॥
अतो भार्या च भर्ता चेत्यत्र वेदो निदर्शनम् ॥ १७९ ॥

पतिर्विशति यज्जायां गर्भो भूत्वेह मातरम् ॥
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ १८० ॥

जायोक्ता तेन भर्ता वै यदस्यां जायते पुनः ॥ १८१ ॥

इयमाभवनं[1] भार्या बीजमस्यां निषिच्यते ॥
देवा ऊचुर्मनुष्यांश्च स्वभार्या जननी तु वः ॥ १८२ ॥

आत्मना जायते ह्यात्मा सा[2] चैव पतितारिणी ॥
भार्या जाया जनन्येषा इति वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १८३ ॥

यस्मात्स त्राति पुन्नाम्नो नरकात् पुत्र उच्यते ॥
सर्वां संसृतिमाहत्य स याति ब्रह्मणैकताम्[3] ॥ १८४ ॥

पिता जातस्य पुत्रस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥
सर्वं तेन फलं प्राप्तमैहिकामुष्मिकं[4] च यत् ॥ १८५ ॥

किं दण्डैरजिनैस्तीर्थैस्तपोभिः किं समाधिभिः ॥
पुमांसः[5] पुत्रमिच्छध्वं स वै लोके वदावदः ॥ १८६ ॥

प्राणोऽन्नमस्मिन् शरणं हि वासो रूप्यं[6] हिरण्यं पशवो विवाहाः ॥
सखा च यज्वा[7] कृपणश्च पुत्री ज्योतिः परं पुत्र इहाप्यमुत्र ॥१८७॥

स पुण्यकृत्तमो लोके यस्य पुत्राश्चिरायुषः ॥
विशेषेण हि धर्मज्ञाः[8] स परं ब्रह्म विन्दति ॥ १८८ ॥

पुत्रेण प्राप्यते स्वर्गो जातमात्रेण तु ध्रुवम्[9] ॥
तस्मादिच्छन्ति सर्वे हि पशवोऽपि वयांसि च ॥ १८९ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read यदिदं भवनं for इयमाभवनं. २. B. C. D. E. F. read सैषापरस्तु विधारिणी for सा चैव पतितारिणी. ३. A. reads ब्रह्मलोकताम्; while B. reads ब्रह्मणः पदम्. ४. B. D. E. and F. read °आमुत्रिकं for °आमुष्मिकं. ५. In this line the reading differs much, as— A. reads स वै लोको विदांवरः and C. substitutes ते वै लोकेश्वराद्वराः But while B. reads पुत्रमिच्छंति ते वै लोकेश्वराद्वशाः and F. reads पुत्रानिच्छन्तु ते वै लोकवरान्वराः. ६. B. C. D. E. read रूपं for रूप्यं. ७. A. B. E. and F. read जाया for यज्वा. ८. B. D. and E. read धर्मत्वात् for धर्मज्ञाः; while F. reads धर्मज्ञ. ९. B. D. E. and F. read निश्चितं for ध्रुवम्.

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥
पुत्रस्यापि च पुत्रत्वं यत्त्राति[1] नरकार्णवात् ॥ १९० ॥

यः पिता स तु पुत्रः स्यात् जायैव हि जनन्यपि ॥
न पृथक्त्वं विदुस्तज्ज्ञास्तयोश्चाऽपरयोरपि ॥ १९१ ॥

अयं हि पन्थाः पुरुषस्य तस्य ध्रुवं भवेत्पुत्रजन्मेह यस्य ॥
तद्वीक्ष्य चोर्ध्वं पशवो वयांसि पुत्रार्थिनो मातरमारुहन्ति ॥ १९२ ।

जनिष्यमाणानिच्छन्ति पितरः स्वकुले सुतान् ॥
कश्चिद्गत्वा गयायां नोऽवश्यं[2] पिण्डान् प्रदास्यति ॥ १९३ ॥

यक्ष्यत्यन्योऽश्वमेधेन नीलं मोक्ष्यति गोवृषम् ॥
एष्टव्यं[3] पितृभिः सर्वं पुत्रेभ्यः सकलं फलम् ॥१९४।

शुद्धः शौर्यैकचित्तो वा प्राणान्मोक्ष्यति संयुगे ॥
दानदो वा कुरुक्षेत्रे ज्ञानी वाथ भविष्यति ॥ १९५ ॥

जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरि भोजनात् ॥
गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १९६ ॥

पुच्छे शिरसि यः शुक्लः शुक्लाथाल्लोहितं वपुः ॥
देवाद्यभीष्टो[4] नीलोऽयमुत्सृष्टः पावनो वृषः ॥ १९७ ॥

रक्तो[5] वा यदि वा शुक्लः सुविषाणः शुभेक्षणः ॥
यो न हीनातिरिक्ताङ्गस्तं गोसहितमुत्सृजेत् ॥ १९८ ॥

दुहितापि तथा साध्वी श्वशुरयोरुपास्तिकृत् ॥
पतिव्रता च धर्मज्ञा पित्रोर्द्युगतिकृद्भवेत्[6] ॥ १९९ ॥

यः पिता स च वै पुत्रस्तत्समा[7] दुहिताऽपि च ॥
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ २०० ॥

तत्सुतः पावयेद्वंशान्त्रीन्वै मातामहादिकान् ॥
दौहित्रः पुत्रवत्स्वर्गं[8] उक्तौ शास्त्रैश्चतौ समौ ॥ २०१ ॥

---

१. B. D. E. read त्रायते for यत्त्राति. २. B. reads वंशे and C. D. E. वंश्यः for ऽवश्यं. ३. C. reads यष्टव्यं for एष्टव्यं. ४. C. substitutes वेदाद्यभीष्टो for देवाद्यभीष्टो. ५. B. D. E. and F. read

रक्तःकृष्णोऽपि तच्छुक्लः भूविषाणः शुभेक्षणः। .

६. A. reads °दा भवेत् for °कृत् भवेत्. ७. A. reads तन्माता for तत्समा. ८. A. B. and F. read स्वर्ग्यः for स्वर्गं.

आधानादिकसंस्काराः प्रोक्ता ये वै द्विजन्मनः ॥
कर्तव्याश्च स्वशाखोक्ताः केचित्कुलक्रमेण च ॥ २०२ ॥
चत्वारिंशच्च ते सर्वे निषेकाद्याः प्रकीर्तिताः ॥
मखदीक्षा च विविधा तथैवान्त्येष्टिकर्म च ॥ २०३ ॥
कुलाचारोऽपि कर्तव्य इति शास्त्रविदो विदुः ॥
देशाचारस्तथा धर्म इति प्राह पराशरः ॥ २०४ ॥
अयं[1] हि परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः ॥
हीनाचारश्च पुरुषो निन्द्यो[2] भवति सर्वशः ॥ २०५ ॥
क्लेशभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥
आचारे[3] व्यवहारे च दुराचारो विपर्ययः ॥ २०६ ॥
नृणामाचरतो धर्मः स्याद्धर्मो विपर्ययात् ॥
तस्मादाद्ये ऽनुवर्तेत व्यत्ययं तु[4] विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥

आचारवन्तो मनुजा लभन्ते
आयुश्च वित्तं च सुतांश्च सौख्यम् ॥
धर्मं तथा शाश्वतमीशलोकम्
अत्रापि विद्वज्जनपूज्यतां च ॥ २०८ ॥

वेदाः सहाङ्गैस्सपुराणविद्याः
शास्त्राणि वेद्यानि[5] च तद्विहीनम् ॥
कुर्युर्न[6] वै तान्यपि संस्मृतानि
नरं पवित्रं प्रवदन्ति वेदाः ॥ २०९ ॥

येऽधीतवेदाः क्रियया विहीनाः
जीवन्ति वेदैर्मनुजाधमास्तान् ॥
वेदास्त्यजेयुर्निधनस्य काले
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ २१० ॥

---

१. All except A. read आचारः for अयं हि. २. D. E. and F. read प्रेत्य चेह विनश्यति for निन्द्यो भवति सर्वशः. ३. B. and F. read this line thus:—

आचारो व्यवहारश्च दुराचारो विपर्ययः ।

and C. reads—

आचारे व्यवहारेच दुराचारविपर्ययः ।;

while F. reads simply अनाचारो for दुराचारो.

४. अु° for तु. ५. A. B. D. E. and F. substitute सर्वाणि for वेद्यानि. ६. Except A. all read thus—कुर्युः स्वधीतान्यपि न स्मृतानि for कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि.

आचारहीननरदेहगताश्च वेदाः
शोचन्ति किं नु कृतवन्त इतिस्म चित्ते॥
यन्नोऽभवद्वपुषि चास्य[1] शुभप्रहीणे
स्थानं तदत्र भगवान् विधिरेव शोच्यः[2]॥ २११॥

कर्तव्यं यत्नतः शौचं शौचमूला द्विजातयः[3]॥
शौचाचारविहीनानां सर्वाः स्युर्निष्फलाः क्रियाः॥ २१२॥

तत्सद्भिर्द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा॥
विण्मूत्रशोधनं बाह्यं चित्तशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम्॥ २१३॥

मृद्भिरद्भिरनालस्यं तत्कर्तव्यं द्विजातिभिः॥
भावशुद्धिः परं शौचमाहुराभ्यन्तरं बुधाः॥ २१४॥

गन्धलेपापहं बाह्यं शौचमाहुर्मनीषिणः॥
यस्य पुंसस्तु तच्छौचं शौचैस्तस्य किमन्यकैः॥ २१५॥

वाङ्-मनो-जलशौचानि सदा येषां द्विजन्मनाम्॥
त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्ग्यो नात्र संशयः॥ २१६॥

स्त्रियं रिरंसुर्द्रविणं जिहीर्षुर्वधं चिकीर्षुर्मनुजः परस्य॥
विवक्षुरत्यन्तमवाच्यवाचं[4] कथं स शुद्धिं समुपैति शौचात्?॥२१७॥

किं निष्कामस्य नारीभिः किं गतासोश्च भेषजैः[5]॥
जितेन्द्रियस्य किं शौचैर्निष्फलं[6] मूर्खदानवत्[7]॥ २१८॥

न गतिर्मूर्खदानेन न तारोऽश्मुनि चाश्मनः॥
तस्मात्तस्य न दातव्यं सह दात्रा स मज्जति॥ २१९॥

यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान्प्रज्वलिताग्निवत्॥
होतव्यं च समिद्धेऽग्नौ जुहुयात् को नु भस्मनि॥ २२०॥

यथा शूद्रस्तथा मूर्खो शूद्रश्च भस्मवत्तथा॥
शूद्रेण सह संवासं मूर्खे दानं विवर्जयेत्॥ २२१॥

ग्रहीता यो न चेद्विद्वान् तं दाता रोहिको यथा॥
आत्मानं तारयेत्तं च नदीं वैतरणीं द्विजः॥ २२२॥

---

१. B. D. E. and F. read पुण्य° for चास्य. २. A. reads कर्ता for शोच्यः. ३. D. and E. read द्विजाः स्मृताः for द्विजातयः ४. A. reads °वाच्यं for °वाचं. ५. A. and F. read सद्द्विजैः for भेषजैः. ६. B. and F. read निष्फलैः for निष्फलं. ७. Except A. and C. all read मूर्खरत्तवत्.

योो मूर्खो विशदाचारः षट्कर्माभिरतः सदा ॥
स नयन् स्वर्गमात्मानं वृद्धांश्चैव न पीडयेत् ॥ २२३ ॥
न विद्या न तपो यस्य ह्यादत्ते च प्रतिग्रहम् ॥
निपातयन् स दातारमात्मानमप्यधो नयेत् ॥ २२४ ॥
हेम-भूमि-तिलान् गाश्च अविद्वानाददाति यः ॥
भस्मीभवति सोऽह्नाय दातुःस्यान्निष्फलं च तत् ॥ २२५ ॥
तस्मादविद्वान्नादद्यादल्पशोऽपि प्रतिग्रहम् ॥
विषतत्वापरिज्ञानो विषेणाल्पेन नश्यति ॥ २२६ ॥
सर्वं गवादिकं दानं पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
विद्वद्भिर्न त्वपात्रे तु गतिमिच्छद्भिरात्मनः ॥ २२७ ॥
हस्ति-कृष्णाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ॥
सद्विप्रास्तान्न गृह्णीयुर्गृह्णानास्तु पतन्ति ते ॥ २२८ ॥
कृष्णाजिनप्रतिग्राही हयानां शुक्तविक्रयी ॥
नवश्राद्धस्य यो भोक्ता न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ २२९ ॥
यो गृह्णाति कुरुक्षेत्रे ग्रामं गां द्विमुखीं गजम् ॥
नवश्राद्धान्नभुग्यश्च वर्ज्या निर्माल्यवह्निजाः ॥ २३० ॥
एते यान्त्यन्धतामिस्रं यावन्मनुसहस्रकम् ॥ २३१ ॥
विष्णोश्च वह्नेश्च रवेश्च जाता पृथ्वी च राज्ञश्च मुनीश गौश्च ॥
काले सुपात्रे विधिना प्रदत्ताः प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥२३२॥
वेदविद्वान्सदाचारः सदा वसति सन्निधौ ॥
भोजने चैव दाने च वर्जनीयो न सत्तमैः ॥ २३३ ॥
अत्यासन्नानधीयानान्ब्राह्मणान्यो व्यतिक्रमेत् ॥
भोजने चैव दाने च हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ २३४ ॥
अनूचोऽपि निराचाराः प्रतिवासानिवासिनः ॥
अन्यत्र हव्य-कव्याभ्यां भोज्याःस्युरुत्सवादिषु ॥ २३५ ॥

---

१. C. only reads विद्यते for विद्या न. २. This whole line is read in B. C. D. E. and F. thus—आददानस्त्वनाचारो दातारमपि वर्जयेत्. ३. A. reads मार्गं for ग्रामं. ४. B. E. and F. read हयम् instead of गजम्. ५. A. reads this verse as—

पृथ्वी च वेदाश्च मुनीश गौश्च कालेच पात्रे विधिना प्रदत्ताः ।
नरेण येनेह शुभेप्सुना चेत् स प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥.

६. B. D. E. and F. read °वेश्म° for °वास°.

प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्राप्तायां बृहदापदि ॥
विप्रोऽश्नन्प्रतिगृह्णन्वा यतस्ततोऽपि नाघभाक् ॥ २३६ ॥

गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं च सर्वतः ॥
प्रत्याद्द्याद्विजाग्र्यस्तु भृत्यर्थमात्मनोऽपि च ॥ २३७ ॥

दधि-क्षीरा-ऽऽज्य-मांसानि गन्ध-पुष्पा-ऽम्बु-मत्स्यकान् ॥
शय्या-ऽऽसनाशनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥ २३८ ॥

अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम् ॥
पतितादिस्तदन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥ २३९ ॥

शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तस्सुसंवृतम् ॥
लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ २४० ॥

प्रतिग्रहमृणं वापि याचितं यो न यच्छति ॥
तत्कोटिगुणग्रस्तोऽसौ मृतो दासत्वमृच्छति ॥ २४१ ॥

दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ॥
उभौ तौ नरकं यातौ दाता चापि प्रतिग्रही ॥ २४२ ॥

अपात्रस्य हि यद्दत्तं दानं स्वल्पमपि द्विजाः ॥
ग्रहीता तत्क्षणाद्याति भस्मत्वं चाप्यवारितः ॥ २४३ ॥

वदन्ति कवयः केचिद्दान-प्रतिग्रहौप्रति ॥
प्रत्यक्षलिङ्गमेवेह दातृ-याचकयोरतः ॥ २४४ ॥

दातृहस्तो भवेदूर्ध्वं ग्रहीतुश्च भवेदधः ॥
दातृ-याचकयोर्भेदो हस्ताभ्यामेव सूचितः ॥ २४५ ॥

सून्यादीनां चतुर्णां च तथा निन्दितभूपतेः ॥
न विद्वान् प्रतिगृह्णीयात्प्रतिगृह्णन्व्रजत्यधः ॥ २४६ ॥

दुष्टा दशगुणं पूर्वात् सूनि-चक्र्यथ मद्यकृत् ॥
वेश्या निषिद्धनृपतिः प्रतिग्रहे परः क्रमात् ॥ २४७ ॥

---

१. B. D. E. and F. read तु संवृतम् for सु संवृतम्. २. B. D. E. and F. read दीयमानं for लभ्यमानं. ३. A. substitutes सुनिश्चितम् for अल्पकं फलम्. ४. Except E. and F. read स कोटिगुणितग्रस्तो for तत्कोटिगुणग्रस्तोऽसौ. ५. E. and F. read अविचारतः for चाप्यवारितः. ६. A. E. and F. read मुनयः for कवयः. ७. B. reads this line thus—

प्रत्यक्षलिङ्गमेवैकं स्याद्दातृ-याचकयोरिह ।

८. A. and C. read अधस्तिष्ठेत्प्रतिगृही. for ग्रहीतुश्च भवेदधः.

परपाकं वृथा मांसं देवानामपि दूषितम् ॥
अनुपाकृतमांसं च नाद्यं च लशुनादिकम् ॥ २४८ ॥
न भोक्तव्यमभोज्यान्नं कन्द-मूलादिकं च यत् ॥
न पातव्यमपेयं च द्विजैरत्यन्तगर्हितम् ॥ २४९ ॥
सत्यं युक्तं सदा ब्रूयाच्छनैर्धर्मं समाचरेत् ॥
यमान्सनियमान्कुर्याद्गार्हस्थ्यं व्रतमाचरन् ॥ २५० ॥
मातृ-पितृनुपाध्यायाञ् गुरून्विप्रान्सदाऽर्चयेत् ॥
एतांश्चश्रेष्ठांस्तथा चान्यान्नित्यं विप्राभिवन्दनम् ॥ २५१ ॥
दमं सेवेत सततं दानं दद्याच्च[1] सर्वदा ॥
दयां च सर्वदा[2] कुर्यात्तद्विना नरकाश्रयः ॥ २५२ ॥
दाम्यन्स[3] सर्वदाऽऽत्मानं मनो दाम्यं सदा द्विजैः ॥
दयध्वमिति चैवैषां श्रुतिर्वाजसनेयिकी ॥ २५३ ॥
यन्विदं कारकं कुर्यात्स्तनयित्नुर्ध्वनिं दिवि ॥
ददेद्[4]वेति दमं दानं दयामिति च शिक्षयेत्[5] ॥ २५४ ॥
रसा रसैः समा ग्राह्या देया अपि च नान्यथा ॥
न रसैर्लवणं ग्राह्यं समतो हीनतोऽपि वा ॥ २५५ ॥
तिला अपि समा देया धान्यैरन्यैर्द्विजातिभिः ॥
प्रपीड्या[6] नैव यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५६ ॥
तिलवत्सर्ववस्तूनि सस्नेहानि द्विजातिभिः[7] ॥
अप्रपीड्यानि यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५७ ॥
विक्रयव्यपदेशेन दुग्ध-दध्यादिसर्पिषाम् ॥
शुश्रूष्यान्न तिरस्कुर्यादुपास्यान्नावधीरयेत् ॥ २५८ ॥

---

१. B. D. E. and F. read शक्त्या च instead of दद्याच. २. B. D. E. and F. omit सर्वदा. and read जंतुषु In its place. ३. in B. E. and F. the reading of this whole line is thus—

सद्विजाः सर्वदात्मानं दाम्यदत्तं सदा जनाः ।,

and D.—

सद्विजानां च सन्मानं दानं दत्तं सदाजनाः ।.

४. A. reads दद्यात् for ददेत्. ५. A. reads रक्षयन्. ६. A. and F. read this whole line, as—

न ते यंत्रेण निष्पीड्याः पातयन्ति निपीडिताः ।.

७. This verse is omitted by all except A.

लोभात्कुर्याद्विजन्मा यः स तु शूद्रसमक्षयहात् ॥
न निन्द्याच्च समभ्यर्च्यान्न विक्रीणीत गर्हितान् ॥ २५९ ॥

अदेयानि न वै दद्यादत्याज्यानि न वै त्यजेत् ॥
अभाष्यान्नैव भाषेच्च हीनाङ्गाद्यांश्च न क्षिपेत् ॥ २६० ॥

न संवदेच्च पित्राद्यैः पतिताद्यैर्न संविशेत्[1] ॥
न मतिं नीचवर्णाय दद्यादुच्छिष्टमेव च ॥ २६१ ॥

मतिं शूद्रस्य यो दद्याद्यश्चैनं पर्युपासते[2] ॥
न किञ्चित्तस्य चाख्येयं व्रतादि नियमादिकम् ॥ २६२ ॥

आचक्षाणस्तु तद्धर्मं नरकाग्नौ प्रपच्यते ॥
नाद्यादन्नं निषिद्धस्थं स्वप्याद्वा नार्द्धरात्रिषु[3] ॥ २६३ ॥

वेदविद्यावितानानि[4] विक्रीणीत न कर्हिचित् ॥
नापत्यानि रसाद्यानि[5] भूवृत्तिं चान्वये सति ॥ २६४ ॥

नापः पिवेत् स्वपाणिभ्यां न च कण्डूतिकृद्भवेत्[6] ॥
विदिक्-प्रत्यगुदग्रस्तु शयीताह्नि न सन्ध्ययोः ॥ २६५ ॥

पादुकादि न पालाशं न वृक्षादिनिकृन्तनम् ॥
नोत्सृज्यं[7] ष्ठीवनाद्यं च कदाचिद्वै गवादिषु ॥ २६६ ॥

पद्भ्यां स्पृश्यं गवाद्यं नो नोच्छिष्टं न च तद्गतिः ॥
न लंघ्यं वत्स-तंत्र्यादि वाय्वग्न्योर्[8]नान्तरा गतिः ॥ २६७ ॥

न द्वयोर्विप्रयोर्नाम्न्योः सौरभेय्योः पति-स्त्रियोः ॥
विप्राग्न्योर्विप्रपिण्डानां नोग्रोक्षणोर्विष्णु-तार्क्ष्ययोः ॥ २६८ ॥

सौरभेयोर्जलाग्न्योश्च माहेयी-जलयोरपि ॥
भानु-व्योमादिकानां तु न कुर्यादन्तरा गतिम् ॥ २६९ ॥

---

१. B. reads संवदेत् and F. संश्रयेत् for संविशेत्. २. B. D. E. F. read नरकं प्रतिपद्यते for यश्चैनं पर्युपासते. ३. A. B. D. E. F. read सन्ध्याशय्यार्धरात्रिषु for स्वप्याद्वा नार्धरात्रिषु. ४. A. reads निपानानि; while B. D. E. and F. read न यानानि for °वितानानि. ५. D. E. and F. read समघ्रानि for रसाद्यानि. ६. A. reads कण्डूयति क्वचित् for कण्डूतिकृद्भवेत्; while F. reads कण्डूप्रतिकृद्भवेत्. ७. B. D. E. and F. substitute नोत्सार्यं for नोत्सृज्यं. ८. B. D. E. read वा स्वर्गौ for वाय्वग्न्योः.

भोजनादिषु नासक्तां पश्येन्न विगतांशुकाम् ॥
न गच्छेत्स्त्रीं रजोयुक्तां न चाश्नीयात्तया सह ॥
नगच्छेत्स्त्रीं रोगयुक्तां प्रसुप्यान्न तया सह ॥ २७० ॥

उत्तरीयं विना नैव न नग्नो ऽधः शयीत च ॥
न गेहे चैव मार्गादौ न निषिद्धककुम्मुखः ॥ २७१ ॥

नोपगङ्गं सुरार्चादि न च विष्टागृहान्तिके ॥
अतिकालातियाने च शुभमिच्छन्विवर्जयेत् ॥ २७२ ॥

ज्येष्ठेन्द्रचाप-भद्राद्या मूलनाम्ना न निर्दिशेत् ॥
इन्द्रचापं धयन्तीं गौनं ख्यातव्ये परस्य ते ॥ २७३ ॥

वर्जयेद्धावनं चैव पादयोः कांस्यभाजने ॥
पैशुन्यं मर्मभेदं च न वदेन्म्लेच्छभाषितम् ॥ २७४ ॥

प्राकृतं च कुशास्त्राणि पाषण्डं हैतुकानि च ॥
न श्रोतव्यानि विप्रेण यातनाकारणानि च ॥ २७५ ॥

न करं मस्तके दद्यान्मस्तकं न करे तथा ॥
न जानुनोः शिरो धार्यं नाऽप्रावृतशिरा भ्रमेत् ॥ २७६ ॥

वैणाश्च वद्धाश्च कदर्यचोराः
क्लीबाभिशस्ता गणिका तु या च ॥
यो वृद्धजीवी गणदीक्षका ये
तेषां न भोज्यं ह्यशनं द्विजातेः ॥ २७७ ॥

क्रूरातुरा वृद्ध-चिकित्सकाश्च
या पुंश्चली यौ च विरोधि-शत्रू ॥
व्रात्योग्रमत्ता अबलाजिताश्च
अग्राह्यमेषामशनं द्विजस्य ॥ २७८ ॥

---

१. A. reads भोजनादिपानासक्तां for भोजनादिषु नासक्तां. २. B. D. E. read जनैर्युक्तां for रजोयुक्तां. ३. A. omits this line; while F. reads नावहेचैव मार्गादौ for न गेहे चैव मार्गादौ. ४. A. reads अतिकालानि यामेन. for अतिकालातियाने च. ५. B. D. E. F. substitute °रुद्रा° for °भद्रा°. ६. D. and E. read नराः for °तुराः. ७. A. D. and F. read क्रुद्ध° for वृद्ध°. ८. A. D. E. and F. substitute स्यान्नाद्यम् for अग्राह्यम्.

ये दाम्भिका ये च सुवर्णकारा
उच्छिष्टभोजी पतितश्च यश्च ॥
ये पुत्रभार्या बहुयाजका ये
विप्रेण चैषां न हि भोज्यमन्नम् ॥ २७९ ॥

ये सोम-शस्त्रास्त्र-कृताम्बु-तक्र-
क्षीराज्य-मांसं लवणाजिनानि ॥
क्षौमानि लाक्षा च तिलान्फलानि
विक्रेयुरेषामशनं न भोज्यम् ॥ २८० ॥

जीवन्ति वृत्या-रसदानपानां
कर्मारका येऽपि च तन्तुवायाः ॥
राजा नृशंसो रजकः कृतघ्नो
भोज्याशना नैव विहिंसकाश्च ॥ २८१ ॥

ये चैलधावाश्च सुराकृतो ये
पैशून्यवाचो ह्यनृतंवदाश्च ॥
ये वन्दिनो येऽपि च चाक्रिकाश्च
विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यसस्याः ॥ २८२ ॥

मध्वासव-मधूच्छिष्ट-दधि-क्षीर-रसौदनान् ॥
मनुष्योपल-धूपांश्च कुश-मृत्पुष्प-वीरुधः ॥ २८३ ॥
कौशेय-केश-कुतपाञ्चीरं विषरसांस्तथा ॥
शाकैकशफ-पिण्याक-गन्धानौषधिमूलकाः ॥ २८४ ॥

विक्रीणन्ति य एतानि वस्तूनि मनुजाधमाः ॥
तेषामन्नं न भोक्तव्यं तथोपपतिवेश्मनः ॥ २८५ ॥

---

१. B. D. and E. substitute विप्र° for पुत्र°. २. A. reads this, thus—विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यधान्याः; while B. D. and E. read विप्राश्च नैते ऽपि न भोज्यधान्याः. ३. B. D. E. and F. read भिक्षा instead of लाक्षा. ४. In A. the reading of this line is thus – एषां न विक्रीतकृदन्नमाद्यम्. ५. A. reads रसमायया वा for रसदानपानां. ६. B. and F. read तन्तुवाद्याः for तन्तुवायाः. ७. B. and E. read तैलधाराः for चैलधावाः. ८. B. D. E. and F. read वितथं° for ह्यनृतं°. ९. Only F. reads विप्रेण for विप्रस्य. १०. E. and F. read °शिफ° for °शफ°.

योऽपचस्य[1] कदर्यस्य भुञ्जीतान्नं द्विजाधमः ॥
तत्क्षणाच्छूद्रवत्स स्यान्मृतो विट्शूकरो भवेत् ॥ २८६ ॥
योऽन्नं वार्द्धुषिकस्याद्यादजापालादिकस्य च ॥
अन्यस्यापि निषिद्धस्य सोऽनन्तं[2] नरकं व्रजेत्[3] ॥ २८७ ॥
पाणिगृहीतभार्यायां सत्यां यस्तु नराधमः ॥
शूद्रीहस्तेन भुञ्जीत पतितः स सदैव[4] तु ॥ २८८ ॥
त्यक्ता येनोढभार्या तु त्यक्तः स पितृ-दैवतैः ॥
त्यक्तो देवैः स पापीयांच्छूद्रादप्यधमः स्मृतः ॥ २८९ ॥
यः शूद्रीं भजते नित्यं शूद्री तु गृहमेधिनी ॥
वर्जितः पितृदेवैस्तु रौरवं यात्यसौ द्विजः ॥ २९० ॥
यः शूद्र्यां च स्वयं जातो ह्यन्यस्यां सोऽपि वै पुनः ॥
अन्यस्यां च पुनः सोऽपि किमस्य प्रेत्य चिन्तनम् ॥ २९१ ॥
सर्वान् भुञ्जीत नरकान्विंशतिं त्वेकवर्जितान् ॥
रौरवादीन्क्रमेणैव पापिष्ठो यावदम्बरम् ॥ २९२ ॥
हेमन्तशिशिरर्त्वोश्च प्रोष्ठपद्याः परस्य च ॥
पञ्चस्वपरपक्षेषु कार्याः साग्निभिरष्टकाः ॥ २९३ ॥
हेमन्ते शिशिरे चैका एकैकाथ तथा परा ॥
प्रोष्ठपद्यां द्विजास्तिस्रो ह्यष्टका इति केचन ॥ २९४ ॥
दर्शश्च पौर्णमासश्च तथैवाऽऽग्रयणद्वयम् ॥
चातुर्मास्यव्रतान्येव कार्याणि साग्निकैर्द्विजैः[5] ॥ २९५ ॥
अनूचानकृतं कुर्युः सदैव व्रतचारिणः ॥
अनूचानकुले जाताः सदैव व्रतचारिणः ॥
अग्निहोत्ररता नित्यं माता-पित्रादिपूजकाः ॥ २९६ ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च जप-होमपरायणाः ॥
वृत्तवन्तश्च ये विप्राः स्नातकास्ते प्रकीर्तिताः ॥ २९७ ॥

---

१. B. D. E. and F. read ऽपञ्चस्य for ऽपचस्य. २. B. D. and E. subsitute ह्यन्ते for ऽनन्तं. ३. B. E. and F. read वसेत् for व्रजेत्. ४. A. reads स्यात्तदैव; while B. F. read तथैव. for सदैव. ५. Only F. reads स्नातकैः for साग्निकैः.

सङ्क्रान्तिरर्कवारश्च व्यतीपातो युगादयः ॥
शुभर्क्ष-दिन-योगेषु[1] कार्याः साग्निभिरष्टकाः ॥ २९८ ॥
न शूद्राद्भिक्षितेनैतत्कर्तव्यं कर्म सद्द्विजैः ॥
चण्डालत्वमवाप्नोति यज्ञार्थं शूद्रयाचकः ॥ २९९ ॥
लब्धं यज्ञाय यो विप्रो न दद्याद्यज्ञकर्मणि ॥
स वायसो[2]ऽथ वा गृध्रः काको वाऽथ प्रजायते ॥ ३०० ॥
शिलोञ्छवृत्तिर्विप्रः स्यादथ वैकाहिकाशनः ॥
त्र्यहाहिकाशनो वा[3]स्यात् कुम्भीकुशूलधान्यकः ॥ ३०१ ॥
पूर्वपूर्वतरः श्रेयान् तेषां सद्भिः प्रकीर्तितः ॥
सोमपः स्यात् त्रिवर्षान्न[4]स्तत्पूर्वकृतसमाशनः ॥ ३०२ ॥
सोमेष्टिं पशुयज्ञं च कुर्वीत प्रतिवासरम् ॥
इष्टिर्वैश्वानरी या तु कर्तव्यैतदसम्भवे ॥ ३०३ ॥
सत्यामर्थस्य सम्पत्तौ न कुर्याद्धीनदक्षिणम् ॥
तत्कृतं च भवेद्व्यर्थं प्राप्नुयात्पशुयोनिताम् ॥ ३०४ ॥
श्रद्धापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानं समर्चितम् ॥
याचि[5]तेऽपि हि दातव्यं पूतं च श्रद्धया धनम् ॥ ३०५ ॥
शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन्वै मासं मासार्धमेव च ॥
तद्योनावेव जायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः ॥ ३०६ ॥
आ[6]शूद्रस्थशूद्रान्नो मृतः श्वाचोपजायते ॥
द्वादशं दश वार्ष्टौ च गृध्र-शूकर-पुल्कसाः ॥ ३०७ ॥
उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ॥
जुह्वन्वापि जपन्वापि गतिमूर्ध्वां न विन्दति ॥ ३०८ ॥
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥
वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥ ३०९ ॥

---

१. F. reads °यामाश्च for °योगेषु. २. B. D. E. and F. read this whole line thus—

सभासः काको गृध्रो वा श्मशाने निर्जले भवेत् ।;

while A. substitutes भासोऽप्यथ वा for वायसोऽथ वा. ३. B. E. and F. read द्वित्र्याहिकाशनो वा for त्र्यहाहिकाशनो वा and D. reads त्र्यहाहिकाशनोवा पि. ४. B. reads त्रिवर्षान्तः. ५. B. D. E. F. read—

याचितेनाऽपि दातव्यं श्रद्धापूतं धनं नरैः । .

६. मासाद्विप्रस्तु शूद्रान्नो is the reading in A.

आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्कमुच्छिष्टमुच्यते ॥
तस्मादामं च पक्कं च शूद्रस्य परिवर्जयेत् ॥ ३१० ॥
[1]तस्माच्छूद्रं न भिक्षेरन्यज्ञार्थं सद्द्विजातयः ॥
स्मशानमेव यच्छुद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ३११ ॥
[2]कणानामथ वा भिक्षां कुर्याच्चेद्वृत्तिकर्शितः ॥
सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन्न तत्पापेन लिप्यते ॥ ३१२ ॥
विशुद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मांस-मद्यतः ॥
द्विजभक्तिर्वणिग्वृत्तिस्सच्छूद्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ ३१३ ॥
उदक्यास्पृष्ट-सङ्घुष्टं वाक्षितं वाप्युदक्यया ॥
श्वस्पृष्टं शकुनोत्सृ[3]ष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ३१४ ॥
उच्छिष्टं च पदास्पृष्टं शुक्तं च पतितेक्षितम् ॥
पर्युषितं चिरस्थं च केश-कीटाद्युपाहतम् ॥ ३१५ ॥
पङ्क्त्युच्छिष्टं गवाघ्रातं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
नाश्नीरन्नेतदशनं श[4]मिच्छन्तो द्विजातयः ॥ ३१६ ॥
शूद्राणामपि भोज्यान्नाःस्युःसीरि-नापितादयः ॥
सस्नेहमशनं भोज्यं चिरस्थमपि यद्भवेत् ॥ ३१७ ॥
अनाक्ता अपि भोज्याः स्युः सद्यःश्रितयवादयः ॥
गर्भिण्यवत्सस्रूतिकया गवादेर्वर्जयेत्पयः ॥ ३१८ ॥
स्त्रीणामेकशफोष्ट्रीणां तथारण्यकमाविकम् ॥
प्रसूता ब्राह्मणी गौश्च महिष्योजास्तथैव च ॥ ३१९ ॥
दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिसस्थं नवं पयः ॥
शाकादिकं च विट्जातं क[5]वकानि च वर्जयेत् ॥ ३२० ॥
[6]मांसं कीटादिभिर्जुष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
ये[7] वयः क्रव्यमश्नन्ति तथा विष्ठाभुजश्च ये ॥ ३२१ ॥

---

१. In B. D. E. this verse is omitted. २. In B. D. E. this line is altered as,—

कणभिक्षां निराकुर्याद्यदि कुर्याद्वृत्तिकः ।

३. All except A. read उच्छिष्टं for °उत्सृष्टं. ४. C. reads सामिषं ते for शमिच्छन्तो. ५. B. C. E. and F. read कवचानि for कवकानि; while D. reads कवक्यानि. ६. The following 34 lines are omitted in. A. ७. B. reads एवं ये क्रव्यमश्नंति for ये वयः क्रव्यमश्नन्ति.

शुक-टिट्टिभ-दात्यूहाः कपोत-पिक-सरिकाः ॥
सेधाद्यांश्च पञ्चनखान् सिंहाद्यान्मत्स्यकांस्तथा ॥ ३२२ ॥
धर्मशास्त्रोदितानद्यात्सर्वाकारांश्च[1] वर्जयेत् ॥
भक्ष्यं प्राणात्यये मांसं श्राद्ध-यज्ञोत्सवेष्वपि ॥ ३२३ ॥
कृत्वा च विधिवच्छ्राद्धं पश्चात्तत् स्वयमश्नुते ॥
नाद्यादविधिना मांसं मृत्युकालेऽपि धर्मवित् ॥ ३२४ ॥
यदैवाव्ययसम्पत्तिस्तदैवामन्त्रयेद् द्विजान् ॥
यत्र वा तत्र वा काले नाद्यं त्वविधिनाऽऽमिषम् ॥ ॥ ३२५ ॥
भक्षयन्नरके तिष्ठेत्पशुलोमसमाः समाः ॥
गृहस्थोऽपि हि यो नाद्यात्पिशितं तु कदा च न ॥३२६॥
स साक्षान्मुनिभिः प्रोक्तो योगी च ब्रह्मलोकगः ॥
न स्वयं च पशुं हन्याच्छ्राद्धकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३२७ ॥
क्रव्यादैः सारमेयाद्यैर्हतं मृगादिमाहरेत् ॥
एतच्छाकवदिच्छन्ति पवित्रं द्विजसत्तमाः ॥ ३२८ ॥
समर्थो यस्य यस्तु[2] स्यादन्नं दत्वातु देहिनाम् ॥
सतामिति[3] निरातङ्को लोकदृष्टं निगद्यते ॥ ३२९ ॥
अन्नादेरपि भक्ष्यस्य स्नेह-मद्या-ऽऽमिषस्य च ॥
महाफला निवृत्तिःस्यात्प्रवृत्तिः स्वर्गसाधना ॥ ३३० ॥
एकोऽब्दशतमश्वेन यजेत पशुना द्विजः ॥
नान्यस्तु मांसमश्नाति स्वर्गप्राप्तिस्तयोः समा ॥ ३३१ ॥
हेमराजत-शङ्खानां पात्राणां वैणवस्य च ॥
चर्मणो रज्जुवस्त्राणां शुद्धिर्जायेत वारिणा ॥ ३३२ ॥
स्फयादीनां यज्ञपात्राणां धान्यानां वाससामपि ॥
अन्येषां चयरूपाणां प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ ३३३ ॥
मार्जनान्मखपात्राणां हस्तेन मखकर्मणि ॥
अंभोजपत्रकैरुष्णैः[4] शुद्ध्यतः कौशिकाविके ॥ ३३४ ॥

---

१. B. D. E. F. read सर्पाकारान् for सर्वाकारान्. २. B. D. E. F. read यस्य for यस्तु. ३. B. D. E. F. read this line in somewhat different way, as—

सतरक्ति निरातंको लोकदृष्टं निगद्यते ।.

४. D. reads अंभो गोमूत्रकैरुष्णैः for अंभोजपत्रकैरुष्णैः.

श्रीफलैरंशुपट्टानां सारिष्टैः कुतपस्य च ॥
मृण्मयानि पुनः पाकैः क्षौमाणि सितसर्षपैः ॥ ३३५ ॥
शुद्ध्येत कारुहस्तस्थं पण्यं यत्स्यात्प्रसारितम् ॥
भैक्ष्यं च प्रोक्षणाच्छुद्धेत्स्पृष्टिः साक्षान्न यस्य तु ॥ ३३६ ॥
स्त्रीमुखं च सदा शुद्धं भूमिर्लेपविवर्जिता ॥
अपरा दहनाद्यैश्च गृहं मार्जन-लेपनैः ॥ ३३७ ॥
द्रवद्रव्याणि शुद्ध्यन्ति वह्निना प्लावनेन च ॥
क्रव्यादाद्यैर्हतं मांसं सर्वदा शुचि कीर्तितम् ॥३३८॥
तृप्तिकृत्सौरभेयाश्च स्वभावस्थं महीगतम् ॥
वदन्ति सूरयो वारि पवित्रमिव सर्वदा ॥ ३३९ ॥
गौर्वह्नि-भानवच्छाया जलमश्वं वसुन्धरा ॥
विप्रुषो मक्षिका वायुर्न दुष्यन्ति कदा च न ॥ ३४० ॥
शुचिः प्रस्थापने वत्सो अजाश्वौ मुखतस्तथा ॥
शुचिः प्रस्रवणे वत्सस्तथाजाश्वौ मुखे शुची ॥
न तु गौर्मुखतो मेध्या न च गोमुखजा मलाः ॥ ३४१ ॥
सोम-भास्करयोर्भासिः पथशुद्धिः प्रकीर्तिता ॥
ओष्ठाधरौ श्मश्रुकरौ सस्नेहौ भोजनादनु ॥ ३४२ ॥
नदुष्येच्छक्तिजः प्राह बाल-वृद्धौस्त्रियोमुखम् ॥ ३४३ ॥
स्नात्वा पीत्वा च भुक्त्वा च सुप्त्वा तप्त्वा तथैव च ॥
गत्वा रथ्यादिके चैव शुद्धिराचमनेन तु ॥ ३४४ ॥
नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥
न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥ ३४५ ॥

पद्माश्मलोहाः फल-काष्ठ-चर्म-
भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥
पुंसां निशास्वध्वनि चाऽसखानां ॥
स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता सदापि ॥ ३४६ ॥

---

१. A. reads प्रसादितम् for प्रसारितम्. २. B. D. E. and F. read संस्पृष्टिः for स्पृष्टिः. ३. B. reads द्रव्याणि चैव for द्रवद्रव्याणि. ४. A. reads नरस्य मुखजा मलाः for न च गोमुखजा मलाः; while D. reads कस्यापि मुखजा मलाः. ५. A. reads न दुष्येच्च रुजः for नदुष्येच्छक्तिजः while B. नदुष्टं ऋत्विजः प्राहस्त्रीवृद्धशिशुरोगिणाम्. ६. B. D. and E. read °लोह° for °लोहाः.

नभसः पंचदश्यां तु पंचम्यां च तथाऽपरे ॥
नभस्यस्य चतुर्दश्यामुपाकर्म यथोदितम् ॥ ३४७ ॥
तद्विदः केचिदिच्छन्ति नभसः श्रवणेन तु ॥
हस्तेन वाथ पञ्चम्यामध्यायानां वदन्ति तत् ॥ ३४८ ॥
यच्छाखयोपनीतः स्यात् ब्रह्मचारी द्विजोत्तमः ॥
तच्छाखाविहितं तस्य उपाकर्मादि कीर्त्यते ॥ ३४९ ॥
अतो वेदाधिकारित्वं वेदपाठस्य कीर्तने ॥
अनुपाकृतविप्रादेर्वेदाध्ययनदुष्कृतम् ॥ ३५० ॥
मुञ्जोपवीताजिनदण्डकाष्ठं त्याज्यं न तत्स्याद्व्रतचारिणापि ॥
अक्लिष्टमेको व्रतलोपपापं संस्कारमन्यं पुनरर्हयेयुः ॥ ३५१ ॥
ओषधीनां तु सद्भावे स्वशाखाविहितं तु यत्[1] ॥
रोहिण्यां च सहस्यस्य[2] उपाकर्माणि कुर्वते ॥ ३५२ ॥
न भवेदनुपाकर्मा ब्राह्मणः स्नातको व्रती ॥
कर्मच्युतो भवेद्व्रात्यो व्रात्यनिष्कृतिकृच्छुचिः ॥ ३५३ ॥
अथाऽतः स्यादनध्यायो मृतगुर्वादिषु त्र्यहम् ॥
मित्रकादिष्वहोरात्रमधीत्यारण्यकः[3] शुचिः ॥ ३५४ ॥
अष्टकासु तथाष्टम्यां पूर्णिमास्यां शशिक्षये ॥
मन्वादौ युगपक्षादाविंद्रचापोच्छ्रयेषु च ॥ ३५५ ॥
चातुर्मास्ये द्वितीयायां चतुर्दश्यामहर्निशम् ॥
अहोरात्रे नृपे संस्थे व्रतिनि श्रोत्रिये यतौ ॥ ३५६ ॥
अत्र त्र्यहमनध्यायमिच्छन्ति चापरे द्वयम् ॥
अशौचे सूतकान्ते च यावच्छुद्धिस्तयोर्भवेत् ॥ ३५७ ॥
देशान्तरगते प्रेते श्रुतेऽपि स्यादहर्निशम् ॥
गुर्वादौ वा नृपत्यादौ इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ३५८ ॥
प्रतिगृह्य त्वहोरात्रं भुक्त्वा श्राद्धिकमेव च ॥
तज्ज्ञा ब्रूयुरनध्यायानृतुसन्धावहर्निशम् ॥ ३५९ ॥
पश्वाद्यैरन्तरायातैरहोरात्रं विदुर्बुधाः ॥
अकालगर्जिते वृष्टावग्निदाहे च सप्त सा ॥ ३६० ॥

---

१. B. D. E. and F. read हितम् for तु यत्. २. B. reads रोहिण्यां चैव हस्तस्य. ३. A. reads निर्वातादिष्वहोरात्रं. for मित्रकादिष्वहोरात्रं.

सामेषु दुःखितानां च स्वरादीनां च निःस्वने ॥
पतित-श्याव-शूद्रा-ऽन्त्यसन्निधाने न कीर्तयेत् ॥ ३६१ ॥
आत्मन्यशुचि देशे तु विद्युत्स्तनितरोहिते ॥
मृधे च कलहे देशविप्लवे लोकविग्रहे ॥ ३६२ ॥
पांशुवर्षेऽसुमध्ये च दिग्दाह-ग्रामदाहयोः ॥
नीहारे च भवेद्विद्वान्सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ ३६३ ॥
धावंश्च न पठेद्विद्वान्पूतिगन्धस्तथैव च ॥
विशिष्टे चागते गेहे गात्रासृङ्निर्गमे तथा ॥ ३६४ ॥
भोजनायोपविष्टस्य ह्युत्थितस्यार्द्रपाणिनः ॥
वान्तेऽऽचान्ते तथाऽजीर्णे महारात्रेऽतिमारुते ॥ ३६५ ॥
रजोवृष्टौ च यानादौ आरूढस्य तथा द्विजः ॥
एतानन्यांश्च तत्कालाननध्यायान्विदुर्बुधाः ॥ ३६६ ॥
यो वर्जयेदनध्यायान्वेदाध्ययनकृद्विजः ॥ B
भवन्ति तस्य सफला वेदाः प्रोक्ताः फलप्रदाः ॥ ३६७ ॥
ये चैतेषु पठंत्यज्ञाः पाठलोभेन लोभिताः ॥
न शाश्वता भवेद्विद्या निष्फला चैव जायते ॥ ३६८ ॥
यः पठेद्विधिवद्वेदान् व्रती चेन्द्रियसंयमी ॥
ब्रम्हत्वमिह लोकेऽपि ऐश्वर्यसुखभाग्भवेत् ॥ ३६९ ॥
जनानां शृण्वतां मार्गे गच्छन्यस्तु पठेद्विजः ॥
निष्फलास्तस्य वेदाश्च वेदविप्लवदोषभाक् ॥ ३७० ॥
यः पठेत्स्वरहीनं तु लक्षणेन विवर्जितम् ॥
सङ्कीर्णग्राममध्ये तु स भवेद्वेदविप्लवी ॥ ३७१ ॥
ये स्वाध्यायमधीयीरन् अनध्यायेषु लोभतः ॥
वज्ररूपेण ते मन्त्रास्तेषां देहे व्यवस्थिताः ॥ ३७२ ॥
नाक्रामेदमरादीनां च्छायां च परयोषिताम् ॥
वान्त-ष्ठीवन-विण्मूत्र-कार्पासा-ऽस्थि-कपालिकाः ॥ ३७३ ॥
नावज्ञेयाः कदापि स्युर्नृप-विप्रोरगादयः ॥
श्रियं कामं समाकांक्षेन्न स्पृशेन्मर्म कस्यचित् ॥ ३७४ ॥

१. A. reads साम्नां for सामेषु; while E. reads स्वनेषु. २. A. reads °शव° for °श्याव°. ३. A. reads आस्थितस्यार्धपाणिनः and E. reads उच्छिष्टस्यार्द्धपाणिनः.

नित्यं वर्तेत चाजस्रं धर्मार्थौ च सदाऽर्जयेत् ॥
न कश्चित्ताडयेद्धीमान्सुतं शिष्यं च ताडयेत् ॥
ताडयेन्नाभितोऽधस्तान्न तानन्यत्र ताडयेत् ॥ ३७५ ॥

आचारेण सदा विद्वान्वर्तेत यो जितेंद्रियः ॥
स ब्रम्हपरमाप्नोति वरेण्योऽमुत्र चेह च ॥ ३७६ ॥

आचारमूलं श्रुतिशास्त्रवित्तम्
आचारशाखाश्च तदुक्तकृत्यम् ॥
आचारपर्णानि हि तन्नियोग
आचारपुष्पाणि यशोधनानि ॥ ३७७ ॥

आचारवृक्षस्य फलं हि नाकस्तस्माच्च सुस्वादुरसश्च मुक्तिः ॥
तस्मादनन्तं फलदं तु तत्वमाचारमेवाश्रय यत्नपूर्वम् ॥ ३७८ ॥

ये धर्मशास्त्रे विहिताश्च केचिद्धर्मा द्विजाग्र्योरपि ते च सर्वे ॥
यत्नेन कार्याः पितृ-देवभक्तैः श्राद्धानि कार्याण्यथ तानि वक्ष्ये॥३७९॥

यत्नेन धर्मो गृहमेधिविप्रैः प्रीतेन वाचा वपुषा च कार्यः ॥
आयुःप्रजा श्रीर्भुवि पूजितत्वं तस्माल्लभन्ते दिवि देवभोगान्॥३८०॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां
धर्मसंहितायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्राद्धं वृद्धावचन्द्रेभच्छाया-ग्रहण-सङ्क्रमे ॥
व्यतीपात-विषुवत्कृष्णपक्ष-पात्रार्थलब्धिषु ॥ १ ॥
अष्टका ह्ययने द्वे च श्राद्धम्प्रति यदा रुचिः ॥
पुण्यः श्राद्धस्य कालोऽयमृषिभिः परिकीर्तितः ॥ २ ॥
युगादिषु च कर्तव्यं मन्वन्तरादिकेऽपि च ॥
श्राद्धकालो ह्ययं प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३ ॥
नवान्ने नवतोये च नवच्छन्ने तथा गृहे ॥
नावैक्षवेषु चेहन्ते पितरो हि मघास्विव ॥ ४ ॥
काणः पौनर्भवो रोगी पिशुनो वृद्धिजीवकः
कृतघ्नो मत्सरी क्रूरो मित्रध्रुक् कुनखी गदी ॥ ५ ॥
विद्धप्रजननःश्वित्रि-श्यावदन्तावकीर्णिनः ॥
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो विक्लवः परनिन्दकः ॥ ६ ॥
क्लीबा-ऽभिशस्त-वाग्दुष्ट-भृतकाध्यापकास्तथा ॥
कन्यादूषी वणिग्वृत्तिर्विनाग्निः सोमविक्रयी ॥ ७ ॥
भार्याजितोऽनपत्यश्च कुण्डाशी कुण्डगोलकः ॥
पित्रादित्यागकृत्स्तेनो वृषलीपति-तर्जकौ ॥ ८ ॥
अनुक्तवृत्तिस्त्वज्ञातः परपूर्वापतिस्तथा ॥
अजापालो माहिषिकः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ ९ ॥
यो ऽसत्प्रतिग्रहग्राही यश्च नित्यं प्रतिग्रही ॥
ग्रहसूचक-दूतौ च पितृश्राद्धेषु वर्जिताः ॥ १० ॥

---

१. F. reads द्युत्पात° for व्यतीपात°. २. A. reads °वक्तृभिः for °कर्तृभिः. ३. A. reads विप्लवः परिविन्दकः for विक्लवः परनिन्दकः. ४. A. reads °काध्यापिताः for °काध्यापकाः. ५. This whole verse is omitted in E. ६. A. reads °तस्ख्यातः for °स्त्वज्ञातः.

ऐकादशाहे भुञ्जन्तः शूद्रान्नरससंयुताः ॥
गुरुतल्पगो ब्रह्मघ्नो यस्यचोपपतिर्गृहे ॥ ११ ॥
प्रेतस्पृक् तैलनिर्णेक्तौ बहुयाजक-याचकौ ॥
बक-काक-बिडाला-ऽश्व-शूद्रवृत्तिश्च गर्हितः ॥१२॥
वाग्दुष्ट-बालदमकौ नित्यमप्रियवाक् च यः ॥
आसक्तो द्यूतकामादावतिवाक् चैव दूषितः ॥ १३ ॥
निराचाराश्च ये विप्राः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥
विद्वांसोऽपि हि नाभ्यर्च्याः पितृश्राद्धेषु सत्तमैः ॥ १४ ॥
न वेदैः केवलैर्वापि तपसा केवलेन वा ॥
सद्वृत्तैरेव सा प्रोक्ता पात्रता ब्राह्मणस्य च ॥ १५ ॥
यत्र वेदास्तपो यत्र यत्र वृत्तं द्विजाग्रगे ॥
पितृश्राद्धेषु तं यत्नाद्विद्वान्विप्रं समर्चयेत् ॥ १६ ॥
वेदशास्त्रार्थविच्छान्तः शुचिर्धर्ममनाः सदा ॥
गायत्रीब्रह्मचिन्ताकृत्पितृश्राद्धेषु पावनः ॥ १७ ॥
रथन्तरं बृहज्ज्येष्ठसामवित्त्रिसुपर्णकः ॥
त्रिमधुश्चापि यो विप्रः पितृश्राद्धेषु पूजितः ॥ १८ ॥
मातामहश्च दौहित्रो भागिनेयोऽथ मातुलः ॥
मातृस्वस्रेयत्तज्जश्च तथा मातुलजोऽपि वा ॥१९॥
जामाता श्वशुरो बन्धुर्भार्याभ्राता च तत्सुतः ॥
सुवृत्ताश्च सदाचाराश्चैते श्राद्धेषु पावनाः ॥ २० ॥
ऋत्विग्गुरुरुपाध्याय आचार्यः श्रोत्रियोऽपरः ॥
एते श्राद्धेषु वै पूज्याः ज्ञाति-सम्बन्धि-बान्धवाः॥ २१ ॥
अग्निहोत्री च यो विप्र आवसथ्याग्निकोऽपि च ॥
पितृ-मातृपरावेतौ भोक्तव्यौ हव्य-कव्ययोः ॥ २२ ॥
कृष्येकवृत्तिजीवी यो भक्तो मात्रादिकेषु च ॥
षट्कर्मनिरतः पूज्यो हव्य-कव्ये सदैव हि ॥ २३ ॥
क्षत्रवृत्तिः सदाचारो मात्रादिभक्तितत्परः ॥
शुचिः षट्कर्मयुक्तश्च हव्य-कव्येषु पूजितः ॥ २४ ॥

---

१. This verse is omitted in A. B. D. and E. २. A. reads °निर्मोक्ता for °निर्णेक्ता. ३. B. and E. both read °बालदुष्टकौ for °बालदमकौ° ४. B. C. D. E. read द्विजाग्रते for द्विजाग्रजे. ५. A. reads °श्रेष्ठ° for °ज्येष्ठ°. ६. A. reads तृप्तिदः. ७. This verse is omitted in D.

युगानुरूपतो यस्तु विद्याचारादिसंयुतः ॥
स पूज्योऽनभिशस्तश्च षट्कर्मनिरतो द्विजः ॥ २५ ॥
इत्युक्तगुणसम्पन्नान्ब्राह्मणान्पूर्ववासरे ॥
निमन्त्रयेत तान् भक्त्या नियोगाख्यानपूर्वकम् ॥ २६ ॥
सव्येन देवतार्थं तु पित्रर्थमपसव्यवान् ॥
ततस्तैश्चरितव्यं स्यादुक्तं पितृव्रतं द्विजैः ॥ २७ ॥
जितेन्द्रियैस्तु भाव्यं स्यादहोरात्रमतन्द्रितैः ॥
तस्मिन्नहनि प्रातर्वा यत्र श्राद्धमुपास्थितम् ॥ २८ ॥
निमन्त्रयेत तान्भक्त्या तैश्च भाव्यं जितेन्द्रियैः ॥
विप्रोरः-पार्श्व-पृष्ठस्थाः पितृ-मातामहादयः ॥ २९ ॥
भुञ्जन्ति क्रमशः श्राद्धे तथा पिण्डाशिनोऽपि च ॥
निमन्त्रितो द्विजः श्राद्धे न शयीत स्त्रियासह ॥ ३० ॥
अध्वानं न तु वै यायान्न ब्रूयादनृतं वचः ॥
नाधीयीत दिवा स्वापं न कुर्वीत न संवदेत् ॥ ३१ ॥
न म्लेच्छ-पतितैः सार्धं न वदेच्च निषिद्धकम् ॥
प्राङ्मुखौ दैविकौ विप्रौ विप्रास्त्रय उदङ्मुखाः ॥ ३२ ॥
एकैको वोभयत्र स्यादसम्पत्ताविति क्रमः ॥
पात्रं वा दैविकं कृत्वा विप्र एकस्तु पैतृके ॥ ३३ ॥
इति वा निर्वपेच्छ्राद्धं निर्धनश्चान्यदाचरेत् ॥
गत्वारण्यममानुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः ॥ ३४ ॥
निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनृणं कृथाः ॥

न मेऽस्ति वित्तं न गृहं न भार्या
श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ॥
वने प्रविश्येह रुतं मयोच्चैर्
भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ ३५ ॥
श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तं
मह्यं दयध्वं पितृदेवताद्याः ॥
अख्याय चोत्क्षिप्य भुजावितस्ततो
दिवा च रात्रिं समुपोष्य तिष्ठेत् ॥ ३६ ॥

१. In B. and E. this is omitted. २. A. B. D. E. read °गस्थान° for °गाख्यान°. ३. C. reads °उरु° for °उरः.° ४. B. E. read भुंजते for भुंजंति. ५ A. reads वेद° for म्लेच्छ°. ६. C. and F. read भुजावृते for भुजौ कृतौ.

भवेन्नरस्तेन कृतेन[१] तेषा-
मृणेन मुक्तः पितृदेवतानाम् ॥
निर्वित्त-निर्भाग्य-निराश्रयाणां[२]
श्राद्धस्य मार्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ३६ ॥

मयाऽऽख्यातं रुदित्वा वः पितरः श्राद्धदेवताः ॥
श्राद्धर्णस्य विमुक्तोऽहं महिताः पितरो मया ॥ ३७ ॥
कृतोपवासस्तत्राह्नि[३] श्राद्धर्णान्मुच्यते द्विजः[४] ॥
एतच्चापि न यः कुर्यात्पितरस्तेन वै हताः ॥ ३८ ॥
सम्पत्तावर्थ[५]-पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥
पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके[६] ॥ ३९ ॥
द्वौ वापि दैविके विप्रौ[७] चैकैको वा न दोषभाक् ॥
स्यान्मातामहिके[८]ऽप्येवमेकोऽपि वैश्वदेविके ॥ ४० ॥
नत्वेवैकं तु सर्वेषामाश्वलायन[९]मतस्थितः ॥
पितृणामर्चयेद्विप्रमत्रपिण्डा निदर्शनम् ॥ ४२ ॥
न मातामहिकं श्राद्धं श्रौतमुक्तं तु साग्निकैः ॥
अनाग्निकस्तु तत्कुर्यादिति केचिन्मतं विदुः ॥ ४३ ॥
साग्निकैरपि कार्यं स्याच्छ्राद्धं मातामहं द्विजैः ॥
षड्दैवत्यमिति ह्येके एके तु पार्वणद्वयम् ॥ ४४ ॥
अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रैर्भ्रातृजो भवेत् ॥
स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥ ४५ ॥
पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रातृजेन तु ॥
पितृस्थानेषु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्चरेत् ॥ ४६ ॥
श्राद्धं पत्यापि कार्यं स्यादपुत्रायास्तु योषितः ॥
तस्यापि हि तया कार्यमेकत्वं हि तयोर्यतः ॥ ४७ ॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राताऽनुजस्य च ॥
दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदो विदुः ॥ ४८ ॥

१. D. reads रुतेन for कृतेन. २. A. B. D. E. read °निर्वृत्ति° °निर्भार्य° for °निर्वित्त-निर्भाग्य°. ३. A. C. D. read स तस्मात् for तत्राह्नि. ४. A. C. D. read विप्रमुच्यते for मुच्यते द्विजः. ५. C. reads अथ for अर्थ°. ६. B. reads वैश्वदेविकाः for वैश्वदेविके. ७. B. substitutes प्रोक्तौ for विप्रौ. ८. only D. reads मातामहानाम् for मातामहिके. ९. B. and E. read आप्यायन° for आश्वलायन°

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥
पुत्राभावे तु पुत्री च तदभावे सहोदरः ॥ ४९ ॥
मित्रादीनां च कर्तव्यं समीहन्ते यतोऽप्यमी ॥
नावज्ञेयास्तु ते सर्वे कृते तु स्यान्महाफलम् ॥ ५० ॥
पितामहस्तदन्यो वा यस्य जीवन् भवेद्द्विजः ।
प्रत्यक्षास्तेऽपि वै पूज्याः संस्थित्यर्थं यतश्च तत् ॥ ५१ ॥
विद्यमानत्रयाणां स्यात्प्रत्यक्षः पूज्य एव सः ॥
गौतमस्य मतं त्वेतदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
विद्यमाने तु पितरि श्राद्धं कर्तुमुपस्थितः ॥
पितृवत्पितृपित्रादेः कुर्याच्छ्राद्धमसंशयम् ॥ ५३ ॥
पुत्रिकायाः सुतः श्राद्धं निर्वपेन्मातुरेव सः ॥
तत्पितुर्निर्वपत्यस्मात्तृतीयं तु पितुःपितुः ॥ ५४ ॥
अत एव द्विजः पुत्रीमूद्वहेन्न कथं च न ॥
उद्वोढुः पुत्रः पुत्रोऽसौ पुत्रोऽसौ मातुरेव हि ॥ ५५ ॥
पुत्रश्च दुहितुःपुत्रः समौ तौ धार्मिके पथि ॥
अर्थाहृतौ च विप्रोक्तौ[1] तुल्यौ तौ शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ५६ ॥
मुख्यं यथा पितुःश्राद्धं तथा मातामहस्य च ॥
पुत्र-दौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ॥ ५७ ॥
दौहित्रः पावनः श्राद्धे[2] कालस्तु कुतपस्तथा ॥
तथा कृष्णास्तिला विद्वन्निति शास्त्रविदो विदुः ॥ ५८ ॥
काम्यमाभ्युदयं चैव द्विविधं पार्वणं स्मृतम् ॥
यथाकामं तु काम्यं स्याद्वृद्धावभ्युदये स्मृतम् ॥ ५९ ॥
क्षत्रियायां तु यो जातो वैश्यायां च तथा सुतः ॥
ब्राह्मणस्य पितुस्तौ तु निर्वपेतां द्विजाग्र्यवत् ॥
क्षत्रियस्य सुतश्चैव तथा वैश्यसुतोऽपि च ॥
शृतान्नेन द्विजांस्तर्प्य श्राद्धद्वयं च निर्वपेत् ॥ ६० ॥
आमान्नेन तु शूद्रस्य तूष्णीं च द्विजपूजनम् ॥
कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेत्तथा ॥ ६१ ॥

---

१. B. and E. read अर्थाभौ तावपि प्रोक्तौ for अर्थाहृतौ च विप्रोक्तौ.
२. C. reads पार्वणश्राद्धे for पावनः श्राद्धे.

यः शूद्रो भोजयेद्विप्रांच्छूतपाकाशनेन तु ॥
स तद्विप्रकृतैनोभिर्लिप्यते शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥

शूद्रपाकं द्विजेभ्यश्च विभवान्धो ददाति यः ॥
कृमी भवति पाताले स युगानेकविंशतिम् ॥ ६३ ॥

भोजितेन तु विप्रेण यत्पापं तस्य जायते ॥
तेनासौ लिप्यते मूढो यः शूद्रो भोजयेद्द्विजान् ॥ ६४ ॥

योऽहंमन्यो द्विजाग्र्यांस्तु शूद्रश्रितेन भोजयेत् ॥
स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६५ ॥

यत्किंचित्किल्बिषं विप्रे कृतपूर्वं तु तिष्ठति ॥
तेनासौ लिप्यते पापी यः शूद्रो भोजयेद्द्विजान् ॥ ६६ ॥

शूद्रोच्छिष्टं[1] तु यो भुङ्क्ते मतिपूर्वं[2] द्विजाधमः ॥
कृमित्वं याति विष्ठायां युगानि ह्येकविंशतिः ॥ ६७ ॥

शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते पञ्चाहानि द्विजाधमः[3] ॥
स तद्विष्ठाकृमित्वं तु प्राप्नोति हि शतं समाः ॥ ६८ ॥

अतो न भोजयेद्विप्रान्निर्वपेन्नैव पूजयेत् ॥
शूद्रान्नं[4] भोजनाद्युक्तं इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६९ ॥

न भोजयेत् स्त्रियं श्राद्धे यद्यपि व्रतचारिणीम् ॥
पात्रं[5] तस्यै समर्प्यं स्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥
द्विजन्मानो न कुर्वीरंच्छ्राद्धमामाशनेन तु ॥ ७० ॥

यदैव स्युः प्रवासस्था भार्या यत्र न सन्निधौ ॥
व्यवधानेन भार्याया ग्रहणे पुत्रजन्मनि ॥
कुर्यादामाशनश्राद्धमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥

अग्नौकरणपिण्डांश्च कुर्यादामाशनेन तु ॥
सतिलैर्दधिमध्वाज्यसम्पृक्तैः सकुशैरपि[6] ॥ ७२ ॥

यवाद्यं संस्कृतान्नेन द्रव्यं[7] वापि च निर्वपेत् ॥
जलेन पयसा वापि न स्यादश्राद्धकृद्यथा ॥ ७३ ॥

---

१. B. reads शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते for शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते. २. A. and D. read मन्ये विप्रोऽधमः स तु. ३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for द्विजाधमः. ४. A. B. D. and E. read अशनं for शूद्रान्नं. ५. पात्रं. is omitted in B. C. and E. ६. A. reads सक्तुकैः for सकुशैः. ७. A. D. read हेम्ना for द्रव्यं.

आमान्नेन द्विजैः कार्यं न कदाचिदपि द्विजाः ॥
श्रपयित्वा द्विजैकस्तु तथापि पाकमाश्रयेत् ॥ ७४ ॥
न कुर्यात्परपाकेन नैकपाकेन तु द्वयम् ॥
नैकश्राद्धे द्वयं कुर्यान्न च कुर्यात्परान्नभुक् ॥ ७५ ॥
पित्रादीनां सगोत्रा ये तथा मातामहस्य च ॥
तेषामेकेन पाकेन कार्यं पिण्डविवर्जितम् ॥
केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति समगोत्रतयाऽनघ ॥
अपि मातामहो न स्याद्भिन्नगोत्रतया तथा ॥ ७७ ॥
पृथक्कर्तुमशक्यं स्यादर्थ-पात्राद्यसम्भवे ॥
अवश्यं तत्र कर्तव्यमेकदैवमतः श्रयेत् ॥ ७८ ॥
येषां नोद्वाहसंस्कारा ह्यन्यसंस्कारसंस्कृताः ॥
साङ्कल्पिकं भवेत्तेषां श्राद्धं कार्यं मृतेऽहनि ॥ ७९ ॥
केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति ब्रह्मसंस्कारवत्तया ॥
आद्यो हि ब्रह्मसंस्कारस्तस्मात्पिण्डः प्रदीयते ॥ ८० ॥
पर्वस्वपि निमित्तेषु कर्तव्यं पिण्डसंयुतम् ॥
पितॄणां त्रिविधा यस्माद्वृतिः प्रोक्ता मुनीश्वरैः ॥ ८१ ॥
वैश्वदेवः सदा कार्यो श्राद्धे च समुपस्थिते ॥
पाकशुद्ध्यर्थमेवैतत्पूर्वमेव विधीयते ॥ ८२ ॥
वैश्वदेवोग्रतश्चैव श्राद्धकाले विशेषतः ॥
पाकशुद्धिस्तु विज्ञेया भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ ८३ ॥
सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ॥
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥ ८३ ॥
एकोद्दिष्टे विशेषेण प्रागेव ह्यग्निपूजनम् ॥
कालस्तु कुतपस्तस्य रौहणः पार्वणस्य च ॥ ८४ ॥
वामतश्चासनं दद्यात्पितृकार्येषु सत्तमः ॥
दैविकं दक्षिणं तद्वदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८५ ॥

---

१. B. E. read कार्यं पिण्डविवर्जितम् for नैकपाकेन तु द्वयम्. २. These preceding 141½ lines are omitted in F. ३. B. D. E. F. read सपिण्डम् for सापिण्ड्यम्. ४. A. reads येन for ह्यन्य.° ५. F. reads सर्वेष्वपि for पर्वस्वपि. ६. D. and E. read रौहिण: for रौहण:; A. also reads as D. and E. too. ७. This verse is omited in B. and E.

आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा ॥
पितृकार्येषु वामं तु दैवे कर्मणि दक्षिणम् ॥ ८६ ॥
पितृश्राद्धेषु यो दद्याद्दक्षिणं दर्भमासनम् ॥
नाश्नन्ति पितरस्तस्य सार्धानि[1] वत्सराणि षट् ॥ ८७ ॥
तस्माद्वामत एवात्र पितृकर्मणि चासनम् ॥
दैविके दक्षिणं तद्वदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ८८ ॥
कुत्र काले च कर्तव्यं श्राद्धं तत्पैतृकं प्रभो[2] ॥
वदस्व निश्चयं तत्र विवदन्त्यपरेऽत्र तु ॥ ८९ ॥
पञ्चदशमुहूर्ताहस्तत्प्रागर्धदिनं स्मृतम् ॥
अपरार्धं स्मृता रात्रिस्तन्मध्यः कुतपो मतः ॥ ९० ॥
यथा यथा च ह्रस्वत्वं पुंसः स्थानेन सम्भवेत् ॥
तथा तथा पवित्रः स्यात्कालः श्राद्धार्चनादिषु ॥ ९१ ॥
छायेयं पुरुषस्यैवं तत्पादाधो भवेद्यथा ॥
आधानश्राद्धदानादेः स कालोऽक्षयकृत्स्मृतः ॥ ९२ ॥
अयुतं तु मुहूर्तानामर्धं[4] ह्यष्टदशाधिकम् ॥
त्रिंशद्भिस्तैरहोरात्रमिति माध्यन्दिनी श्रुतिः ॥ ९३ ॥
मध्याह्ने तु गते सूर्ये न पूर्वे न च पश्चिमे ॥
तुल्याग्रसंस्थिते चैव सोऽष्टमो भाग उच्यते ॥ ९४ ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दो भवति भास्करः ॥
स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं तु चाक्षयम् ॥ ९५ ॥
मध्याह्नचलितो भानुः किञ्चिन्मन्दगतिर्भवेत् ॥
स कालो रोहिणो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ ९६ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥
अकाले विधिना दत्तं न देव-पितृगामि तत् ॥ ९७ ॥
अब्दवृद्धिर्भवेद्यत्र तत्राऽऽब्दमुभयात्मकम् ॥
श्राद्धं तत्र च कुर्वीत मासयोरुभयोरपि ॥ ९८ ॥

---

१. दर्श वर्षाणि पंच वा is the extra reading in A. २. B. and E. read दैवपैतृकम् for पैतृकं प्रभो. ३. A. reads वेदस्य for वदस्व; while B. and E. read the whole line—

वेदस्य निश्चयं तत्र क च दत्ताक्षयं भवेत् ।

४. A. reads अब्दस्याष्टदशात्मिकम् for अर्धं ह्यष्टदशाधिकम् and B. reads वर्णाष्टशतसंयुतम्. ५. A. B. D. and F. read तुलाग्र° for तुल्याग्र.° ६. This whole verse is omitted in A. B. C. D. and E.

नवन्ध्यं दिवसं कुर्यान्मासयोरुभयोरपि ॥
पिण्डवर्जमसङ्क्रान्ते सङ्क्रान्ते पिण्डसंयुतः ॥
षष्ठिभिर्दिवसैर्मासस्त्रिंशद्भिः पक्ष उच्यते ॥ ९९ ॥
सङ्क्रान्तिरहितः पक्षस्तत्र कार्यं विपिण्डकम् ॥
सिनीवाली मतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ॥
युक्तःसाधारणैर्मासैः स काल उत्तरो भवेत् ॥ १०० ॥
सङ्क्रान्तिवर्जितः कालः स मलः[1] पापसम्भवः ॥
रक्षसां भागधेयोऽसौ उत्सवादिविवर्जितः ॥ १०१ ॥
तत्र नैमित्तिकं कार्यं श्राद्धं पिण्डविवर्जितम् ॥
नित्यं तु सततं कार्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०२ ॥
अहोभिर्गुणितैर्यत्[2]स्यात्तत्कार्यं यत्र सर्वदा ॥
तिथि-नक्षत्र-योगाश्च जातकर्मादिकाश्च ये ॥ १०३ ॥
नैमित्तिकाश्च ये चान्ये कार्यास्तेऽपि मलिम्लुचे ॥
तीर्थस्नानं गजच्छायां द्विमुखीं गोप्रदानवत् ॥ १०४ ॥
मलिम्लुचेऽपि कर्तव्यं सपिण्डीकरणादिकम् ॥
आग्रयणममावास्यामष्टकाग्रहसङ्क्रमम् ॥ १०५ ॥
अधिमासेऽपि कार्यं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥
नित्यं च नित्यशः कार्यमिष्टीः काम्याश्च[3] वर्जयेत् ॥ १०६ ॥
वार्षिकं पिण्डवर्जं स्यादन्यस्मिन्पिण्डसंयुतम् ॥
इष्टिराग्रयणं श्राद्धमन्वाहार्यं च सर्वदा ॥ १०७ ॥
कर्तव्यं सततं विप्रैरिष्टीःकाम्याश्च वर्जयेत् ॥
दैवे कर्मणि सम्प्राप्ते तिथिर्यत्रोदितो रविः ॥
सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता तु पैतृके ॥ १०८ ॥
वृद्धिमद्दिवसे कार्यं श्राद्धमाभ्युदिकं द्विजैः ॥
क्षीयमाणे दिने कार्यं श्राद्धं विद्वन्! क्षयाह्निकम् ॥ १०९ ॥
मित्रे चैव सगोत्रे च पितृ-मातृसहोदरे ॥
आसनं नैव दातव्यं भोक्तव्या एवमेव ते ॥ ११० ॥
ब्राह्मणं न सगोत्रं च पूजयेत्पितृकर्माणि ॥
नोपतिष्ठति तत्तेषां किन्तु स्याच्च निराशता ॥ १११ ॥

---

१. E. and F. read स कालः for स मलः. २. A. B. C. D. read गणितैः for गुणितैः. ३. only C. reads इष्टकामांश्च.

स्वगोत्रं भोजयेद्यस्तु पितृश्राद्धेषु वै द्विजः ॥
हताः स्युः पितरस्तेन न भुक्तमुपतिष्ठते ॥ ११२ ॥
श्राद्धं कुर्वन्द्विजोऽज्ञानात् स्वगोत्रं यस्तु भोजयेत् ॥
स लुप्तपितृदेवस्सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११३ ॥
तस्मान्न गोत्रिणं विप्रं भोजयेद्विधिपूर्वकम् ॥
ज्ञातिमत्वेन भोज्यास्ते उत्थितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥ ११४ ॥
दक्षिणाप्रवणे देशे श्राद्धं कुर्यात्तु पैतृकम् ॥
पितॄणां पावनो देशः स प्रोक्तोऽक्षयतृप्तिकृत् ॥ ११५ ॥
देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ॥
तिलैर्दर्भैश्च मन्त्रैश्च श्राद्धं स्याच्छ्रद्धयान्वितम् ॥ ११६ ॥
तैजसानि तु पात्राणि ह्यर्घ्यार्थं भोजनाय च ॥
मृत्पाषाणमयान्येके अपराण्यपरे विदुः ॥ ११७ ॥
पलाश-पद्म-पत्राणि अनिषिद्धानि यानि च ॥
तानि श्राद्धेषु कार्याणि पितृ-देवहितानि च ॥ ११८ ॥
वृद्धिश्राद्धेषु मन्यन्ते मृण्मयानि तु केचन ॥
शौनकस्य मतं ह्येतद्यथा कार्यं तु मृण्मयम् ॥ ११९ ॥
एकद्रव्याणि कार्याणि पात्राणि भोजनार्घयोः ॥
त्रीणि पैतृकपात्राणि द्वे दैवे वैश्वदेविके ॥ १२० ॥
एकस्य वैश्वदेवानि पैतृकाण्येकवस्तुनः ॥
इति वा तानि कार्याणि भेदमेकत्र वर्जयेत् ॥ १२१ ॥
वटा-ऽश्वत्था-ऽर्कपत्रेषु कुम्भी-तिन्दुकयोरपि ॥
कोविदार-करञ्जेषु न भुञ्जीत कदाच न ॥
सुरभी-नागकर्णाद्यैः करवीर-करञ्जकैः ॥
बिल्वैर्यस्त्वर्चयेद्विद्वान् पितॄन् श्राद्धेष्वगर्हितैः ॥
तद्भुञ्जन्तेऽसुराः श्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ १२४ ॥
सर्वाणि रक्तपुष्पाणि निषिद्धाण्यपराणि च ॥
वर्जयेत् पितृकार्येषु केतकीकुसुमानि च ॥ १२५ ॥

---

१. B. and F. read स ज्ञातिमध्ये भोज्यस्तु for ज्ञातिमत्वेन भोज्यास्ते. २. only B. reads वाचनो for पावनः ३. B. and C. read पात्राणि भोजनार्घयोः for पितृ-देवहितानि च. ४. B. reads भोजनार्घार्चनेष्वपि for पात्राणि भोजनार्घयोः. ५. D. reads भेदमेकत्र वर्जयेत् for द्वे दैवे वैश्वदेविके. ६. B. reads हयारिकांचनारिकैः and D. reads करवीरैश्च नारकैः.

गो-रम्भा-भृङ्गराजाद्यैर्मल्लिकाकुब्जकैरपि ॥
समर्चयेद्द्विजान् श्राद्धे हव्य-कव्योदितैर्द्विजः ॥
न दद्याद्गुग्गुलं श्राद्धे द्विजानां पितृदैवते ॥
धूपाभावे गुडो देयो घृतदीपं द्विजोत्तमाः ॥ १२७ ॥
कुङ्कुमाद्यं चन्दनं च देयं गन्धविमिश्रितम् ॥
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ १२८ ॥
निराशाः पितरो यान्ति यस्तु कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकम् ॥
पवित्रं यदि वा दर्भं करे कृत्वा द्विजान्नरः ॥ १२९ ॥
समालभेद्द्विजानज्ञस्तच्छ्राद्धमासुरं भवेत् ॥
गन्धाश्च विविधा देयाः कर्पूरागरुमिश्रिताः ॥ १३० ॥
शक्त्या वस्त्राणि देयानि तदभावे च निष्क्रयम् ॥
दीपश्च सर्पिषा देयस्तिलतैलेन वा पुनः ॥ १३१ ॥
नकाष्ठतैलैरन्यैस्तु कदाचित् सार्षपाऽऽतसैः ॥ १३२ ॥
देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथापरे ॥
सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयान्ह्यपि ॥ १३२ ॥
स्त्रीणामपि पृथक् श्राद्धं ते मन्यन्ते स्वधर्मतः ॥
मातामहस्य गोत्रेण मातुस्तेन सपिण्डताम् ॥ १३३ ॥
मातामह्या सहेच्छन्ति मातुस्तेऽपि सपिण्डताम् ॥
स्त्रीणां स्त्रीगोत्रसम्बन्धात्पुंगोत्रेण नृणां यतः ॥ १३४ ॥
सपिण्डीकरणे काले श्राद्धद्वयमुपस्थितम् ॥
देवाद्यं प्रथमं कुर्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ॥ १३५ ॥
देवाद्यं पार्वणं प्रोक्तं प्रेतश्राद्धमथापरम् ॥
एकत्वं तु ततः पश्चात्कृत्वा विप्रांश्च भोजयेत् ॥ १३६ ॥
पितॄणामर्घ्यपात्राणि प्रेतपात्रमथापरम् ॥
प्रेतपात्रं तु तत्कृत्वा पितृपात्रेषु योजयेत् ॥
ये समाना इति द्वाभ्यां पूर्ववच्छेषमाचरेत् ॥
सपिण्डीकरणं यस्य कृतं न स्याद्द्विजन्मनः ॥ १३७ ॥
अदैवं तस्य देयं स्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥
सपिण्डीकरणं चैतत्क्रियाश्चैव क्षयाह्निकम् ॥ १३८ ॥

---

१. B. E. and F. read तु कर्तव्यं for गुडो देयो. २. B. E. and F. read °त दुर्बुद्धिः for द्विजानज्ञः. ३. A. reads विसर्जयेत् for च भोजयेत्.

एकादशाहिकं त्वाद्यं मासि मासि च मासिकम् ॥
वर्षे वर्षे च कर्तव्यं मृतेऽहनि च तत्पुनः ॥ १३९ ॥
नाऽपुत्रस्य सपिण्डत्वं केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥
विशेषतोऽनपत्यस्य सत्यप्यत्राधिकारिणि ॥ १४० ॥
विद्यमानः पिता यस्य सचेद्यदि विपद्यते ॥
तदन्तरा सपिण्डत्वं वदन्ति श्राद्धवादिनः ॥ १४१ ॥
आभ्युदयिकसम्पत्तावर्चां प्रागेव कारयेत् ॥
कुर्यात्परिजनेनैतत्स्वयं वापि द्विजोत्तमः ॥ १४२ ॥
सन्यसन्सर्वकर्माणि तच्छ्राद्धाय च तद्दिनम् ॥
अग्निदाहदिनं चैके केचिन्मृतदिनं विदुः ॥ १४३ ॥
विदेशस्थे श्रुताहस्तु कृष्णा वा द्वादशी सिता ॥
संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ॥ १४४ ॥
अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रिया ॥
तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥ १४५ ॥
चन्द्रक्षया-ऽनाशक-संयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ॥
सपिण्डनानन्तरमाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ॥ १४६ ॥
अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रियाः ॥ } A.
क्षयाह्निकानि कार्याणि ब्रूयुर्धर्मविदो जनाः ॥ } १४७ ॥
अब्दादूर्ध्वं चरन्त्येके कृत्वा च वैष्णवं बलिम् ॥
विष्ण्वर्चनं विना नार्वाग्प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ १४८ ॥
विद्युता वृक्षपातेन सर्पेण महिषेण वा ॥
इत्यादिकेन मृत्युः स्यात्तिथौ यत्र च तत्र वै ॥ १४९ ॥
तन्निमित्तस्य तृप्त्यर्थं मासि मासि क्षयाह्निकम् ॥
कर्तव्यमवधौ यावत्ततः कुर्वीत सत्क्रियाम् ॥ १५० ॥
अनाशकमृतानां च क्षयाहेऽपि च पार्वणम् ॥
सन्न्यासवद्धि मन्यन्ते केचिद्विदुरदैविकम् ॥ १५१ ॥

१. D. reads केचिदिच्छन्ति वा विदः for वदन्ति श्राद्धवादिनः. २. A. B. D. E. and F. read °वर्वागेव तु कारयेत् for °वर्चां प्रागेव कारयेत्. ३. A. B. D. E. and F. read परिव्रजन् for परिजनेन. ४. A. reads कृष्णा वा सितद्वादशी for कृष्णा वा द्वादशी सिता. ५. E. reads सत्कृतिः for सत्तमैः ६. C. reads आब्दिकानां for आब्दिकानि. ७. B. E. and F. read कृष्णार्चनं for विष्ण्वर्चनं. ८. B. and E. read अवैदिकम् for अदैविकम्.

एकोद्दिष्टमदैवं स्यात्तथैकार्घ्यपवित्रकम् ॥
आवाहना-ऽग्नौकरणहीनं तदपसव्यवत् ॥ १५२ ॥
पूर्वोत्तरप्लवे देशे श्राद्धं स्यान्मातृपूर्वकम् ॥
सित-पीतादिपिष्टेन चर्चिते भूतले च तत् ॥ १५३ ॥
उद्दिष्टक्रतु[१]कालस्य तत्प्रागेव विधीयते ॥
आभ्युदयिकदैवानि पूर्वाह्णे स्युरिति स्मृतिः ॥ १५४ ॥
तिलाक्षतोदकैर्युक्तान्यासनानि प्रदक्षिणात् ॥
परिहृत्यादि पृष्टेन कृत्वा च शान्तिपूर्वकम् ॥ १५५ ॥
व्रीहयो यव-गोधूमा अक्षताश्चाहताः स्मृताः ॥
अक्षतामलकैः पिण्डान्दधि-कर्कन्धुमिश्रितैः ॥ १५६ ॥
नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ॥
पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः ॥ १५७ ॥
कर्कन्धुभिर्यवैः पुष्पैः[२] शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥
तेभ्यो ह्यर्घ्यः प्रदातव्यः पितृभ्यो दैवतैस्सह ॥ १५८ ॥
मातामहानामप्येवं षट्दैवत्यं श्रिये द्विजः ॥
माङ्गल्यपूर्वकं सर्वं गन्धाद्यपि च धारयेत्[३] ॥ १५९ ॥
तृप्तिकृत्पितृ-मातॄणां धूपो देयश्च गुग्गुलः ॥
घृताभिघारधूपो वा यथा स्यात्परिपूर्णता ॥ १६० ॥
दीपाश्च बहवो देयाः विप्रं प्रतिघृतेन च ॥
तैलेन येन केनापि नवनीतेन चैव हीं ॥ १६१ ॥
मालत्या शतपत्र्या वा मल्लिका-कुन्दयोरपि ॥
केतक्या पाटलाया वा स्रजो देया न लोहिताः ॥ १६२ ॥
वासांसि च यथाशक्त्या दद्यात्तेभ्योऽपि निष्क्रयम्[४] ॥
परिपूर्णं यथा तत्स्यात्तथा कार्यं भवेदिति ॥ १६३ ॥
सुवेष-भूषणैस्तत्र सालङ्कारैस्तथा नरैः ॥
कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥ १६४ ॥
स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीत-नृत्यादिहर्षिताः ॥
दुन्दुभीनादहृष्टाङ्गा मङ्गलध्वनिकारिकाः ॥ १६५ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read °कृत्य° for °क्रतु°. २. A. B. D. E. and F. read माषैः for पुष्पैः. ३. A. reads दापयेत् for धारयेत्. ४. D. reads दक्षिणाम् for निष्क्रयम्.

सोमसदोऽग्निष्वात्ताश्च तथा[1] बर्हिषदोऽपि च ॥
सोमपाश्च तथा विद्वंस्तथैव च हविर्भुजः ॥ १६६ ॥
आज्यपाश्च तथा वत्स तथाह्यन्ये सुकालिनः ॥
एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे द्विजातिभिः ॥ १६७ ॥
वसवश्च तथा रुद्रास्तथैवादितिसूनवः ॥
देवता अपि यज्ञेषु स्वायम्भुवा हि कीर्तिताः ॥ १६८ ॥
एते च पितरो दिव्यास्तथा वैवस्वतादयः[1] ॥
एतत्पौत्रप्रपौत्राश्च असंख्याः पितरः स्मृताः ॥ १६९ ॥
एते श्राद्धेषु सन्तर्प्या उत्पन्नान्नैर्[2]द्विजातिभिः ॥
सन्तर्पिता इमे सर्वान्प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ १७० ॥
प्रागेव केतितान्विप्रान् स्नातान्[3]काले समागतान् ॥
दत्वार्घ्यान् कृतसच्छौचानाचान्तानुपवेशयेत् ॥ १७१ ॥
ये स्पृशन्तस्तु खान्यद्भिराचामन्ति पिबन्ति च ॥
तेषां न जायते शुद्धिराचमन्त्यसृजा हि ते ॥ १७२ ॥
सर्वाणि स्वानि[4] वक्त्राणि[5] कायच्छिद्राणि[6] चात्मनः ॥
तैराचान्तैर्भवेच्छुद्धिरशुचिस्त्वन्यथा भवेत् ॥ १७३ ॥
व्याहृत्य वैष्णवान्मन्त्रान् स्मृत्वा च वेदमातरम् ॥
शान्तस्वान्तो द्विजान्पृच्छेत्करिष्ये श्राद्धमित्यथ ॥ १७४ ॥
करवै करवाणीति पृष्ट्वा ब्रूयुर्द्विजाह्यतः ॥
अनुज्ञार्थे वचो ह्येतत् कुरुष्व क्रियतां[7] कुरु ॥ १७५ ॥
ततो दर्भासनं दद्याद्देवेभ्यः सयवं पुनः ॥
दक्षिणं जानु मन्वास्य दक्षिणं च तथासनम् ॥ १७६ ॥
पात्रद्वयमतोऽर्घ्यार्थं तैजसं चैकवस्तुजम् ॥
सापं च सपवित्रं तत्समभ्यर्च्य विधानतः ॥ १७७ ॥
प्राङ्मुखोऽमरतीर्थेषु शन्नो देव्योदकं क्षिपेत् ॥
यवोसीति यवांस्तत्र तूष्णीं पुष्पाणि चन्दनम् ॥ १७८ ॥

---

१. A. B D. E. and F. read चैतत्सुतादयः for वैवस्वतादयः. २. A. reads पुण्यान्नाद्यैः for उत्पन्नान्नैः. ३. A. reads श्राद्धकाले for स्नातान् काले. ४. B. reads स्यानि. ५. A. reads विप्राणि for कार्याणि and E. F. read वक्त्राणि. ६. E. reads कार्यच्छिद्राणि for कायछिद्राणि ७. B. reads यत्कृतं for क्रियतां.

यवोऽसि पुण्यामृतमिश्रितोऽसि
समस्तधान्यप्रभुरस्यमुत्र ॥
मरुन्मनुष्य-पितृवंशतृप्त्यै
क्षितावतीर्णोऽसि हितोऽसि पुंसाम् ॥ १७९ ॥
उत्पाद्य पूर्वकमिमानमृतेन वेधा
भूयः प्रसन्नमनसा तदुपासितःसन् ॥
चिक्षेप तान्वरुणलोकहिताय सिक्ताः
तेनामृता वरुणदैवतका बभूवुः ॥ १८० ॥
अनीतवान्विधिरिमान्वरुणस्य लोकात्
अन्नप्रभून्भुवि यवान्सुरलोकतृप्त्यै ॥
तात्पिष्टपकहविषा पितृ-देवतानां
तृप्ता वसन्ति दिवि ते वरदानवाचः ॥ १८१ ॥
ततः सव्यं करं न्यस्य विप्रदक्षिणजानुनि ॥
देवानावाहयिष्येऽहमिति वाचमुदीरयेत् ॥ १८२ ॥
आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतम् ॥
विश्वेदेवाः शृणुतेममिति मन्त्रद्वयं पठेत् ॥ १८३ ॥
सोमेन सह राज्ञेति केचित्पठन्त्यदोऽपि च ॥
व्याहृत्य मन्त्रमावाह्य हस्ते दत्वा पवित्रकम् ॥ १८४ ॥
अर्चयेत्तं द्विजं पुष्पैर्दद्यादर्घ्यं करे पुनः ॥
विश्वेभ्यस्त्वेष देवेभ्यस्तुभ्यमर्घ्यः प्रदीयते ॥ १८५ ॥
या दिव्या इति मन्त्रेण पाणौ विप्रस्य तं क्षिपेत् ॥
अपसव्यमतः कृत्वा निर्वर्त्य वैश्वदैविकम् ॥ १८६ ॥
आपो भूमिगताः केचिदादित्येत्यभिमन्त्र्य च ॥
पुनस्ताभिः कराभ्यां च कुर्वन्ति मुखमार्जनम् ॥ १८७ ॥
उदकं गन्ध-धूपांश्च वासांसि चन्दनं स्रजः ॥
दत्वाऽपसव्यवद्भूत्वा दद्यात्पितृकुशासनम् ॥ १८८ ॥
सोदकान्द्विगुणं भुग्नान्[1]सतिलान्सकुशानपि ॥
गोकर्णमात्रकान्साग्रान्प्रदद्याद्वामपार्श्वतः ॥ १८९ ॥
चतुर्थ्यंतं सगोत्रं च पितृनाम च शर्मवत् ॥
उच्चार्य परयोस्तद्वदिदं तुभ्यं कुशासनम् ॥ १९० ॥

---

१. B. E. and F. read द्विगुणीभूतान् for द्विगुणं भुग्नान्.

पित्रर्थमर्घ्यपात्राणि सम्पूज्य दक्षिणामुखः ॥
तिलोसीत्येतदुच्चार्य यवस्थाने तिलान्क्षिपेत् ॥ १९१ ॥
भूलग्नसव्यजानुः सन्पितृतीर्थेन चाऽत्वरः ॥
पितृध्यानमनाः कुर्यात्पितृकार्यमशेषतः ॥ १९२ ॥
आवाहयिष्ये पित्रादीननुज्ञाऽऽवाहयेति च ॥
उशन्तस्त्वेति प्रोदीर्य तथाऽयन्तु न इत्यपि ॥ १९३ ॥
अन्येऽप्यपहतासुरा इत्याद्यपि पठन्ति हि ॥
अन्नविघ्नव्यपोहार्थं वक्तव्यमिति केचन ॥ १९४ ॥
प्राग्वद्धिप्रार्चनं कार्यं प्राग्वदर्घ्यप्रसेचनम् ॥
प्राग्वन्मन्त्रं समुच्चार्य प्राग्वच्च मुखमार्जनम् ॥ १९५ ॥
एते तिलास्तु विधिना शशिलोकतस्तु
प्राहृत्य भोजनहितेन शुभाय धन्याः ॥
क्षिप्त्वा मलानि पुरुषस्य च तर्पणाद्यैर्
ये घ्नन्ति तेषु भुवि सत्सु कुतो भयं स्यात् ॥ १९६ ॥
तिलोऽसि तारापतिदैवतोऽसि
हितोऽस्यशेषपितृ-देवतानाम् ॥
कर्तासि तृप्तिं परमां पितॄणां
मुक्त स्ततस्त्वं विधिसम्भवोऽसि ॥ १९७ ॥
अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि कृत्वा तान्याद्यपात्रके ॥
पितृभ्यस्थानमसीति न्युब्जं कुर्यादधश्च तत् ॥ १९८ ॥
यस्तूद्धरेत्तदज्ञानादर्घ्यपात्रं तु पैतृकम् ॥
तद्धि श्राद्धमभोज्यं स्यात्क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥ १९९ ॥
आश्रित्य प्रथमं पात्रं तिष्ठन्ति पितरो नृणाम् ॥
श्राद्धे तस्मान्न तद्विद्वानुद्धरेत्प्रथमं सुधीः ॥ २०० ॥
याचयेत्परिपूर्णं तु वासो दत्वा विधानतः ॥
नत्वा सर्वान्द्विजान्पृच्छेत्करिष्येऽन्नाविति द्विजः ॥ २०१ ॥
अस्त्वेतत्परिपूर्णं तु ब्रूयुरेते द्विजातयः ॥
ससर्पि पात्रमादाय सपिधानं विधानतः ॥ २०२ ॥

---

१. C. reads °प्रसेचनं for °प्रसेचनम्. २. B. reads चंद्रामृत° for तारापति°. ३. E. reads पवित्राणि च त्रीण्येव for अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि. ४. A. B. D. E. and F. read भूत्वा for नत्वा. ५. A. B. D. E. and F. read अन्नम् for पात्रम्.

कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहोत्यग्नौ ततः पुनः ॥
भोजने पितृविप्राणामिति मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २०३ ॥

अग्निशब्दं चतुर्थ्यैकवचनान्तं समुच्चरेत् ॥
कव्यवाहनशब्दं च सोमं पितृमदित्यपि ॥ २०४ ॥

पङ्क्तिमूर्धन्यमेवात्र पृच्छेदिति हि केचन ॥
पितृश्राद्धे प्रधानत्वात्सामस्त्येनाथ वा पुनः ॥ २०५ ॥

तूष्णीं यत्र तु होमादौ प्रजापतिस्तु तत्र तु ॥
तृतीयं मनसा दद्याद्यमायास्त्विति वा पुनः ॥ २०६ ॥

अहन्येवास्मिंस्तस्मिन्वा संवादोभून्मनोर्गिरः ॥
अहव्या वाग्यतो वाणी अभूद्यज्ञे प्रजापतेः ॥ २०७ ॥

अग्नावाहुतयः प्रोक्तास्तिस्त्र एव मनीषिभिः ॥
अग्निवद्विप्रपात्रेषु पश्चात्तज्जुहुयाद्द्विजः ॥ २०८ ॥

अग्नौकरणशेषं तु पितृपात्रेषु दापयेत् ॥
प्रतिपाद्य पितॄणां तु दद्याद्वै वैश्वदैविके ॥ २०९ ॥

यश्चाग्नौकरणं दद्यात्पितृविप्रकरेषु च ॥
तेनोच्छेपितमेतत्स्यात्समाप्तिस्तावतैव तु ॥ २१० ॥

पितरः करवक्त्राश्च वन्हिवक्त्राश्च देवताः ॥
अतःपाणौ न तद्देयं पात्रे देयं कुशान्विते ॥ २११ ॥

वैश्वदेविकविप्राणां पात्रे वा यदि वा करे ॥
अनग्निकस्तु तद्दद्यात्प्रथमं वैश्वदैविके ॥ २१२ ॥

हुतशेषमशेषाणां पात्रे दद्याद्द्विजोत्तमः ॥
पृच्छेत्सर्वांश्च यत्कृत्यं सामान्येन द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥

दत्वाऽग्नौकरणं चान्यत् विप्राणां तृप्तिकृद्धविः ॥
परिवेष्यमिति ब्रूयुस्ततो विधिरनन्तरम् ॥ २१४ ॥

प्रागग्नौकरणं दद्याद्दत्वा चान्यत्तु तृप्तिकृत् ॥
एकीकृतं तु भुञ्जानाः प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ २१५ ॥

---

१. A. and B. read °मूर्धान° for °मूर्धन्य°. २. B. and E. read सामगान् for सामस्त्येन. ३. A. reads अहव्यक्रव्यतो वाणी for अहव्या वाग् यतो वाणी. ४. A. B. D. E. and F. read कव्य° for कर° . ५. A. reads विप्रांश्च for सर्वांश्च. ६. A. reads विशुद्धिमान् for द्विजोत्तमान्.

परिवेष्य हविः सर्वं तदर्थं यच्च वै श्रुतम् ॥
अभिमन्त्र्य ततः पात्रे आपोशानप्रदानवत् ॥ २१६ ॥
अन्नपूर्णस्य पात्रस्य कर्तव्यमभिषेचनम् ॥
अपो दत्वा तु सङ्कल्प्यमेष श्राद्धविधिर्वरः ॥ २१७ ॥
वर्जितानि न देयानि पितृप्रीतिं विजानता ॥
हविष्याणि प्रदेयानि वक्ष्यमाणानि वर्जयेत् ॥ २१८ ॥
निष्पावान् राजमाषांश्च कुलित्थान् कोरदूषकान् ॥
मसूरान् शीतपाकं च पुलाकं शणमर्कटाः ॥ २१९ ॥
आढक्यः सितसिद्धार्थं वल्लानि स्विन्नधान्यकम् ॥
पिण्याकं परिदग्धं च मथितं च विवर्जयेत् ॥ २२० ॥
नापि नीरस-निर्गन्धं करञ्जं सर्वसक्तुकम् ॥
अप्रोक्षितं च यत्किञ्चित्पर्युषितं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥
लोहितान्वृक्षनिर्यासान्प्रत्यक्षलवणानि च ॥
कृतकृष्णानि लवणं सर्वाः पलाण्डुजातयः ॥ २२२ ॥
कृष्णजीरक-वंशाग्रास्तृणानि च विवर्जयेत् ॥
कुम्भिका-यूप-पालङ्क्यः कटूफलं तण्डुलीयकम् ॥ २२३ ॥
नीलिका च सितच्छत्रा शोभाञ्जन-कुसुम्भिकाः ॥
कोविदार-करञ्जौ च सुमुखा मूलकं तथा ॥ २२४ ॥
कूष्माण्डं गौरवृन्ताकं बृहत्याश्च फलानि च ॥
करीरफल-पुष्पाणि विडङ्गं मरिचानि च ॥ २२५ ॥
जम्भारिका सुजम्बीरा सुपर्वी बीजपूरकाः ॥
जम्बलावूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम् ॥ २२६ ॥
मसूराञ्जनपुष्पं च श्राद्धे दत्वा पतत्यधः ॥
विषच्छन्नहतं मांसमन्यच्च चिरसंस्थितम् ॥ २२७ ॥
नित्यं श्राद्धेऽपि वर्ज्यं स्याद्विड्वराह-चकोरयोः ॥
स्वायम्भुवादिभिः सर्वैर्मुनिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥ २२८ ॥

१. A. reads अभिमन्त्रणम् for अभिषेचनम्. २. A. reads °कीर्तिं for °प्रीतिं; while B. and F. read °तृप्तिं. ३. B. E. and F. read चित्रधान्यकम् for स्विन्नधान्यकम्. ४. C. reads कृताः कृष्णतिलावर्णाः for कृतकृष्णानि लवणं. ५. A. B. D. E. and F. read °वार्ताकं for °वृन्ताकं.

निषिद्धानि न देयानि पितॄणामहितानि च ॥
एकेन किञ्चित् अपरेण किञ्चित् किञ्चिच्च किञ्चिच्च परैर्मुनीन्द्रैः ॥
श्राद्धे निषिद्धं ह्यशनादि विद्वन्सर्वं पितॄणां ननु किञ्च देयम् ॥२२९॥
सौवीर-तिक्तैर्लवणादिकैस्तत्पात्रस्य शुद्धिर्भवतीह यैस्तु ॥
तद्बीजपूरान्मरिचादियोगात्सिद्धं प्रदेयं ननु दुष्यतीह ॥ २३० ॥
श्राद्धे तु यस्य द्विज दीयमानं पित्रादिकस्येह भवेन्मनुष्यैः ॥
यद्वस्तु यस्येह मनस्यभीष्टमासीत्पुरा तस्य तदेव देयम् ॥२३१॥
दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलाषः श्रद्धा भवेत्तत्र तु दीयमाने ॥
श्राद्धेऽपि देयं विधिवत्तदेव तद्दत्तमक्षय्यमिति प्रवादः ॥२३२॥
आनीतमम्भो निशि यत्कथञ्चित् यत्पाणिदत्तं भवतीह विद्वन् ॥
हेमाम्बुनिक्षेपहरिस्मृतिभ्यामच्छिद्रतामेति पराशरोक्तिः ॥२३३॥
यत् क्षीरसारैक्षवखण्डयोगाच्छाखाभिधेयं भवतीह विद्वन् ॥
प्राण्यङ्गधूपान्मरिचादियोगात् पाकस्य सिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२३४॥
व्रीहयो यव-गोधूमा मुद्गा माषास्तिलास्तथा ॥
नीवारः श्यामकाद्यं च अकृष्टसम्भवानि च ॥ २३५ ॥
आरण्यकालशाकादि प्रतिषिद्धापराणि च ॥
माहेयीक्षीरमध्वादि खड्गादिपिशितानि च ॥ २३६ ॥
शर्करा-गुड-खण्डादि संशुद्धं क्षौद्रमेव च ॥
पितृश्राद्धे हविर्मुख्यं यद्वा तद्वाप्यलाभतः ॥ २३७ ॥
यद्देहिनामत्र शरीरपुष्ट्यै धाता ससर्जाशननाम किञ्चित् ॥
तत्सर्वधान्यान्नमिति ह्यवादि त्रेधा मुनीन्द्रेण पराशरेण ॥ २३८ ॥
शामावरस्यादिकमम्बुजाति यत्किञ्चिदस्मिंस्तुषसारभूतम् ॥
आरण्यजं वा कृषिसम्भवं वा सस्यं तदुक्तं मुनिनाऽशनेषु ॥२३९॥
काण्डोद्भवं यत्त्वशनेषु किञ्चित् पङ्कोद्भवं वा स्थलसम्भवं वा ॥
यत्तुच्छसारं बहुसारमस्मिन्सर्वाणि धान्यानि च शूकवन्ति ॥ २४० ॥
यत्सर्वसारं सतुषं च भक्ष्यं निःशूकशूकान्वितमत्र किञ्चित् ॥
आप्यायनं देहभृतां च सद्यस्तत्प्रोक्तमन्नं ह्यशनेन सद्भिः ॥ २४१ ॥

---

१. A. reads तदक्षयं चेति जनप्रवादः; while B. E. and F. substitute the word श्रुतिः in place of प्रवादः. २. A. reads °दध्यादि instead of °मध्वादि ३. Only B. reads तच्छस्यधान्यान्नमिति त्रिधैवमूचे. ४. A. B. E. and F. read आद्यैः for अन्नं. ५. B. E. and F. read अशनेषुचान्नम् for अशनेन सद्भिः

प्रतिश्रुतं च भुक्तं[1] च कटुतिक्तं च यत्तथा ॥
केचिदूचुरदेयानि यत् खातप्रतिरोपितम् ॥ २४२ ॥
तुण्डिकेराण्यलाबूनि[2] लिङ्गाख्यानि च यानि तु ॥
श्राद्धे नित्यमदेयानि प्राह सत्यवतीपतिः ॥ २४३ ॥
सोङ्कारया वै गायत्र्या दशावर्तितया जलम् ॥
पूतं तु तेन तत् प्रोक्ष्यं सर्वमन्नं विशुद्धये ॥ २४४ ॥
शुद्धवत्योथ कूष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः ॥
पूतं तु वारिणैताभिरन्नशोधनमुत्तमम् ॥ २४५ ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नवान् ॥
प्रोक्षयेदशनं सर्वं शूद्रदृष्ट्यादिशुद्धये ॥ २४६ ॥
गृहाग्नि-शिशु-देवानां यतीनां[3] ब्रह्मचारिणाम् ॥
तावन्न दीयते किञ्चिद्यावत् पिण्डान्न निर्वपेत् ॥ २४७ ॥
कांजिकं दधि तक्रं च श्टतं चाश्टतमेव वा ॥
पूर्वाह्णे[4] न प्रदातव्यं एकोद्दिष्टेऽथ पार्वणे ॥ २४८ ॥
आपिण्डदानतो दद्याद्यत्किञ्चिच्छ्राद्धवासरे ॥
तेनैव पितरो यान्ति श्राद्धं गृह्णन्ति नैव च ॥ २४९ ॥
परिवेषयेत्समं सर्वं न कार्यं पङ्क्तिभेदनम् ॥
पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिंदकः ॥
आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रम्हघातकाः ॥ २५० ॥
यद्येकपङ्क्त्यां विषमं ददाति स्नेहाद्भयाद्वा यदि चार्थलोभात् ॥
वेदैश्च दृष्टं ऋषिभिश्च गीतं तद्ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ २५१[5] ॥
देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च वह्निमभ्यागतांस्तथा ॥
अनभ्यर्च्य तु भुञ्जानो वृथापाक इति स्मृतः ॥ २५२ ॥
पृथ्वी ते पात्रमित्येतद्द्यौरपीति पिधानकम् ॥
एतद्वै ब्राम्हणस्यास्ये जुहोमि चामृतेऽमृतम् ॥ २५३ ॥
इदं विष्णुरिति ह्येतन्मन्त्रमुच्चार्य चापरे ॥
द्विजाङ्गुष्ठं च तत्रान्ने निवेशयन्ति तद्विदः[6] ॥ २५४ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read शुक्तं for भुक्तं. २. B. D. E. and F. read तुण्डीरका° for तुण्डिकेरा°. ३. A. reads ब्रह्मचारितपस्विनाम्. for यतीनां ब्रह्मचारिणाम्. ४. A. D. and F. read पूर्वमेव न दातव्यं for पूर्वाण्हे न प्रदातव्यं. ५. In A. and D. this verse is omitted. ६. B. and F. read तद्द्विजाः for तद्विदः

जप्त्वा व्याहृतिभिः सा[1]ग्रां गायत्रीं मधुमतीरिति ॥
सङ्कल्प्यान्नमपोशानं ब्रूयाच्च मधुमध्विति ॥ २५५ ॥
आपोशानं प्रदेयान्नं न तत्संकल्पये[2]द्द्विजः ॥
संङ्कल्पा[3]न्नरके याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ २५६ ॥
आ[4]पोशानोदके विप्रपाणौ तिष्ठति यो द्विजः ॥
संङ्कल्पं कुरुतेऽज्ञानात् स्युस्त[5]स्य पितरो हताः ॥ २५७ ॥
जप्त्वा वै वैष्णवान्मन्त्रान्विप्रान्ब्रूयाद्यथासुखम् ॥
भुञ्जीरन्वाग्यतास्तेतु पितृ-देवहितैषिणः ॥ २५८ ॥
अत्यु[6]ष्णमशनं कार्यं वचो वाच्यं पितृ[7]ष्वदः ॥
शूद्रं च शूकर-ध्वाङ्क्ष-कुक्कुटान[8]पनाययेत् ॥ २५९ ॥
भुञ्जते ब्राम्हणा यावत्तावत्पुण्यं जपेज्जपम् ॥
पावमान्या[9]नि वाक्यानि पितृसूक्तानि चैवहि ॥ २६० ॥
ततस्तृप्तान् द्विजान्पृच्छेत्तृप्तास्थेत्यनुशासनम् ॥
तृप्तास्मेति द्विजा ब्रूयुस्तदन्नं विकिरेद्भुवि ॥ २६१ ॥
सकृत्सकृच्चपो दत्वा शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
यथानुज्ञा तथा कृत्वा पिण्डांस्तदनु निर्वपेत् ॥ २६२ ॥
यद्यद्भुक्तं द्विजैरन्नं तत्तदादाय वि[10]त्तरः ॥
स्थालीपाकं तिलो[11]पेतं दक्षिणाशामुखस्ततः ॥ २६३ ॥
अवनिज्य तिलान्दर्भान्पिण्डार्थमवनीतले ॥
तस्मिंश्च निर्वपेत्पिण्डान् गोत्रनामकपूर्वकान् ॥ २६४ ॥
ये देवलोकं पितृलोकमापुः प्राप्तास्तथैवं नरकं नरा ये ॥
अग्नौ हुतेन द्विजभोजनेन तृप्यन्ति पिण्डै र्भुवि तैः[12] प्रदत्तैः ॥२६५॥
यदन्नं लेपरूपं तु क्रमात्तेषु च निक्षिपेत् ॥
प्रक्षाल्य सलिलं तत्र अवनेजनवत्पुनः ॥ २६६ ॥

---

१. A. D. and F. read सार्द्धं for साग्रां. २. A. reads संकल्पते for संकल्पयेत्. ३. A. reads संकल्प्य for संकल्पात्. ४. A. and F. do not mention this verse. ५. A. and B. read तेन for तस्य. ६. A. reads अभ्यक्तम् for अत्युष्णम्. ७. A. B. D. E. and F. read पितृप्रियम् for पितृष्वदः. ८. C. reads अपलापयेत् for अपनाययेत्. ९. B. D. and E. read पावमान्यश्च and A. reads पावनानि तु. १०. A. reads चित्रक्रम् for वित्तरः. ११. B. D. E. and F. read स्थालीपाकतिलोपेतं. १२. F. reads ते for तैः.

निवृत्तानर्चयेत्पिण्डान् पुष्प-गन्धविलेपनैः ॥
दीप-वासः प्रदानेन पितॄनर्च्य[१] समाहितः ॥ २६७ ॥
वासो वस्त्रदशां दद्याद्विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
केचिद्[२]दत्राऽविकं लोम केचिन्मतं न तत्त्विति ॥ २६८ ॥
प[३]ञ्चाशद्वार्षिको यस्तु दद्याल्लोम स्वमंशुकम् ॥
तदवश्यं प्रदेयं स्याद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ २६९ ॥
पवित्रं यदि वा दर्भं करात्तत्र विनिःक्षिपेत् ॥
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥ २७० ॥
निर्वपन्त्यपरे पिण्डान् प्रागेव द्विजभोजनात् ॥
खादयेयुः शकुन्तास्तान्पितॄणां तृप्तितत्पराः ॥ २७१ ॥
मातामहानामप्येवं विप्रानाचामयेदथ ॥
वाचयेत द्विजान्स्वस्ति दद्याच्चैवाक्षयो[४]दकम ॥ २७२ ॥
दक्षिणा हेम देवानां पितॄणां रजतं तथा ॥
शक्त्या दद्यात्स्वधाकारं व्याहरेच्छ्राद्धकृद्विजः ॥ २७३ ॥
तिष्ठन्पिण्डान्तिके ब्रूयाद्वाचयिष्ये स्वधामिति ॥
वाच्यतामिति विप्रोक्तिः प्रवदेद्गोत्रपूर्वकम् ॥ २७४ ॥
स्वधोच्यतामिति ब्रूयादस्तु स्वधेति तद्वचः ॥
ऊर्जं वहन्तीरुच्चार्य जलं पिण्डेषु सेचयेत् ॥ २७५ ॥
याः काश्चिद्देवताः श्राद्धे विश्वशब्देन जल्पिता[५]ः ॥
प्रीयतामिति च ब्रूयाद्विप्रैरुक्तमिदं जपेत् ॥ २७६ ॥
दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥
श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २७७ ॥
न्युब्जपिण्डार्घ्यपात्राणि कृत्वोत्तानानि संभ्रवात् ॥
क्षिप्त्वा पिण्डेष्वतो विप्रान्पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥ २७८ ॥
वाजे वाजे इति ह्युक्त्वा आमावाजस्य तान् बहिः ॥
ब्रूयात्प्रदक्षिणीकृत्य क्षमध्वमित्थमित्यपि ॥ २७९ ॥
पिण्डानां मध्यमं पिण्डं पितॄन्ध्यायन् समाहितः ॥
प्रा[६]शयेत्पुत्रकामां तु भार्यां तच्छ्राद्धकृन्नरः ॥ २८० ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read ध्यायन् for अर्च्य. २. F. reads °दजा° for °दत्रा°; while C. reads दत्वा for अत्र. ३. B. E. and F. read अशीतिवार्षिको for पञ्चाशद्वार्षिको. ४. C. reads अक्षतो° for अक्षयो°. ५. D. reads सूचिताः for जल्पिताः; while B. E. and F. read कीर्तिताः for the same. ६. A. reads this line as—प्राशयेत्पुत्रकामा या भार्या तं श्राद्धस्य च.

स्नुषा वापि सगोत्रा वा पुत्रकामा द्विजाज्ञया ॥
आधत्त पितरो गर्भं व्याहरेयुर्द्विजातयः ॥ २८१ ॥

महारोगगृहीतो वा तद्रोगोपशमाय च ॥
घ्नन्तु मे पितरो रोगमित्युक्त्वा प्राशयेच्चरुम् ॥ २८२ ॥

अन्यानप्सु हुताशे वा क्षिपेत्पिण्डान्द्विजाय वा ॥
अजाय वा प्रदद्याच्च पश्चाद्विप्रविसर्जनम् ॥ २८३ ॥

उद्धारं पैतृकादेके पाकान्मातामहाय च ॥
एकैनेव हि चैकेऽपि षट्दैवत्यादिति श्रुतिः ॥ २८४ ॥

उद्धारं पितृकादेके पाकान्मातामहाय तु ॥
एकैनेव हि गच्छन्ति भिन्न गोत्रास्तथा द्विजाः ॥ २८५ ॥

निदध्युः पृथगुद्धृत्य पात्रे पिण्डार्थमोदनम् ॥
तथा पाकमपीच्छन्ति भिन्नगोत्रतया द्विजाः ॥ २८६ ॥

आब्दिके ऽक्षय्यस्थाने तु वक्तव्यमुपतिष्ठताम् ॥
अभिरम्यतां स्वधास्थाने विप्रोक्तिरभिरताः स्मह ॥ २८७ ॥

ऊर्ध्वं तु प्रोष्ठपद्यास्तु प्रतिपदादिकाश्च याः ॥
पुण्यास्तास्तिथयः सर्वा दशापि सहपञ्चभिः ॥ २८८ ॥

तेषां चतुर्दशी प्रोक्ता ये शस्त्रेण हता नराः ॥
पितृभे च त्रयोदश्यां गयाश्राद्धादिकं फलम् ॥ २८९ ॥

न तत्र पातयेत्पिण्डान् सन्तानेप्सुः कदाचन ॥
पिण्डदानेन कवयो वंशक्षयं वदन्ति हि ॥ २९० ॥

सन्तानेप्सुस्त्रयोदश्यां न पिण्डान् पातयेन्नरः ॥
पातयेत्तमनिच्छंश्च प्राह सत्यवतीपतिः ॥
मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ॥
स सन्तानो नैव कुर्यादित्यन्ये कवयो विदुः ॥ २९१ ॥

यः सङ्क्रमे भानुदिने च कुर्यादुपोषणं पारणकं द्विजन्मा ॥
पिण्डप्रदानं पितृभे च तद्वज्ज्येष्ठो विपद्येत सुतो ऽनुजो वा॥२९२॥

---

१. B. and F. read प्राश्नुते पुत्रकांक्षिणी for पुत्रकामा द्विजाज्ञया. २. A. D. and F. read च तम् instead of चरुम्. ३. A. reads उद्धरेत् for उद्धारं ४. In A. B. D. E. and F. this verse is not mentioned. ५. B. reabs अदैवे for आब्दिके. ६. A. B. D. E. and F. read पुण्या for प्रोक्ता ७. Only C. reads पितृभ्यश्च for पितृभे च.

पुत्रदा पञ्चमी कर्तुस्तथैवैकादशी तिथिः ॥
सर्वकामा त्वमावास्या पञ्चम्यूर्ध्वं शुभाः स्मृताः ॥ २९३ ॥
अन्नं क्षीरं घृतं क्षौद्रमैक्षवं कालशाकवत् ॥
एतैस्तु तर्पितैर्विप्रैस्तर्पिताः पितरो नृणाम् ॥ २९४ ॥
देशः पर्व च कालश्च हविः पात्रं च सत्क्रियाः ॥
पितृ-दैविकचित्तत्वं योगश्चेतिपितृभादिभिः ॥ २९५ ॥
शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ॥
अन्नं तत्तृप्तिकृच्छ्राद्धं एतत्खलु न चाऽमिषे ॥ २९६ ॥
यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत् पितॄन् ॥
सोऽविद्वाश्चंदनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥ २९७ ॥
क्षित्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ॥
पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥ २९८ ॥
सर्वथाऽन्नं यदा नस्यात्तदेवामिषमाश्रयेत् ॥
ब्राम्हणश्च स्वयं नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥ २९९ ॥
अथान्यत् पापमृत्यूनां शुद्ध्यर्थं श्राद्धमुच्यते ॥
कृतेन तेन येषां तु प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३०० ॥
दन्ति-शृङ्गि-गर-व्याल-नीराग्नि-बन्धनैस्तथा ॥
विद्युन्निर्घात-वृक्षैश्च विप्रैश्च स्वात्मना हताः ॥ ३०१ ॥
व्रणसञ्जातकीटैश्च म्लेच्छैश्चैव हतास्तथा ॥
पापमृत्यव एवैते शुभगत्यर्थमुच्यते ॥ ३०२ ॥
नारायणबलिः कार्यो विधानं तस्य चोच्यते ॥
ऊर्ध्वं षण्मासतः कुर्यादेके उर्ध्वं तु वत्सरात् ॥ ३०३ ॥
तेषां पापव्यपोहार्थं कार्यो नारायणो बलिः ॥
धौतवासाः शुचिः स्नात एकादश्यामुपोषितः ॥ ३०४ ॥
शुक्लपक्षे तु सम्पूज्य विष्णुमीशं यमं तथा ॥
नदीतीरं शुचिर्गत्वा प्रदद्याद्दश पिण्डकान् ॥ ३०५ ॥

---

१. A. reads अनन्यवृत्तिकृच्छ्राद्धे for अन्नं तत्तृप्तिकृच्छ्राद्धे. २. B. D. E. and F. read नूनमेतत् instead of एतत्खलु. ३. A. reads चाद्यात्तच्च स्वादु हितं यदि for नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि. ४. A. reads अपमृत्यूनां for पापमृत्यूनां.

क्षौद्रा-ऽऽज्य-तिलसंयुक्तान् हविषा दक्षिणामुखः ॥
अभ्यर्च्य पुष्प-धूपाद्यैस्तन्नाम-गोत्रपूर्वकान् ॥ ३०६ ॥
विष्णुध्यानमनाः कुर्यात्ततः स्तानम्भसि क्षिपेत् ॥
निमन्त्रयेत विप्रांश्च पंच सप्ताऽथ वा नव ॥ ३०७ ॥
द्वादश्यां कुतपे स्नातान्धौतवस्त्रान्समागतान् ॥
कृष्णाराधनकृद्भक्त्या पादप्रक्षालितांच्छुभान् ॥ ३०८ ॥
दक्षिणाप्रवणे देशे शुचिस्तानुपवेशयेत् ॥
द्वौ दैवे तु त्रयः पित्र्ये प्राङ्मुखोदङ्मुखान्द्विजान् ॥ ३०९ ॥
आसना-ऽऽवाहनार्घ्यं च कुर्यात् पार्वणवद्द्विजः ॥
भोजयेद्भक्ष्य-भोज्यैश्च क्षौद्रेक्षवाज्य-पायसैः ॥ ३१० ॥
तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृच्छेद्यथाविधि ॥
भोज्येन तिलमिश्रेण हविष्येण च तान् पुनः ॥ ३११ ॥
पञ्च पिण्डान्प्रदद्याद्वै देवं रूपमनुस्मरन् ॥
विष्णु-ब्रह्म-शिवेभ्यश्च त्रीन्पिण्डांश्च यथाक्रमम् ॥ ३१२ ॥
यमाय सानुगायाथ चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
मृतं सञ्चिन्त्य मनसा गोत्र-नामकपूर्वकम् ॥ ३१३ ॥
विष्णुं स्मृत्वा क्षिपेत्पिण्डं पञ्चमञ्च ततः पुनः ॥
दक्षिणाभिमुखश्चैव निर्वपेत्पञ्च पिण्डकान् ॥ ३१४ ॥
आचम्य ब्राह्मणःपश्चात्प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥
हिरण्येन च वासोभिर्गोभिर्भूम्या च तान्द्विजान् ॥ ३१५ ॥
प्रणम्य शिरसा पश्चाद्विनयेन प्रसादयेत् ॥
तिलोदकं करे दत्वा प्रेतं संस्मृत्य चेतसि ॥
गोत्रपूर्वं क्षिपेत्पाणौ विष्णुं बुद्धौ निवेद्य च ॥ ३१६ ॥
बहिर्गत्वा तिलाम्भस्तु तस्मैदद्यात्समाहितः ॥
मित्रभृत्यैर्निजैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ३१७ ॥
एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यात्पापमृत्यवे ॥
समुद्धरति तं प्रेतं पराशरवचो यथा ॥ ३१८ ॥
सर्वेषां पापमृत्यूनां कार्यो नारायणो बलिः ॥
तस्मादूर्ध्वं च तेभ्यो हि प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३१९ ॥

---

१. A. and D. substitute हर्याराधन° for कृष्णाराधन°. २. B. E. and F. read °प्लवने for °प्रवणे.

एवं श्राद्धैः समस्तान्यः सन्तर्पयति वै पितॄन् ॥
ददत्यनुत्तमांस्तस्य पितरस्तर्पिता वरान् ॥ ३२० ॥
विद्या-तपोमुखान्पुत्रान्पूज्यत्वमथ योषितः ॥
सौभाग्यैश्वर्य-तेजश्च बलं श्रेष्ठ्यमरोगताम् ॥ ३२१ ॥
यशः शुचित्वं कुप्यानि सिद्धिं चैवात्मवाञ्छिताम् ॥
यशश्च दीर्घमायुश्च तथैवानुत्तमां मतिम् ॥ ३२२ ॥
अथान्यत्किञ्चिदाख्यामि पितृणां तु हितार्थं वै ॥
कृतेन स्वल्पकेनापि प्राप्नुवन्ति विधेः फलम् ॥ ३२३ ॥
उच्छिष्टस्य विसर्गार्थं विधिस्तात्कालिको हि यः ॥
श्राद्धज्ञैर्विहितं यत्प्राक् पितॄणां हितकाङ्क्षिभिः ॥ ३२४ ॥
आदाय सर्वमुच्छिष्टमवनेजनवद्बुधः ॥
तत्रैव निक्षिपेत् भूमौ तिल-दर्भसमन्वितम् ॥ ३२५ ॥
नरकेषु गता ये वै अपमृत्युमृता मम ॥
एतदाप्यायनं तेषां चिरायास्त्विति चोच्चरेत् ॥ ३२६ ॥
करस्य मध्यतो देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः ॥
पात्रस्यालम्भनादौ च तस्मात्तं न प्रदर्शयेत् ॥ ३२७ ॥
दर्भाश्च स्वयमानेया दक्षिणाप्रवणोद्भवाः ॥
तर्पणाद्युज्झिता ये वै इत्याद्यांश्च विवर्जयेत् ॥ ३२८ ॥
न कुशं कुशमित्याहुर्दर्भमूलं कुशःस्मृतः ॥
छिन्ना दर्भा इति प्रोक्तास्तदग्रं कुतपः स्मृतः ॥ ३२९ ॥
हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयाज्ञिकाः ॥
सकुशाः पितृदैवत्याच्छिन्ना वै वैश्वदैविकाः ॥ ३३० ॥
दर्भमूले स्थितो ब्रम्हा दर्भमध्ये जनार्दनः ॥
दर्भाग्रे शङ्करस्तस्थौ दर्भा देवत्रयान्विताः ॥ ३३१ ॥
अहन्येकादशे श्राद्धे प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥
प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं तु सर्वदा ॥ ३३२ ॥

---

१. A. and D. read सुतान् in the place of वरान्. २. A. B. D. E. and F. read °शौर्य° instead of °ऐश्वर्य°. ३. A. B. D. E. and F. read ओजः for °तेजः. ४. A. reads यशोऽशौकित्वकुप्यानि; while B. reads यशःकुप्यमशोकत्वं, also D. E. and F. read as B. ५. A. B. D. E. and F. read गतिम् in the place of मतिम्. ६. B. E. and F. read पितॄणां मुक्तिदायकम्. ७. A. reads तन्मनुः. ८. B. E. and F. read आलंबनात्पश्चात् instead of आलंभनादौ च. ९. B. C. D. and E. read °द्युच्छ्रिताः instead of °द्युज्झिताः.

एकस्य प्रथमं श्राद्धमर्वागब्दाच्च मासिकम् ॥
प्रतिसंवत्सरं चैव शेषं[1] त्रिपुरुषं स्मृतम् ॥ ३३३ ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ॥
माता-पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं क्षयाहनि ॥ ३३४ ॥
सपिण्डिकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं द्विजः ॥
एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरप्यत्र पार्वणम् ॥
चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ॥
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्याच्छस्त्रपातिते[2] ॥ ३३५ ॥
पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रपातास्त्वनुक्रमात् ॥
सम्भूतैः पार्वणं कुर्यादष्टकानि[3] पृथक् पृथक् ॥ ३३६ ॥
[4]सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितुर्यः प्रपितामहः ॥
स तु लेपभुगित्येव प्रलुप्तः पितृपिण्डतः ॥ ३३७ ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कुर्यात्पार्वणवत्सदा ॥
प्रतिसंवत्सरं विद्वच्छागलेयो विधिः स्मृतः ॥ ३३८ ॥
सपिण्डता तु कर्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ॥
स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरः श्राद्धकर्तृवत् ॥ ३३९ ॥
तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं वा परपान्थिकम् ॥
सपिण्डीकरणे कुर्यादकृते तु निवर्तते ॥
यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ॥
प्रतिमासं तस्य कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं तथा ॥ ३४० ॥
अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि च ॥
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तु तेषां पृथक्क्रिया ॥ ३४१ ॥
एकपिण्डीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३४२ ॥
अर्वाग्संवत्सरादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥
ये सपिण्डीकृतास्तेषां पृथक्त्वेनोपपद्यते ॥
पृथक्त्वकरणे तस्य पुनः कार्या सपिण्डता ॥ ३४३ ॥
स्त्रियं श्वश्र्वा पतिर्मात्रा तयासह सपिंडयेत् ॥
तत्सद्भावे पितामह्या तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४४ ॥

---

१. A. reads एकं for शेषं. २. A. reads घातिने instead of पातिते. ३. A. only subtitutes प्रतिसंवत्सरं in the place of अष्टकानि पृथक्. ४. This verse is not mentioned in A., ५. B. and E. read प्रति° instead of पितृ°.

नान्यथा तु पितामह्या मातामह्यास्तथाऽपरे ॥
उदकं पिण्डदानं च सहभर्त्रा प्रदीयते ॥ ३४५ ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाऽपि वा ॥
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ॥ ३४६ ॥
अपुत्राश्च मृता ये च कुमाराः संस्कृता अपि ॥
तेषां समानता न स्यान्न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥ ३४७ ॥
भर्त्रा सपिण्डता स्त्रीणां कार्येति कवयो विदुः ॥
स्वस्रा सहापरे तस्यास्तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४८ ॥
अनपत्येषु प्रेतेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥
एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥ ३४९ ॥
मित्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारस्य चैव ही ॥
दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं संवत्सरं तु नान्यथा ॥ ३५० ॥
अप्रत्ययगतश्चैव कुल-देशव्यवस्थया ॥
यो यथा क्रियया युक्तः स तथैव हि निर्वपेत् ॥३५१ ॥
दार्ढ्यार्थं दृश्यते रूढिर्मानवं लिङ्गमेव च ॥
दृढीकृता च विद्वद्भिर्लोकरूढिर्गरीयसी ॥ ३५२ ॥
विकल्पेषु च सर्वेषु स्वयमेकैकमादितः ॥
अङ्गीकरोति यं कर्ता स विधिस्तस्य नेतरः ॥ ३५३ ॥
बहून् हि याजयेद्यस्तु वर्णबाह्यांश्च नित्यशः ॥
म्लेच्छांश्च शौण्डिकांश्चैव स विप्रो बहुयाजकः ॥ ३५४ ॥
यश्च धैर्येण दुष्टात्मा गो-सुवर्णापहारकः ॥
सङ्गृहीतासवर्णस्त्रिः स विप्रो गण उच्यते ॥ ३५५ ॥
वर्तते यश्च चौर्येण सुवर्णेनापहारकः ॥
सङ्गृहीतसवर्णास्त्रि स विप्रो गौण उच्यते ॥ ३५६ ॥
मृते भर्तरि या नारी रहस्ये कुरुते पतिम् ॥
तस्य वैस्रावयेद्गर्भं सा नारी गणिका स्मृता ॥ ३५७ ॥
अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यत्र दीयते ॥
अपि तस्या न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्तिता ॥ ३५८ ॥
कौमारं पतिमुत्सृत्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता ॥
पुनः पत्युर्गृहं गच्छेत्पुनर्भूः सा द्वितीयका ॥ ३५९ ॥

---

१. B. D. E. and F. read न for च.

असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ॥
सवर्णाय सपिण्डाय सा पुनर्भूस्तृतीयका ॥ ३६० ॥
प्राप्ते द्वादश वर्षेऽत्र या रजो न बिभर्ति हिं ॥
धारितं तु तया रेतो रेतोधाः सा प्रकीर्तिता ॥ ३६१ ॥
या भर्तुर्व्यभिचारेण कामं चरति नित्यशः ॥
तस्या अपि न भोक्तव्यं सा भवेत्कामचारिणी ॥ ३६२ ॥
पतिं हित्वा तु या नारी गृहादन्यत्र गच्छति ॥
वरेषु रमते नित्यं स्वैरिणी सा प्रकीर्तिता ॥ ३६३ ॥
भर्तुः शासनमुल्लंघ्य स्वकामेन प्रवर्तते ॥
दीव्यन्ती च हसन्ती च सा भवेत्कामचारिणी॥ ३६४ ॥
पतिं विहाय या नारी सवर्णमन्यमाश्रयेत् ॥
वर्तेत ब्राम्हणत्वेन द्वितीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६५ ॥
मृते भर्तरि या याति क्षुत्पिपासातुरा परम् ॥
तवाहमिति सम्भाष्य तृतीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६६ ॥
देश-कालाद्यपेक्ष्यैव गुरुभिर्या प्रदीयते ॥
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै चतुर्थी स्वैरिणी तु सा ॥ ३६७ ॥
आसु पुत्रास्तु ये जाता वर्ज्यास्ते हव्य-कव्ययोः
तथैव पतयस्तासां वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ३६८ ॥
श्राद्धं तैश्च न कर्तव्यं प्रतिलोमाविधानतः ॥
वैश्वश्राद्धं पितृश्राद्धं प्रतिलोमाविधानतः ॥
वर्णाश्रमबहिःस्थास्ते संकीर्णजन्मसम्भवाः ॥ ३६९ ॥
मातृणां च पितॄणां च स्वीयानां पिण्डदाः स्मृताः ॥
उपपतिसुतो यस्तु यश्चैव दीधिषूपतिः ॥ ३७० ॥
परपूर्वपतेर्जाताः सर्वे वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
अजापालादिजाताश्च विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ ३७१ ॥
मृतानुगमनं नास्ति ब्राम्हण्या ब्रम्हशासनात् ॥
इतरेषु च वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ ३७२ ॥

---

१. A. reads त्विटेषु for वरेषु, २. A. and D. read °नुपेक्ष्यैव for °द्यपेक्ष्यैव. ३. A. reads विकीर्ण° for संकीर्ण.° ४. B. D. E. and F. read त्रयाणां for स्वीयानां. ५. B. D. E. also read नच पिंडदाः instead of पिंडदाः स्मृताः.

भर्तुश्चित्यां समारोहेद्या च नारी पतिव्रता ॥
अहन्येकादशे प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥ ३७३ ॥

श्रौतैश्च स्मार्तमंत्रैश्च दम्पत्यावेकतां गतौ ॥
एकमृत्युगतौ चैव वह्नावेकत्र तौ हुतौ ॥ ३७४ ॥

एकत्वं च तयोर्यस्माज्जातमाद्यावसानिकम् ॥
एकादशाहिकं श्राद्धमेकमेव स्मृतं बुधैः ॥ ३७५ ॥

आरुह्य भर्तुश्चितिमंगना या प्राप्नोति मृत्युं बहु सत्वयुक्ता ॥
एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः ॥ ३७६ ॥

एकत्वमिच्छन्ति पतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नृनार्यः ॥
ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसत्वघातान्नरकेऽधिवासम् ॥ ३७७ ॥

समानमृत्युना यस्तु मृतो भर्ता च योषिताम् ॥
तस्याः सपिण्डता तेन पिण्डमेकत्र निर्वपेत् ॥ ३७८ ॥

स्त्रीपात्रं पतिपात्रे तु सिंचयेदेकमेव हि ॥
श्राद्धे त्रिपुरुषे त्रीणि तत्प्रत्यक्षं पितॄन्प्रति ॥ ३७९ ॥

पत्या सह परासुत्वात्तेनैवास्याः सपिण्डता ॥
पितामह्यापि चान्यत्र ह्येतदाह पराशरः ॥ ३८० ॥

अन्यप्रीतौ न चान्यस्य तृप्तिः कुत्रापि दृश्यते ॥
एवं धीमानमुत्रापि तस्मान्नैकत्वमाश्रयेत् ॥ ३८१ ॥
एकत्वाश्रयणे धर्मो नार्या लुप्तो भवेद्ध्रुवम् ॥
तस्याः सुकृतसामर्थ्यात्पत्युः स्वर्गमिहेष्यते ॥ ३८२ ॥
भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभीप्संती ॥
साऽऽद्यश्राद्धे पृथक्पिण्डा नैकत्वं तु बुधैः स्मृतम् ॥ ३८३ ॥
पतिमृत्युः स्त्रियो मृत्युर्निमित्तमेव जायते ॥
निर्निमित्तो न वै मृत्युर्मृत्युना चैकता भवेत् ॥ ३८४ ॥

---

१. B. D. E. and F. read एकं तु for एकत्र, २. B. E. and F. read पितृपात्रेषु for पतिपात्रे तु. ३. A. reads चिंतयेत् for सिंचयेत्. ४. B. E. and F. read श्राद्धं for श्राद्धे. ५. B. and E. read समीहया; while D. reads अभिप्सया. ६. A. reads मृत्योः for मृत्युः. ७. B. reads नैकता instead of चैकता, also A. D. E. and F. too the same.

भर्त्रासह मृता भार्या भर्तारं सा समुद्धरेत् ॥
तस्याः पतिव्रताधर्मः पिण्डैक्येन हतो भवेत् ॥ ३८५ ॥
बलीयस्त्वेन धर्मस्य तुच्छत्वाच्चांगसस्तथा ॥
धर्मेण लुप्यते पापमेकत्वे समता तयोः ॥ ३८६ ॥
नैकत्वं तु तयोरस्माद्वक्तव्यं श्राद्धकर्मणि ॥
पृथगेवहि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकम् ॥ ३८७ ॥
यानि श्राद्धानि कार्याणि तान्युक्तानि पृथक् पृथक् ॥
कर्तव्यं यैस्तु तेऽप्युक्ता विशेषं च निबोधत ॥ ३८८ ॥
औरसाद्याः स्मृताः पुत्रा मुनिभिर्द्वादशैव तु ॥
यथा जात्यनुसारेण वर्णानामनुसारतः ॥ ३८९ ॥
पिण्डप्रदाः क्रमेण स्युः पूर्वाभावे परः परः ॥
यस्माद्यो जायते पुत्रः स भवेत्तस्य पिण्डदः ॥ ३९० ॥
तस्मात्तस्मादपीहन्ते मृताः प्रेतत्वमागताः ॥
तस्मादवश्यमेवं हि श्राद्धं कार्यं विधानतः ॥ ३९१ ॥
शूद्रस्य दासिजः पुत्रः कामतस्तु स पिण्डदः ॥
जात्या जातः सुतो मातुः पिण्डदः स्यात्सुतोऽपि च ॥ ३९२ ॥
जनकस्य न किञ्चित्स्यादर्थात्कामप्रवर्तनात् ॥
वायुभूताश्च पितरो दत्ताभिकांक्षिणः सदा ॥
तस्मात्तेभ्यः सदा देयं नृभिधर्मरतैः सदा ॥ ३९३ ॥
ये खाण्ड-मांस-मधु-पायस-सर्पिरन्नैर्-
देशे च कालसहिते च सुपात्रदत्तैः ॥
प्रीणन्ति देव-मनुजान्पितृवंशजातान्
तेषां नृणां तु पितरो वरदा भवन्ति ॥ ३९४ ॥
मया श्राद्धविधिः प्रोक्तो वर्णानां पितृतृप्तिकृत् ॥
एवं दास्यति यः श्राद्धं वरान्सर्वानवाप्स्यति ॥ ३९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां श्राद्धाधिकारो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१. A. reads एकत्वेन for पिण्डैक्येन, and D. also the same. २. B. E. and F. read आगमस्य च for चागसस्तथा.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शुद्धिं पराशरोदिताम् ॥
सूतके वाप्यशौचे वा यथावत्तां निबोधत ॥ १ ॥

प्रसवं सूतकं प्राहुरशौचं शावमुच्यते ॥
यावत्कालं च यन्मात्रं तथा तावन्निगद्यते ॥ २ ॥

केषां चित्तेन वै मासं केषां चिन्मरणान्तिकम् ॥
सद्यः शौचास्तथा चान्ये अन्ये चैकाहिकाः स्मृताः ॥ ३ ॥

त्रि-षट्-दश-दशद्वाभ्यां दशापि सह पञ्चभिः ॥
तान्येव त्रिगुणान्याहुर्दिनान्येव मनीषिणः ॥ ४ ॥

वक्ष्यमाणं निबोधध्वमुक्तक्रममिदं द्विजाः ।
शक्तिजो यन्मुनीनां च प्राग् ब्रवीत्कलिधर्मवित् ॥ ५ ॥

विष्णुध्यानरतानां च सदैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
गृहमेधिद्विजानां तु तथैव व्रतचारिणाम् ॥ ६ ॥

वेदतत्वार्थवेत्तॄणां नित्यस्नानकृतां तथा ॥
अतत्संसर्गिणामेषां नाशौचं नापि सूतकम् ॥ ७ ॥

संसर्गं वर्जयेद्यत्नात्संसर्गो दोषकारणम् ॥
कुर्यान्नान्नादिसंसर्गं वर्जने स्यादकिल्विषी ॥८ ॥

वदन्ति मुनयः प्राच्याः संसर्गो दोषकारणम् ॥
असंसर्गः स्वकर्मस्थो द्विजो दोषैर्न लिप्यते ॥ ९ ॥

दानोद्वाहेष्टि-संग्रामे देशविप्लवकादिके ॥
सद्यः शौचं द्विजातीनां सूतकाशौचयोरपि ॥ १० ॥

दातॄणां व्रतिनामेके कवयः सत्त्रिणामपि ॥
सद्यः शौचमदोषाणामूचुर्धर्मविदः कलौ ॥ ११ ॥

---

१ A. B. D. E. and F. read शस्तं for मासं.

सर्वमंत्रपवित्रस्तु अग्निहोत्री षडङ्गवित् ॥
राजा च श्रोत्रियश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
देशान्तरगते जाते मृते वाऽपि सगोत्रिणि ॥
शेषाहानि दशाहार्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥ १३ ॥
सत्यप्येकनिवासे तु सद्यः शौचं विशोधनम् ॥
पिण्डनिर्वर्तने जाते मृते वापि सगोत्रजे ॥ १४ ॥
सद्यः शौचं विधातव्यमर्वाक् च दश जन्मनः ॥
बान्धवादिषु विज्ञेयमन्यदूर्ध्वं विधीयते ॥ १५ ॥
नाऽऽशौच-सूतके स्यातां नृपतीनां कदा च न ॥
यज्ञकर्मप्रवृत्तस्य ऋत्विजो दीक्षितस्य च ॥ १६ ॥
पृथक्पिण्डमृते बाले निर्दशेऽन्यत्र च श्रुते ॥
जाते वापि च शुद्धिः स्यात्सद्यः शौचादसंशयम् ॥ १७ ॥
सवेदः साग्निरेकाहाद् ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
तथैकाहो नृपे संस्थे तथैव ब्रम्हचारिणि ॥ १८ ॥
दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च आपत्काल उपस्थिते ॥
उपसर्गान्मृते वापि सद्यः शौचं विधीयते ॥ १९ ॥
गो-विप्रार्थविपन्नानां आहवेषु तथैव च ॥
ते योगिभिः समा ज्ञेया सद्यः शौचं विधीयते ॥ २० ॥
विप्रे संस्थे व्रतादर्वाक् श्रोत्रिये च तथा द्विजे ॥
अनूचाने गुरौ चैव आचार्ये चापि संस्थिते ॥ २१ ॥
असंस्कृतस्त्रियां राज्ञि श्रोत्रिये निधनं गते ॥
त्रिरात्रमप्यशौचं स्यात्तथैवोदकदायिनः ॥ २२ ॥
विद्वाननग्निको विप्रस्त्रिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
मनीषिणः परे ब्रूयुरसपिण्डे अहं मृते ॥ २३ ॥
प्रेतीभूतं च यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
नियतं ह्यनुगच्छेत त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २४ ॥
षड्रात्रं नवरात्रं च शवस्पृशां विशुद्धिकृत् ॥
त्र्यहं चैव विशुद्ध्यर्थं धर्मशास्त्रविदो विदुः ॥ २५ ॥

---

१. B. reads विधानेनाग्निको विप्र आशौचात् for सवेदः साग्निरेकाहाद्ब्राह्मणः.
२. B. reads द्विजे मृते for तथा द्विजे.

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ॥
पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ २६ ॥
अशुचित्वं न तेषां तु पापं वाऽशुभकारणम्[1] ॥
जलाव-गाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २७ ॥
असगोत्रमसम्बन्धं प्रेतीभूतं तथा द्विजम् ॥
ऊढ्वा दग्ध्वा द्विजाः सर्वे स्नानान्ते शुचयः स्मृताः ॥ २८ ॥
एकरात्रं वदन्त्येके सद्यः स्नानं तथाऽपरे ॥
गोग्रहादिमृतानां[2] च मुनयः शुद्धिकारणम् ॥ २९ ॥
हतः शूरो विपद्येत शत्रुभिर्यत्र कुत्रचित् ॥
स मुक्तो यतिवत्सद्यः प्रविशेत्परवेधसि ॥ ३० ॥
संन्यासी युद्धसंस्थश्च[3] सम्मुखं शत्रुभिर्नरः ॥
सूर्यमण्डलभेत्ताराविति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ३१ ॥
पराङ्मुखे हते सैन्ये यो युद्धाय निवर्तते ॥
तत्पदानीष्टितुल्यानि स्युरित्याह पराशरः ॥ ३२ ॥
वदने प्रविशेद्येषां लोहितं शिरसः पतत् ॥
सोमपानेन ते तुल्या बिन्दवो रुधिरस्य वै ॥ ३३ ॥
सन्यासेन मृता ये वै प्रधने ये तनुत्यजः ॥
मुक्तिभाजो नरास्तेस्युरिति वेदोऽपि कीर्तयेत्[4] ॥ ३४ ॥
सद्यः शौचं विधातव्यं शुद्धिरेवं विधियते ॥
नोच्यन्ते ते मृता लोके सद्यो ब्रह्मवपुर्गताः[5] ॥ ३५ ॥
सन्ध्याचारविहिनानां सूतकं ब्राम्हणे ध्रुवम् ॥
अशौचं द्वादशाहं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
राज्ञां तु द्वादशाहः स्यात्पक्षो वैश्यस्य पावनः ॥
वृषलस्य तथा मासरूयहादेष्वपि धर्मतः ॥ ३७ ॥
क्षपा च पक्षिणी सद्भिर्मातुलादिषु कीर्तिताः ॥
गर्भस्रावे च पाते च[6] रात्रयो माससम्मिताः ॥ ३८ ॥

---

१. A. reads शोकक्कारणम् for ऽशुभक्कारणम्. २. A. reads विग्रहादि° for गोग्रहादि°. ३. A. and D. read मृध° for युद्ध°. ४. A. reads निदर्शनम् for ऽपि कीर्तयेत्. ५. A. reads °र्गमाः for °र्गताः. ६. A. B. E. and F. read तु तैरुक्ताः for च पाते च.

स्रावं गर्भस्य विद्वांसो मासादर्वाक् चतुर्थकात् ॥
पातमूर्ध्वं वदन्त्येके तत्राधिक्यं च सूतकम् ॥ ३९ ॥

ऋणि-व्यसनि-रोगार्त-पराधीन-कदर्यकाः ॥
तृष्णावन्तो निराचाराः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥ ४० ॥

स्त्रीजिताश्चानपत्याश्च देव-ब्राह्मणवर्जिताः ॥
परद्रव्यं जिघृक्षन्तः सद्यः सूतकिनः सदा ॥ ४१ ॥

सूतके मृतशौचे वा अन्यदापद्यते यदि ॥
पूर्वेणैव तु शुद्ध्येत जाते जातं मृते मृतम् ॥ ४२ ॥

एकपिण्डाश्च दायादाः पृथक्दार-निकेतनाः ॥
जन्मन्यपि मृते वापि तेषां वै सूतकं भवेत् ॥ ४३ ॥

भृगु-वह्नि-प्रपाते च देशान्तरमृतेषु च ॥
बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ ४४ ॥

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिर्गताः ॥
न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ४५ ॥

विवाहोत्सव-यज्ञेषु कर्तारो मृत-सूतके ॥
पूर्वसंकल्पितानर्थान्भोज्यान्तानब्रवीन्मनुः ॥ ४६ ॥

शिल्पिनः कारुकाश्चैव दासी-दासास्तथैव च ॥
इत्यादीनां न ते स्यातामनुगृह्णन्ति यान् द्विजाः ॥ ४७ ॥

पिता पुत्रेण जातेन दद्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।
पितॄणां विधिवद्दानं दत्तं तत्राप्यनन्तकम् ॥
तत्राप्यनन्तकं दानं कर्तव्यं पुत्रजन्मनि ॥ ४८ ॥

प्रसवे च द्विजातीनां न कुर्यात्सङ्करं यदि ॥
दशाहाच्छुद्ध्यते माता अवगाह्य पिता शुचिः ॥ ४९ ॥

अतिमानादतिक्रोधात्स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ॥
उद्बध्य म्रियते यस्तु न तस्याग्निः प्रदीयते ॥ ५० ॥

---

१. A. reads °कदर्यकाः. २. A. reads गृहस्थान्तः for जिघृक्षन्तः. ३ A. reads स्मृताः for सदा, B. E. and. F. too the same. ४. A. reads सन्यशौचे for मृतशौचे. ५. B. reads °कृत° for °दार°, E. and. F. also the same. ६. B. E. and F. read संन्यास for संन्यस्ते. ७. B. D. and F. substitute विनिःसृताः for विनिर्गताः. ८. A. reads ऽशौच° for मृत°.

न स्नायान्नोदकं दद्यान्नापि कुर्यादशौचताम् ॥
सर्पेण श्रृंगिणा वापि जलेन चाग्निना तथा ॥ ५१ ॥
न स्नानादौ विपन्नस्य तथाचैवात्मघातिनः ॥
अर्वाक् द्विहायनादग्निं न दद्यान्मृतकस्य च ॥ ५२ ॥
किन्तु तान्निखनेद्भूमौ कुर्यान्नैवोदकक्रियाम् ॥
सर्पादिप्राप्तमृत्यूनां वह्निदाहादिकाः क्रियाः ॥ ५३ ॥
षण्मासे तु गते कार्या मुनिः प्राह पराशरः ॥
शास्त्रदृष्टं बुधैः[१] कार्यमस्थिसञ्चयनादिकम् ॥ ५४ ॥
तत्कृत्वा तूक्तदिवसैः शुद्धिमर्हति धर्मतः ॥
अन्यायमृतविप्राणां ये वोढारो भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
अग्निदाश्चैव ये तेषां तथोदकादिदायिनः ॥
उद्बन्धनमृतस्यापि यश्छिन्द्याद्रज्जुपाशकम् ॥ ५६ ॥
ते सर्वे पापसंयुक्ताः प्रायश्चित्तस्य भाजनाः ॥ ५७ ॥
यः सूतकाशौचविशुद्धिकृत्स्यादाख्याय कालं तमनुक्रमेण ॥
पराशरास्याम्बुजानिःसृता या वाच्यास्ततो निष्कृतयो द्विजास्ते ॥५८॥
सूतकाशौचयोरुक्तः शुद्धिपन्थाऽनुपूर्वशः ॥
सर्वैनसां विशुध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाब्रवीत् ॥ ५९ ॥
मनुर्वा याज्ञवल्क्यस्तु वसिष्ठः प्राह निष्कृतिम् ॥
सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ॥ ६० ॥
मानसा वाचिका दोषास्तथा वै कार्यकारिताः ॥
धर्माधीना नृणां सर्वे जायन्ते तेऽप्यनिच्छताम् ॥ ६१ ॥
तेषामुपरताक्षाणां प्रत्यहं शुभमिच्छताम् ॥
शक्तिजो निष्कृतिं प्राह युगधर्मानुरूपतः ॥ ६२ ॥
विकृतव्यवहाराणां पापो निष्कृतिकृद्द्विजः[२] ॥
कति विप्रैः कथं रूपैरिति वाच्या भवेद्धि सा ॥ ६३ ॥
तद्रूपं च प्रवक्ष्यामि यावद्भिः सा द्विजैर्भवेत् ॥
यथाविधाश्च विप्रास्युरिति विद्वन् प्रकीर्त्यते ॥

---

१. A. reads द्विजैः instead of बुधैः. २. F. reads this whole line thus:— विकृतव्यवहाराणां पर्षन्निष्कृतिकृद्द्विजः ।; while A. reads निष्कृतिं व्यवहाराणां वर्षान्निष्कृतिकृद्यथा ।

पर्षद्दशावरा प्रोक्ता ब्राम्हणैर्वेदपारगैः ॥
सायद्रूपा स धर्मः स्यात् स्वयम्भूरित्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥
वेद-शास्त्रविदो विप्रा यं ब्रूयुः सप्त पंच वा ॥
त्रयो वाऽपि स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ६५ ॥
संयमं नियमं वाऽपि उपवासादिकं च यत् ॥
तद्गिरा परिपूर्णं स्यान्निष्कृतिर्व्यावहारिकी ॥ ६६ ॥
न लक्षेणापि मूर्खाणां न चैवाऽधर्मवादिनाम् ॥
विदुषां नापि लुब्धानां न चापि पक्षपातिनाम् ॥ ६७ ॥
श्रुता-ध्ययनसम्पन्नः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥
सदा धर्मरतः शान्त एकः पर्षत्त्वमर्हति ॥ ६८ ॥
न सा वृद्धैर्न तरुणैर्न सुरूपैर्धनान्वितैः ॥
त्रिभिरेकेन पर्षत् स्याद्विद्भिर्विदुषापि च ॥ ६९ ॥
वयसा [१]लवबोऽपि स्युर्वृद्धा धर्मविदो द्विजाः ॥
शिशवोऽपि हि मध्यस्थाः सर्वत्र समदर्शनाः ॥ ७० ॥
न सा वृद्धैर्भवेद्विप्रैर्वृद्धास्युर्धर्मवादिनः ॥
यत्र सत्यं स धर्मः स्यात्छलं यत्र न गृह्यते ॥ ७१ ॥
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ॥
धर्मो वृथा यत्र न सत्यमस्ति सत्यं [२]न तद्यन्न ह्रदानुविद्धम् ॥ ७२ ॥
निष्कृतौ व्यवहारे च व्रतस्याशंसने तथा ॥
धर्मं वा यदि वाऽधर्मं परिषत्प्राह तद्भवेत् ॥ ७३ ॥
स्त्रीणां च वाल-वृद्धानां क्षीणानां कुशरीरिणाम् ॥
उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ७४ ॥
ज्ञात्वा देशं च कालं च व्ययं सामर्थ्यमेव च ॥
कर्तव्योनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ७५ ॥
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्याद्यदि कुर्युरनुग्रहम् ॥
नरकं यान्ति ते मूढाः शतधा वाप्तवाचिनः ॥ ७६ ॥
प्रविश्य [३]पर्षदं ते वै सभ्यानामग्रतःस्थिताः ॥
यथाकालं प्रकुर्युस्ते प्रायश्चित्तं तदीरितम् ॥ ७७ ॥

---

१. A. reads तनवः for लवबः. २. A. B. read छलेनानुविद्धम् for ह्रदानुविद्धम्. ३. चोक्तमान्ते for पर्षदं ते is in all except A. and B.; while B. reads पार्षदाम् for सभ्यानाम्.

किन्त्वयं याचते देवा वदन्तोऽत्र द्विजातयः ॥
सर्वे कुर्वन्ति नियमं गतपापं न संशयः ॥ ७८ ॥

प्रसादो द्विविधो ज्ञेयो दैव्यश्चासुर एव च ॥
क्रीडयापि च तत्रैव देयास्तथैव ते द्विजाः ॥ ७९ ॥

व्यवहारे गोसमैस्तु प्रब्रूयाद्वापि वैरतः ॥
यथाकृतं च तत्पापं तत्तथैव निवेदयेत् ॥ ८० ॥

यस्तेषामन्यथा ब्रूयात्स पापीयान्न संशयः ॥
सत्यमसत्यमेवात्र विपर्यस्तं वदेद्यतः ॥ ८१ ॥

स एवानृतवादी स्यात्सोऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥
ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चितं चिकित्सितम् ॥ ८२ ॥

अजानन् यो नरो ब्रूयात्साहसं किमतः परम् ?॥
व्यवहारश्च तैः प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मवादिभिः ॥ ८३ ॥

प्रजाभिर्नतु सर्वाभिर्मान्यैश्चैव तु मानवैः ॥
तच्छोधकप्रमाणानि लिखितादीनि तद्विना ॥ ८४ ॥

जलादीनि च दिव्यानि सांख्योक्तशपथानि च ॥
अन्ये जनपदाचारा कुलधर्मस्तथापरः ॥
परिषद्ब्राम्हणैर्मेध्या निर्णेतव्या यथाविधि ॥ ८५ ॥

जन्म जात्यनुसारेण देश-कालादिधर्मतः ॥
कर्तव्यः सत्तमैः सर्वैर्माननीयश्च वादिभिः ॥ ८६ ॥

गो-ब्राह्मणहतादीनां तथा दम्भादिकारिणाम् ॥ ॥
तप्तकृच्छ्रेण शुद्धिः स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८७ ॥

भोजयेद्ब्राम्हणान्पश्चात्सवृषा गौश्च दक्षिणा ॥
जायन्ते पापनिर्मुक्ताः शक्तिसूनोर्यथा वचः ॥ ८८ ॥

अनाशकान्निवृत्ता ये ब्रम्हचर्यात्तथा द्विजाः ॥
वैडालिकास्ते विज्ञेयाः सर्वधर्मविवर्जिताः ॥ ८९ ॥

---

१. E. reads च वेदितः instead of वदेद्यतः. २. A. only reads नान्यौ for मान्यैः. ३. only B. reads अणु° for कुल°. ४. A. reads मत्वा for मेध्या. ५. A. reads मानितव्या for निर्णेतव्या. ६. A., B. and F. read °योऽभिवादिभिः. ७. B. D. E. and F. read शुद्धिः स्यात् for शुध्येयुरिति. ८. C. and F. read अनाशिका° for अनाशका°.

सर्वत्र[1] प्रावशन्तो ये ये च बैडालिकैः समाः ॥
तेषां सर्वाण्यपत्यानि पुल्कसैः सह पातयेत्[2] ॥ ९० ॥
स्त्रीणां च बाल-वृद्धानां क्षयीणां कुशरीरिणाम् ॥
उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ९१ ॥
ज्ञात्वा देशं च कालं च वयः सामर्थ्यमेव च ॥
कर्तव्योऽनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
ब्रम्हघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी गुर्वङ्गनागमः ॥
एतेषां निष्कृतिं ब्रूयादेतत्संसर्गिणामपि ॥ ९३ ॥
द्वादशाब्दं च विचरेत् ब्रम्हघ्नस्तत्कपालधृक् ॥
सर्वत्र ख्यापयन्कर्म भिक्षां विप्रेषु संचरन् ॥ ९४ ॥
दृष्ट्वा सेतुं समुद्रस्य स्नात्वा वै लवणांभसि ॥
ब्राम्हणेषु चरन् भिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्छुचिः ॥ ९५ ॥
मुण्डितस्तु शिखावर्ज्यः सकौपीनो निराश्रयः ॥
चीर-चीवरवासा वै त्रिः स्नायी सन् शुचिर्व्रती ॥ ९६ ॥
संयताक्ष[3]श्चरेच्छान्तश्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥
ब्रम्हघ्नोऽस्मीत्यहं वाचमिति सर्वत्र वै वदेत् ॥ ९७ ॥
गवां च विंशतिं दद्याद्दक्षिणां वृषसंयुताम् ॥
ब्राम्हणेभ्यो निवेद्यैताः शुचिराख्याय भूपतेः ॥ ९८ ॥
पूर्वोक्तप्रत्यवायानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थेषु गमनेन च ॥ ९९ ॥
गोशतस्य प्रदानेन शुध्यन्ति नात्र संशयः ॥
अवभृथेऽश्वमेधस्य स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १०० ॥
आख्याय नृपतेर्वाऽपि तेन संशोधितः शुचिः ॥
महापापानि सर्वाणि कथयित्वा महीपतेः ॥ १०१ ॥
निष्कृतिं तद्गिरा दद्यादन्यथा तेऽपि तत्समाः ॥
रोगार्ताङ्गं द्विजं वापि मार्गे खेदसमन्वितम् ॥
दृष्ट्वा कृत्वा निरातंकं ब्रम्हघ्नः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥

---

१. A. reads सर्वे प्रवेशिता ये वै. for सर्वत्र प्रविशन्तो ये २. A. B. E. F. read घातयेत् instead of पातयेत्. ३. A. and D. read संजिताक्षः for संयताक्षः; while C. reads संयुताक्षः.

असंख्यातं धनं दत्वा विप्रेभ्यो वापि शुध्यति ॥[1]
अरण्ये निर्जने जप्त्वा शुध्येद्वै वेदसंहिताम् ॥ १०३ ॥
सुरापस्य प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥
सुरापस्तु सुरां तप्तां पयो वा जलमेव वा ॥
तप्तं गोमूत्रमाज्यं वा मृतः पीत्वा विशुध्यति ॥
जटी वा चैलवासी वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ १०४ ॥
यद्यज्ञानात् पिबेद्विप्रो द्विजातिर्वा सुरां पुनः ॥
पुनः संस्कारकरणाच्छुद्ध्येदाह पराशरः ॥ १०५ ॥
स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य शुद्ध्यै सर्वं द्विजातये ॥
समर्प्य, मुसलं राज्ञे ख्यापयेत्स्तेयकर्मकृत् ॥ १०६ ॥
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव च ॥
खादिरं लगुडं वापि हन्यादेकेन तं नृपः ॥ १०७ ॥
जीवन्नपि भवेच्छुद्धो मुक्तो वा तेन पाप्मना ॥
मृतश्चेत्प्रेत्य संशुध्येदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०८ ॥
अयः प्रतिकृतिं कृत्वा वह्निवर्णां च तां धमेत् ॥
गुर्वंगनागमं तस्यां लोहमय्यां तु शाययेत् ॥ १०९ ॥
वृषणौ पुनरुत्कृत्य नैर्ऋत्यामुत्सृजेत्तनुम् ॥
स मृतः शुद्धिमाप्नोति नान्यतस्तस्य निष्कृतिः ॥ ११० ॥
संवत्सरं चरेत् कृच्छ्रं प्रजापत्यमथापि वा ॥
चांद्रायणं चरेद्वापि त्रीन्मासान् नियतेंद्रियः ॥ १११ ॥
व्रते तु क्रियमाणे वै विपत्तिः स्यात्कथंचन ॥
स मृतोऽपि भवेच्छुद्ध इति धर्मविनिर्णयः ॥ ११२ ॥
अनिर्दिष्टस्य पापस्य तथोपपातकस्य च ॥
तच्छुध्यैपावनं कुर्याच्चांद्रं व्रतं समाहितः ॥ ११३ ॥
तिष्ठेन्मासं पयोऽशित्वा पराकं वा चरेद्व्रतम् ॥
अनिर्दिष्टस्य पापस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥
ब्राम्हणः क्षत्रियं हत्वा गवां दद्यात्सहस्रकम् ॥
वृषणैकेन संयुक्तं पापादस्मात्प्रमुच्यते ॥ ११५ ॥

---

१. Except A. all read °त्रिर्वेदसंहिताम् for वै वेदसंहिताम्. २. A. reads ब्रह्मघ्नस्य for ब्रह्महत्या°. ३. A. reads °वासा for °वासी. ४. A. reads पावनः instead of पाप्मना.

त्रीणि वर्षाणि शुद्ध्यर्थं ब्रम्हघ्नस्य व्रतं चरेत् ॥
चान्द्रायणानि वा त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि वा ऽऽचरेत् ॥ ११५॥
वैश्यं हत्वा द्विजश्चैवमब्दमेकं व्रतं चरेत् ॥
गवां ह्येकशतं दद्याच्चरेच्चान्द्रायणानि च ॥ ११६ ॥
कृच्छ्राणि त्रीणि वा कुर्याद्वचनाद्विदुषामसौ ॥
ये हन्युरप्रदुष्टां स्त्रीं चातुर्वर्णां द्विजातयः ॥
शूद्रहत्या व्रतं ते तु चरन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ॥ ११७ ॥
शूद्रां ये चानुलोम्येन निहन्त्यव्यभिचारिणीम् ॥
मुनयः शुद्धिमिच्छन्ति चन्द्रव्रतेन केचन ॥ ११८ ॥
व्यभिचारात्तु ते हत्वा योषितो ब्राम्हणादयः ॥
तिलधेनुं वस्तमविं क्रमाद्दद्युर्विशुद्धये ॥ ११९ ॥
साध्वीनां तु नरो दत्वा गवां चैव सहस्रकम् ॥
चीर्णेन शुद्धिमाप्नोति योषाहत्याव्रतं चरेत् ॥ १२० ॥
अथ गोघ्नस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥
यथा यथा विपत्तिः स्याद्गवां तथोपपद्यते ॥ १२१ ॥
गोघाती पंचगव्याशी गोष्ठशायी च गोनुगः ॥
मासमेकं व्रतं चोर्त्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२२ ॥
एकपादे तु लोमानि द्वये श्मश्रुनिकृन्तनम् ॥
पादत्रये शिखावर्जं सशिखं तु निपातने ॥ १२३ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥
गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाः समनुव्रजेत् ॥ १२४ ॥
तिष्ठन्तीभिश्च तिष्ठेत व्रजन्तीभिःसह व्रजेत् ॥
पिबन्तीभिः पिबेत्तोयं संविशन्तीभिश्च संविशेत् ॥ १२५ ॥
शृंग-कर्णादिसंयुक्तं चर्मोत्कृत्य तदावृतः ॥
विप्रौकःसु चरेद्भिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्व्रती ॥ १२६ ॥
गोघ्नस्य देहि मे भिक्षामिति वाचमुदीरयेत् ॥
मासमेकं व्रतं कृत्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२७ ॥
चौर-व्याघ्रादिकेभ्यश्च सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥
गर्तप्रपात-पंकाच्च तथान्यादपकारतः ॥ १२८ ॥

---

१. A. and F. read सास्थिनां च अनस्थीनां for साध्वीनां तु नरो दत्वा.
२. A. B. D. E. and F. read उपकारतः for अपकारतः.

भोजयेद्ब्राम्हणान्पश्चात्पुष्प धूपादिपूर्वकम् ॥
दद्याद्गां च वृषं चैकं ततः शुद्ध्यति किल्बिषात् ॥ १२९ ॥
मुनयः केचिदिच्छान्ति विचित्रासु विपात्तिषु ॥
यथासम्भवतस्तासु पृथक् पृथक् विनिष्कृतिम् ॥ १३० ॥
शस्त्र-वस्त्राश्म-मृत्पिंड-यष्टि-मुष्टि-प्रधावनम् ॥
योक्त्रेण तारणं रोधो बन्धनं विद्युदग्नयः ॥ १३२ ॥
ग्रह-पङ्क-प्रपातश्च बद्धव्याघ्रादिभक्षणम् ॥
क्षुत्तृट्-रोगचिकित्सा च तथाऽतिदोह-वाहने ॥ १३३ ॥
मृत्युस्थानानि चैतानि गवांमति प्रधावनम् ॥
प्रब्रूयात्पृथग्गेतेषु प्रायश्चितं पराशरः ॥ १३४ ॥
उपेक्षणं च पङ्कादौ तथोपविषभक्षणे ॥
वक्ष्यमाणक्रमेणैतच्छृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १३५ ॥
शस्त्रेण[3] त्रीणि कृच्छ्राणि तदर्धं वा समाचरेत् ॥
अश्मना द्वे चरेत्कृच्छ्रे मृत्पिण्डे नापि कृच्छ्रकम् ॥ १३६ ॥
यष्ट्याघाते चरेत्कृच्छ्रे साक्षान्मुष्ट्या तु तच्चरेत् ॥
योक्रेण पादमेकं तु तारणे पादमेव च ॥ १३७ ॥
रोधने कृच्छ्रपादे द्वे कृच्छ्रमेकं तु बन्धने॥
कूपपाते चरेत्कृच्छ्रमर्धं वाप्यां समाचरेत् ॥ १३८ ॥
गोशत्कृत्पिण्डघाते च प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ॥
क्षुत्तृड्-रोगचिकित्सासु कृच्छ्रमुत्प्रेक्षणे चरेत् ॥ १३९ ॥
पतितां पङ्कलग्नां वा अवलिप्तां च यो नरः ॥
स्वस्य चान्यस्य चोपेक्ष्य सार्धं कृच्छ्रं चरेच्छुचिः ॥ १४० ॥
एका च बहुभिर्बद्धा क्ष्वेडिता चेन्म्रियेत गौः ॥
पादं पादं चरेयुस्ते इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १४१ ॥
सुबद्धां येऽवलिप्ताङ्गां पश्यन्तो नोपकुर्वते ॥
घातनोत्प्रेक्षणं प्रोक्तं चरेयुस्ते व्रतं नराः ॥ १४२॥
या गर्तादौ विपद्येत क्ष्वेडिता सम्प्रपत्य वा ॥
पादे क्ष्वेडितयोरुक्तं तत्कर्ता व्रतमाचरेत् ॥ १४३ ॥

---

१. A. reads °कुड्य° for °पंक°. २. A. reads अतिप्रधातनम् for अति प्रधावनम्. ३. A. reads शास्त्रेण for शस्त्रेण. ४. B. reads अवलुप्ताङ्गां for अवलिप्ताङ्गां ५. A. reads पात्ते for पादे.

प्रबद्धा रज्जुदोषेण गोर्विपद्येत यस्य सः ॥
व्रतपादं चरेच्छुद्ध्यै किंचिद्दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ १४४ ॥

योगामपालयन् दुंह्यादति वा वाहयेद्वृषम् ॥
यदि म्रियेत तद्दोषात्तदा कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् ॥ १४५ ॥

घासं यो न क्षुधार्तस्य तृषार्तस्य न वा जलम् ॥
स्वीकृतस्य न चेद्दद्यात्स तत्पादव्रतं चरेत् ॥ १४६ ॥

या तु बद्धा चिकित्सार्थं विशल्यकरणाय च ॥
औषधादिप्रदानाय विपत्तौ नास्ति पातकम् ॥ १४७ ॥

विद्युत्पातादि-दाहाभ्यां कुण्डस्य पतनादिभिः ॥
गोभर्विपत्तिमापन्नैस्तत्र दोषो न विद्यते ॥ १४८ ॥

पालयन्पश्यतोऽरण्ये गौस्तु व्याघ्रादिभिर्हता ॥
अकुर्वतः प्रतीकारं कृच्छ्रार्धं तस्य पावनम् ॥ १४९ ॥

शृण्वन् शून्येषु पालेषु तथान्यारण्यगामिषु ॥
पाले संभाषयत्युच्चैर्हन्यात्तत्र न दोषभाक् ॥ १५० ॥

गर्भिणी गर्भशल्या तु तद्गर्भे तु विशल्यतः ॥
यत्नतो गौर्विपद्येत तत्र दोषो न विद्यते ॥ १५१ ॥

गर्भस्य पातने पादं द्वौ पादौ गात्रसंभवे ॥
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १५२ ॥

अङ्ग-प्रत्यंगभूतेन तद्गर्भे चेतनान्विते ॥
द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥ १५३ ॥

वस्त्राद्युत्त्रासने गौश्च गलदामकदोषतः ॥
पादयोर्बंधने चैव पादोनं व्रतमाचरेत् ॥ १५४ ॥

घण्टाभरणदोषेण गौश्चेद्बंधमवाप्नुयात् ॥
चरेदर्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं च यत्कृतम् ॥ १५५ ॥

गोविपत्ति-वधाशङ्की कुर्याद्यो नैव निष्कृतिम् ॥
सतद्रोमतुल्यानि नरकाण्याविशेत्समाः ॥ १५६ ॥

---

१. A. reads दुःखात् for दुह्यात्. २. A. reads बन्धनमाप्नुयात् instead of बंधमवाप्नुयात्. ३. A. B. D. E. and F. read °विपत्तौ वधाशंकी for °विपत्तिवधाशंकी. ४. A. reads °तुल्या वै for °तुल्यानि.

यःस्नात्वा पापसम्भीतो विप्राराधनतत्परः ॥
तद्वत्तां निष्कृतिं कुर्याद्गतैनाः सोऽश्नुते शुभम् ॥ १५७ ॥
अन्यत्प्राणिवधस्याथ प्रवक्ष्यामि विशोधनम् ॥
गजादिवधशुद्ध्यर्थं यद्व्रतं या च दक्षिणा ॥ १५८ ॥
हस्तिनं तुरगं हत्वा वृषभं खरमेव च ॥
वृषान्यं वा शतगुणं वृषं दद्याद्यथाक्रमम् ॥ १५९ ॥
क्षणाद्गोनिष्क्रयं कृत्वा परगोवधकृन्नरः ॥
तस्याथ निष्कृतिं कुर्याद्वधशुद्धिमपेक्षया ॥ १६० ॥
हंसं श्येनं कपिं गृध्रं जल-स्थलशिखण्डिनम् ॥
भासं च हत्वा स्युर्गावः शुद्ध्यै देयाः पृथक् पृथक् ॥ १६१ ॥
हंस-सारस-चक्राव्ह-मयूर-मद्गु-कुक्कुटान् ॥
आटी-पारावत-क्रौंच-शुकहा नक्तभोजनात् ॥ १६२ ॥
मेषा-ऽजघ्नो वृषं दद्यात्प्रत्येकं शुद्धये द्विजः ॥
मनीषिणो वदन्त्येनां प्राणिनां वधनिष्कृतिम् ॥ १६३ ॥
क्रौंच-सारस-हंसादिशिखि-सारसकुक्कुटान् ॥
शुक-टिट्टिभसंघघ्नो नक्ताशी वकहा शुचिः ॥ १६४ ॥
पारावत-कपोतघ्नः सारि-तित्तिर-चापहा ॥
त्रिसंध्यांतर्जले प्राणानायम्य स्याच्छुचिर्द्विजः ॥ १६५ ॥
काकं गृध्रं च श्येनं च अन्यं क्रव्यादपक्षिणम् ॥
हत्वा स्यादुपवासेन शुद्धिमाह पराशरः ॥ १६६ ॥
मार्जारं मूषकं सर्पं हत्वाऽजगर-डिण्डिभौ ॥
शर्कराभोजनं दण्डमायसं च ददन् शुचिः ॥ १६७ ॥
मेषं च शशकं गोधां हत्वा कूर्मं च शल्लकम् ॥
वार्ताकं गृंजनं जग्ध्वा ऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥ १६८ ॥
वृकं च जंबुकं हत्वा तरक्षर्क्षौ तथा द्विजः ॥
त्रिरात्रोपोषितः शुद्ध्येत्तिलप्रस्थप्रदानतः ॥ १६९ ॥

---

१. A. reads उक्तां च for तद्वत्तां २. A reads करभं for वृषभं. ३. F. reads वृकान् for वृषान्. ४, A. चांशुकं गुंजां, C. too the same, while F. reads पंचांशुकं गुंजां. ५. A. reads नृणां for क्षणात् and B. ऋणात्. ६. A. reads दत्वा for कृत्वा, F. too the same. ७. B. E. and F. read पिक° for हंस°. ८. F. reads °मद्गुघ्नः for °संघघ्नः ९. A. reads श्यहात् for वकहा. १० A. B. D. E. and F. read कृशरा° for शर्करा°. ११. A reads this whole line as— त्रिस्नास्त्वैकोपवासेन शुद्धः स्याद्द्विजपूजनात्.

द्विजः शाखामृगं हत्वा सिंहं चित्रकमेव च ॥
कृत्वा सप्तोपवासान्स दद्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ १७० ॥
महिषोष्ट्रगजाऽश्वानां हत्वा चान्यतमं द्विजः ॥
त्रिः स्नात्वा चोपवासेन शुद्धः स्याद्द्विजपूजनात् ॥ १७१ ॥
वराहं यदि वा रोहं हत्वा मृगमकामतः ॥
अफालकृष्टभोजी सन् नक्तेनैकेन शुद्ध्यति ॥ १७२ ॥
अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि अस्पृश्यस्पर्शनादिषु ॥
अभक्ष्यभक्षणादौ च निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥ १७३ ॥
उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा मातंगपतितेन च ॥
चान्द्रायणेन शुद्ध्येत द्विजानां भोजनेन च ॥ १७४ ॥
कापालिकादिकां नारीं गत्वाऽगम्यां तथा पराम् ॥
भुक्त्वा विप्रस्तादृिनं स्याच्छुद्धिःचंद्रव्रतेन तु ॥ १७५ ॥
कामतस्तु द्विजः कुर्यादुक्तस्त्रीगमनं यदि ॥
चंद्रव्रतद्वयं शुध्यै प्राह पाराशरो मुनिः ॥ १७६ ॥
दुग्धं सलवणं सक्तून् सदुग्धान्निशि सामिषान् ॥
दन्ताच्छिन्नान्सकृद्दंतान्पृथक् पीतजलानि च ॥ १७७ ॥
योऽद्यादुच्छिष्टमाज्यं तु पीतशेषं जलं पिबेत् ॥
एकैकशो विशुद्ध्यर्थं विप्रः चंद्रव्रतं चरेत् ॥ १७८ ॥
वासांसि धावतो यत्र पतन्ति जलबिन्दवः ॥
तदपुण्यं जलस्थानं नरकस्य शिलान्तिकम् ॥ १७९ ॥
तत्र पीत्वा जलं विप्रः श्रान्तस्तृट्परिपीडितः
तदेनसो विशुद्ध्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १८० ॥
नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुवादिनीम् ॥
गत्वा चांद्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥ १८१ ॥
गां नृपं चैव वैश्यं च शूद्रं वाप्यनुलोमजम् ॥
क्षत्त्रियादिस्त्रियं गत्वा विप्रश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १८२ ॥
ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददन् ॥
द्वावप्येतावभोज्यान्नौ चरेतां शशिनो व्रतम् ॥ १८३ ॥

---

१. F. reads °भोजनात् for °पूजनात्. २. B. reads पतितेनांत्यजेन वा, E. and F. also read the same. ३. B. reads यस्य for यत्र, E. and F. also the same. ४. A. B. E. and F. read शिलांक्रितम् for शिलांतिकम् ५. A. B. E. and F. read शांतः for श्रांतः. ६. A. reads °जीविनीम् for °वादिनीम्. ७. ८. In both places B. D. E. and F. read ह्यदन् for ददन्.

विप्रेणामंत्रितोऽविप्रः शूद्राहूतश्च योऽश्नुते ॥
आमंत्रयितृ-भोक्तारौ शुद्ध्येतामैन्दवेन तु ॥ १८६ ॥
समानार्षां च यो गच्छेन्मात्रा सह सगोत्रजाम् ॥
मातुलस्य सुतां चैव विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
पीतशेषं जलं पीत्वा भुक्तशेषं तथा घृतम् ॥
अत्त्वा मूत्र-पुरीषे तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १८७ ॥
सूनिहस्ताच्च गोमांसमत्त्वामद्यमकामतः ॥
पीत्वा चंद्रव्रतं कुर्यात्पावनं शुद्धिदं परम् ॥ १८८ ॥
साग्निः सन्पंचयज्ञान्यो न कुर्वीत द्विजाधमः ॥
परपाकरतो नित्यं आत्मपाकविवर्जितः ॥ १८९ ॥
अदाता च सदा लुब्धः श्वपचः परिकीर्तितः ॥
यो द्विजोऽस्यान्नमश्नाति स कुर्यादैन्दवं व्रतम् ॥ १९० ॥
गणिका-गणयोरन्नं यदन्नं वहुयाजकम् ॥
सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९१ ॥
अजानन् सम्यगभीयात्पुत्रजन्मनि यो द्विजः ॥
सोऽभक्ष्यसममश्नाति द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९२ ॥
महापातकिनामन्नं योऽद्यादज्ञानतो द्विजः ॥
अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं तु ज्ञानाच्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९३ ॥
प्रपात-विष-वह्न्यम्बु-प्रव्रज्योद्बन्धनाशकात् ॥
च्युतो हतश्च हंता च प्रत्यवासनिकाः स्मृताः ॥ १९४ ॥
केचिदेतद्विशुद्ध्यर्थमिच्छन्ति व्रतमैंदवम् ॥
दक्षिणां सवृषां गां च दद्युश्च द्विजभोजनम् ॥ १९५ ॥
गृहद्वारेऽतिथौ प्राप्ते तस्यादत्वा समश्नुते ॥
अभोज्यमशनं तच्च भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ १९६ ॥
सव्यहस्तस्थिते दर्भे यो द्विजः समुपस्पृशेत् ॥
असृक्पानेन तुल्यं च पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९७ ॥
भुक्त्वा शय्यागतः पीत्वा विप्रश्चांद्रायणं चरेत् ॥
अभक्ष्येण समं तद्धि प्रायश्चित्तं समं भवेत् ॥ १९८ ॥

---

१. B. E. and F. read °याचकम् for °याजकम्. २. These three verses are not given in A. ३. A. reads योऽभक्ष्यं च समश्नाति for सोऽभक्ष्यसममश्नाति. ४. B. D. E. and F. read समुपासते for समुपस्पृशेत्.

आसनारूढपादः सन्वस्त्रस्यार्धमधः कृतम् ॥
धरामुखेन यो भुंक्ते द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९९ ॥
उद्धृत्य वामहस्तेन यत्किंचित्पिबते द्विजः ॥
सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ २०० ॥
स्पृष्टेन तेन संस्नायाद्यदि तच्छृतमश्नुते ॥
चरन् चांद्रायणं शुद्ध्यै त्रीणि कृच्छ्राणि वा द्विजः ॥
अश्नीयाद्येन स्पृष्टेन उच्छिष्टं चाश्नुते हि सः ॥
चरेच्चांद्रायणं शुद्ध्यै त्रीणि कृच्छ्राणि च द्विजः ॥ २०१ ॥
चांद्रायणं नवश्राद्धे पाराको मासिके मतः ॥
न्यूनाब्दे पादकृच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥ २०२ ॥
स्नानमन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥
यःस्वैरिणीनां च पुनर्भुवां च यः कामचारिद्विजयोषितां च ॥
रेतोधृतां पाकमनाय दद्याद्विप्रः स चंद्रव्रतकृच्छ्रचिः स्यात् ॥
वेश्मन्यज्ञातचांडालो द्विजातेर्यदि तिष्ठति ॥
ब्रह्मकूर्चं चरेन्मासं त्रिः स्नायी नियतेन्द्रियः ॥ २०३ ॥
स्नेहांश्च घृततैलादीन्वस्त्राणि चासनानि च ॥
बहिः कृत्वा दहेद्गेहं संशुद्धो भोजयेद्द्विजान् ॥ २०५ ॥
गोविंशतिं वृषं चैकं तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
इमं च निष्क्रयं ब्रूयुः केऽपि[१] चांद्रायणत्रयम् ॥ २०६ ॥
अल्प[२]पापस्य शुद्ध्यर्थं चरेत्सांतपनं[३] व्रतम् ॥
इमं च निष्क्रयं दद्यादित्येके मुनयो विदुः ॥ २०७ ॥
महापातक शुध्यर्थं सर्वा[४] निष्कृतयो नरैः ॥
नृप-ग्रामेशविदितैः कुर्वाणैः शुद्धिराप्यते ॥ २०८ ॥
सुरा-मूत्र-पुरीषाणां लीढा त्वेकमकामतः ॥
पुनः संस्कारकरणाच्छुद्ध्येदाह पराशरः ॥ २०९ ॥
अभक्ष्यभक्षणो विप्रस्तथैवापेयपानकृत् ॥
व्रतमन्यत्प्रकुर्वीत वदन्त्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २१० ॥
कुशा-ऽब्जा-ऽश्वत्थ-पालाश-विल्वोदुम्बरवारिणा ॥
पीतेन जायते शुद्धिः षड्रात्रेण न संशयः ॥ २११ ॥

---

१. A. reads चांद्रायणं च केचन for केऽपि चांद्रायणत्रयम्. २. B. D. E. and F. read अस्य for अल्प°. ३. A. reads °वा ह्यैन्दवं for सांतपनं. ४. A. B. D. E. and F. read सर्वनिष्कृतये for सर्वा निष्कृतयो.

द्रोण्यम्बुशीर-कुम्भाभः श्वस्पृष्टं केशवारि च ॥
पीत्वारण्ये प्रपातोऽयं पंचगव्यं पिबञ्छुचिः ॥ २१२ ॥
भाण्डस्थितमभोज्यान्नं पयो-दधि-घृतं पिबन् ॥
द्विजातेरुपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति ॥ २१३ ॥
तत्तोयपीतजीर्णांगः तप्तकृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥
वांते तुतज्जले सद्यः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २१४ ॥
रजकाद्यंबुपानेन प्राजापत्यं बुधैःस्मृतम् ॥
वान्ते जले तदर्धं तु शूद्रः स्यात्पादकृच्छ्रकृत् ॥ २१५ ॥
चाण्डालकूपपानेन महद्देनः प्रजायते ॥
गोमूत्रयावकाहाराः शुद्ध्येयुर्दिवसैस्त्रिभिः ॥ २१६ ॥
घृतं दधि तथा दुग्धं गोष्ठे वाऽशौचसूतके ॥
अभिचारस्य तद्भुक्त्वा भुक्त्वा वा शूद्रभोजनम् ॥ २१७ ॥
द्रुपदां वा द्विजो जप्त्वा मानस्तोकमथापि वा ॥
क्षुधातिपीडितः पश्चादिति प्राह पराशरः ॥ २१८ ॥
सूतकान्नं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥
तोयपाने त्वसौ कुर्यात्पंचगव्यस्य चाशनम् ॥ २१९ ॥
द्रोणाढकं तदर्धं वा प्रस्थं प्रस्थार्धमेव वा ॥
घृतमुच्छिष्टसंस्पृष्टं प्रोक्षणाच्छुचितामियात् ॥ २२० ॥
चरुपक्वं श्रृतं पक्वं अन्नं काकाद्युपाहृतम् ॥
तद्ग्रासस्थानसंत्यागात्पूतं हेमाम्बुसिंचनात् ॥ २२१ ॥
केचिद्वदन्ति तज्ज्ञास्तु तस्याग्निनावचूडनम् ॥
केचित्प्रणवयुक्तेन वारिणा प्रोक्षणं विदुः ॥ २२२ ॥
केश-कीटकसंदुष्टं अन्नं मक्षिकयापि च ॥
मृद्भस्मवारिणा तत्र क्षेप्तव्यं शुद्धिकारणम् ॥ २२३ ॥
उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा क्षत्रिण्यापि ह्युदक्यया ॥
अर्धकृच्छ्रं चरेत्पूर्वा तदर्धमपरा चरेत् ॥ २२४ ॥
प्राजापत्यं विशःपत्या विट्पत्नी पादमाचरेत् ॥
शूद्रास्पृष्टा चरेत्कृच्छ्रं शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥ २२५ ॥
ब्राह्मण्या ब्राह्मणी स्पृष्टा उदक्योदक्यया च ते ॥
चरेतां पादकृच्छ्रे द्वे कृते स्नाने विशुद्ध्यति ॥ २२६ ॥

१. B. reads °सीर° for °शीर°. २. B. reads कुश° for केश°.

ब्राह्मणी क्षत्रियां स्पृष्ट्वा ब्राह्मणीव्रतमाचरेत् ॥
अपरा क्षत्रियायास्तु वक्तव्यमेवमन्ययोः ॥ २२७ ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा श्व-विट्-शूद्रैश्च वायसैः ॥
स्नानं यावन्निराहारं पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥ २२८ ॥
उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा मेद-मातंग-भिल्लकैः ॥
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण च शुद्ध्यति ॥ २२९ ॥
उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा द्विजातिस्त्रीं रजस्वलाम् ॥
प्राजापत्येन संशुद्ध्येच्चीर्णकृच्छ्रेण वा पुनः ॥ २३० ॥
वदन्ति कवयः केचिदेतद्दोषविशुद्धये ॥
प्राणायामशतं चास्य पंचगव्यस्य भक्षणात् ॥ २३१ ॥
उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्टो ब्राह्मण्युदक्यया चरेत् ॥
प्राजापत्यं च गायत्रीमयुतं नियतं सकृत् ॥ २३२ ॥
क्षत्रिण्यादिभिरुच्छिष्टैः संस्पृष्टो व्रतमाचरेत् ॥
अनुच्छिष्टस्तु तत्स्पर्शे स्नानकर्म यतः स्मृतम् ॥ २३३ ॥
रजकादिकसंस्पर्शे द्विजन्मोदक्ययोषितः ॥
प्राजापत्यं चरेद्विप्रा अन्याश्चरेयुरंशतः ॥ २३४ ॥
उदक्यां ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ॥
त्रिरात्रोपोषितः प्राश्य गव्यमाज्यं शुचिर्भवेत् ॥ २३५ ॥
क्षत्रिणीं चैव वैश्यां च जानन् गत्वा तु कामतः ॥
चरेत्सांतपनं विप्रस्तत्पापस्य विमोक्षकृत् ॥ २३६ ॥
वैश्यां च क्षत्रियो गत्वा वैश्यश्च शूद्रिणीं तथा ॥
प्राजापत्यं चरेतां ताविति प्राह पराशरः ॥ २३७ ॥
उच्छिष्टा ब्राम्हणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
अशुद्धा वा भवेत्तावद्यावन्नस्यादुपोषणम् ॥
शुद्धा भवति सा तावद्यावत्पश्यति शीतगुम् ॥ २३८ ॥
विप्रोष्य स्वजनीं वेश्यां महिष्युष्ट्रीमजां खरीम् ॥
प्राजापत्यं चरेद्गत्वा ह्येकैकस्य विशुद्धये ॥ २३९ ॥
शूद्रीं तु ब्राम्हणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ॥
गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥ २४० ॥
नृपोऽप्यस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
वैश्यपत्नीमसौ गत्वा कृत्वा सांतपनं शुचिः ॥ २४१ ॥

१. B. reads जपेत्स्नानं त्रिकालकृत् for अयुतं नियतं सकृत्.

शूद्रीं तु क्षत्रियो गत्वा गोमूत्रयावकाशनः ॥
दशभिर्दिवसैः शुद्ध्येद्वैश्यःसोऽप्येवमेव हि ॥ २४२ ॥

उत्तमागमनेऽनार्याः[1] सर्वे ते स्युः कराग्निना ॥
महापथं च संव्राज्याः खरयानेन योषितः ॥ २४३ ॥

चाण्डालीमेव भिल्लानामभिगम्य सकृत्स्त्रियम् ॥
चाण्डाल-मेद-भिल्लानामभिगम्य स्त्रियं नरः ॥
शुद्ध्यै पयोव्रतं कुर्यान्मासार्धमघमर्षणम् ॥ २४४ ॥

पतितां च द्विजाग्र्यस्त्रीं प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ॥
तैलिकस्य स्त्रियं गत्वा तथा मद्यकृतःस्त्रियम् ॥ २४५ ॥

अज्ञानाभिगतौ स्त्रीणां पुंसामनुलोमजस्य च ॥
इमां निष्कृतिमिच्छन्ति घृतयोनिं च केचन ॥ २४६ ॥

पितृव्य-भ्रातृजायां च मातृष्वसारमेव च ॥
भगिनीं चैव धात्रीं च गत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ २४७ ॥

षण्मासान् केचिदिच्छन्ति संगम्यैता विशुद्धये ॥
कृच्छ्रं धर्मविदो विप्राः शुद्धिं तत्वार्थवेदिनः ॥ २४८ ॥

गुरुपत्नीं द्विजो गत्वा मातृष्वसृ-दुहितृषु ॥
क्षिपेच्छुध्यर्थमात्मानं सुसमिद्धे-हुताशने ॥ २४९ ॥

उपाध्याय-नृपा-ऽऽचार्य-शिष्य-योषिद्गमी नरः ॥
षण्मासान्कृच्छ्रचरणाच्छुद्धिमाह पराशरः ॥ २५० ॥

कृतचाण्डालसंस्पर्शः शकृन्मूत्रकरो द्विजः ॥
षड्रात्रोपोषणाच्छुद्ध्येद्भुक्त्वा ऽऽचान्तो नवद्युभिः ॥ २५१ ॥

ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य संशुद्ध्यै केचित्प्रजापतिव्रतम् ॥
पराकं पञ्चगव्यं च केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ २५२ ॥

उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट उच्छिष्टेन द्विजेन तु ॥
आचम्यैव तु शुध्येतां विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ २५३ ॥

क्षत्रियेण तु संस्पृष्टो ब्राह्मणो नक्तभोजनात् ॥
वैश्येन चैव संस्पृष्टो नक्ताशी पंचगव्यपः ॥ २५४ ॥

शूद्रेण तु च संस्पृष्टो एकरात्रोपवासकृत् ॥
उच्छिष्टैः पुनरेतैस्तु प्रोक्तं द्विगुणमर्हति ॥ २५५ ॥

---

१. F. reads दाह्याः for ऽनार्याः.

उच्छिष्टः शूद्रसंस्पृष्टः शुना वापि द्विजोत्तमः ॥
उपोष्य[1] पंचगव्येन शुद्धिः स्यादपरे विदुः ॥ २५६ ॥
अनुच्छिष्टोऽपि यत्स्पर्शात्स्नाति वर्णी विशुद्धये ॥
उच्छिष्टः तस्य संस्पर्शे चरेत्प्रजापतिव्रतम् ॥ २५७ ॥
रजकाद्यन्त्यजैः स्पृष्टः शुध्येत्तस्यार्धमाचरन् ॥
उदक्या ब्राम्हणी कृच्छ्रात्प्राजापत्याद्थापरे ॥ २५८ ॥
उदक्या ब्राम्हणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥ २५९ ॥
उदक्या सूतिका-म्लेच्छसंस्पर्शेऽस्तमिते रवौ ॥
दिवाहृताम्बुना स्नात्वा शुद्ध्येद्विप्राग्निसन्निधौ ॥ २६० ॥
वदन्त्यपां पवित्रत्वं दिवा सूर्यांशु-मारुतैः ।
चन्दयित्वा पवित्रत्वं मन्दार्करश्मि-वायुभिः ॥
मुनयो धर्मवेत्तारो रात्रौ चंद्रांशु-रश्मिभिः ॥ २६१ ॥
सकृच्च ब्राम्हणः प्राश्य षडहं पंचगव्यकम् ॥
हेम्नो दद्याच्च षण्मासान्दत्वा गां च विशुद्ध्यति ॥ २६२ ॥
पंचाहेन नृपः शुद्ध्येत्पंचमासान्ददच्च गाः ॥
चतुर्भिर्दिवसैर्वैश्यश्चतुर्मासान्[2] गवा सह ॥ २६३ ॥
त्र्यहेण तु चतुर्थस्तु ददन्मासत्रयं[3] च गाम् ॥
सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्ध[4] एतदाह पराशरः ॥ २६४ ॥
रक्तं निःसार्य विप्रस्य कामतोऽकामतोऽपि वा ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण जप्तेन तु भवेच्छुचिः ॥ २६५ ॥
यो यस्य हरते भूमिं हेम गामश्वमेव वा ॥
स तं यत्नात्प्रसाद्यापि तदुक्तः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६६ ॥
आख्याय भूभृते वापि तेन संशोधितः शुचिः ॥
द्रव्यदण्डाद्विमुक्तिर्वा तपसा वा शुचिर्नरः ॥ २६७ ॥
निराहाराज्जायते च[5] एतदाहुर्मनीषिणः ॥
विनिर्गता यदा शूद्रादुदक्यान्ते व्यवस्थिताः ॥ २६८ ॥

---

१. A. reads एकरात्रोपवासेन for उपोष्य पंचगव्येन, B. D. E. and F. also read the same. २. Except B. read °माषान् for °मासान्. ३. A. C. and F. read हेममाषत्रयं for ददन्मासत्रयं. ४. A. only reads सकृद्दत्त्वा प्रशुध्येत for सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्धः. ५. These 5 lines are not given in B. D. E. and F.

तद्धा द्विजैस्तु द्रष्टव्य इतिधर्मविदो विदुः ॥
दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि ॥
मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते ॥ २६९ ॥

चितां च चितिकाष्ठं च यूपं चण्डालमेव च ॥
स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ २७० ॥

श्व-जंबुक-वृकाद्यैश्च यदि दष्टो भवेन्नरः ॥
सचैलो जलमाविश्य दत्वाज्यं शुद्धिमर्हति ॥ २७१ ॥

शुनो घ्राणावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ॥
यतीनां दर्शनं कार्यमग्निना चोपचूलनम् ॥ २७२ ॥

अवज्ञां तु गुरोः कृत्वा नक्तं तस्य च भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनं त्वन्य इति प्राह पराशरः ॥ २७३ ॥

कुमारी तु शुना स्पृष्ट्वा जम्बुकेन वृकेण वा ॥
यां दिशं व्रजते सूर्यस्तां दिशं सा विलोकयेत् ॥ २७४ ॥

दिवसे तु यदा ग्रामे शुना स्पृष्टो भवेद्द्विजः ॥
विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २७५ ॥

चातुर्वर्ण्यात्तु या नारी कृताभिगमनापि च ॥
प्रक्षाल्य नाभितोऽधस्तादाचान्तस्तु शुचिर्नरः ॥ २७६ ॥

विप्रे मैथुनिनि स्नानं केचिद्ब्राह्मि शिरोविना ॥
नाभिं यावत् विशस्तद्वाल्लिंगशौचोऽन्त्यजः शुचिः ॥ २७७ ॥

अभिगच्छन्सुतार्थं च ऋतावृत्तौ स्त्रियं द्विजः ॥
न च कुर्वीत स स्नानं नाभेरधस्तु शोधयेत् ॥ २७८ ॥

त्वङ्कारं तु गुरोः कृत्वा हुंकारं तु गरीयसः ॥
प्रसाद्यैतावनश्नन्स्यात्स्नात्वा शुद्धो द्विजोत्तमः ॥ २७९ ॥

विवादे शास्त्रतो जित्वा जयो यस्य न जायते ॥
स्मशाने जायते तस्य तमोभावेन दुष्कृतम् ॥ २८० ॥

---

१. B. D. E. and F. read तिला वसूनि काष्ठानि अंत्यजस्यापि वेश्मनः for the given line in the original. २. A. reads अद्भिः प्रक्षालनं for यतीनां दर्शनं. ३. A. B. D. E. and F., read दृष्टा for स्पृष्टा. ४. A. reads चतुर्वर्णाशुचिर्नारी and B. reads चातुवर्ण्यशुचिर्नारी, D. E. and F. also read the same as B. ५. A. reads लिंगशौचांतिकं for लिंगशौचोऽन्त्यजः. ६. A. reads अवश्यं for अनश्नन्. ७. A. reads भयं for जयो.

ताडयित्वा तृणेनापि स्कन्धे वाऽऽबध्य रज्जुना ॥
कलहादपि[1] निर्जित्य तं प्रसाद्य विशुद्धयति ॥ २८१ ॥
अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽस्यान्तरशोणिते ॥ २८२ ॥
प्रेतमूढ्वा च दग्ध्वा च शुद्धिः स्नानाद्द्विजन्मनाम् ॥
उपवासेन चैकेन ब्रह्मकूर्चं च पावनम् ॥ २८३ ॥
प्रेतीभूतं च यः शूद्रं ब्राम्हणो ज्ञानदुर्बलः ॥
अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २८४ ॥
त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥ २८५ ॥
अंगुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ २८६ ॥
कृत्वाऽन्यतममेतेषां शुद्ध्यर्थमात्मनो हितम् ॥
चरेच्छशिव्रतं विप्र इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ २८७ ॥
केचिद्वदन्ति मुनयः कृच्छ्रं सांतपनं तथा ॥
तदर्द्धं पादकृच्छ्रं वा प्राहुरन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २८८ ॥
अर्धोच्छिष्टो द्विजोऽज्ञानाद्यात्यघं नहि किंचन ॥
भुक्त्वाऽनाचम्य वा! कुर्याद्विण्मूत्रं केह निष्कृतिः? ॥ २८९ ॥
नक्तोपवासी बाह्ये तु अन्यत्र द्विगुणं चरेत् ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्र्याः शुद्धिमर्हति ॥ २९० ॥
अर्धोच्छिष्टो द्विजः स्पृष्टः शुना वा वृषलेन वा ॥
नक्षत्रदर्शनेऽश्नीयात्पंचगव्यपुरस्सरम् ॥ २९१ ॥
अर्धोच्छिष्टाश्च विप्राद्याः श्वोच्छिष्टैः शूद्रसंस्पृशः ॥
उपवासेन शुद्धयेयुः पंचगव्यस्य पानतः ॥ २९२ ॥
श्व-काकी-काकसंस्पृष्टो भुञ्जानो ब्राह्मणश्च यः ॥
तदन्नस्य परित्यागं कृत्वा स्नानेन शुद्धयति ॥ २९३ ॥
विना यज्ञोपवीतेन भोजनं कुरुते यदि ॥
अथ मूत्र-पुरीषे वा रेतःसेचनमेव वा ॥ २९४ ॥
त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः ॥
अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धिरेषा पुरातनी ॥ २९५ ॥

---

१. A. reads विवादेनापि for कलहादपि.

विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतभाषणम् ॥
वचनं पतितैःकृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ २९६ ॥
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं वसति पावकः ॥
अंगुष्ठे दक्षिणे पाणौ तस्मात्तेन च स स्पृशेत् ॥ २९७ ॥
प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मेश-विष्णुसंस्मृतिम् ॥
गायत्र्याः शत-साहस्रं सर्वपापहरं स्मृतम् ॥ २९८ ॥
गायत्र्यष्टसहस्रं तु ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥
शूद्रवधे द्विजाग्र्यस्य गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ २९९ ॥
राज्ञः पंचसहस्रं तु स्याद्विशश्च तदर्धकम् ॥
योगेन गर्तशीलस्तु यदि वा स्यात्सदा नरः ॥ ३०० ॥
विप्रश्च सम्मताचारस्तावुभौ सर्वदा शुची ॥
मक्षिका सन्ततीर्धारा विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ॥
स्त्रीमुखं बाल-वृद्धौ च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥
आत्मस्त्रीह्यात्मबालश्च आत्मवृद्धस्तथैव च ॥
आत्मनः शुचयः सर्वे,परेषामशुचीनि तु ॥ ३०२ ॥
उत्पन्नमातुरे स्नानं दशकृत्वस्त्वनातुरः ॥
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धयेत्स आतुरः ॥ ३०३ ॥
विवाहोत्सव-यज्ञेषु संग्रामे जलसंप्लवे ॥
पलायने तथारण्ये स्पर्शदोषो न विद्यते ॥ ३०४ ॥
आद्यसङ्गी समो दोषी सङ्गसङ्गी तदर्धतः ॥
तत्सङ्गी तृतीयभागी तुरीयस्तु न दोषभाक् ॥ ३०५ ॥
आद्यस्पृष्टुर्भवेत्स्नानं द्वितीयस्यापि तत्स्मृतम् ॥
शिरः प्रोक्षणमन्येषामन्यत्राऽऽचमनं स्मृतम् ॥ ३०६ ॥
पलाश-शिंशिपाकाष्ठदन्तधावनकृन्नरः ॥
दिवाकीर्तिसमस्तावत् द्यावद्गां नैव पश्यति ॥ ३०७ ॥
पद्माश्म-लोहं फल-काष्ठ-चर्म-
भांण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read °त्रि° for °अष्ट°. २. Only A. reads गति° for गत°. ३. A. and C. read तावुभौ सर्वदा त्याज्यौ निश्चितं सर्वकर्मसु । ४. A. reads this line thus:–पलायने वनेऽरण्ये स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति । ५. F. substitutes दुष्यते for विद्यते. ६. B. reads भांडस्थले वा स्वयमेव शौचम् for भांडस्थतोयैः स्वयमेव शौचात्.

पुंसां निशास्वध्वनि निःसखानां
स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता सदैव ॥ ३०८ ॥
स्नानं स्पृष्टेन येन स्यात्काष्ठाद्यैर्यदि तत्स्पृशेत् ॥
नावारोहणवत् स्पर्शे तत्रोपस्पर्शनाच्छुचिः ॥ ३०९ ॥
म्लेच्छ-लूताशनास्पर्शे क्षेत्रे वा यदि वा स्थले ॥
उपस्पृशेत् शिरः प्रोक्ष्य संशुद्धो जायते द्विजः ॥ ३१० ॥
वस्त्रसंस्पर्शने तस्य सचैलाङ्गावगाहनम् ॥
अङ्गस्पर्शनवत्तस्य वदन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३११ ॥
चाण्डालोदकसंस्पृष्टः शुद्धः स्नानेन जायते ॥
तथा तद्भाण्डसंस्पर्शे स्नानमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१२ ॥
उदक्या स्पर्शने स्नानमंशुकेनान्तराऽपि वा ॥
तत्स्पृष्टेऽपि भवेत्स्नानं तुल्याः सर्वा रजस्वलाः ॥ ३१३ ॥
संस्पर्शे मेद-भिल्लानां तथैव ब्रह्मघातिनाम् ॥
पतितानां च संस्पर्शे स्नानमेव विधीयते ॥ ३१४ ॥
रजस्वलादिसंस्पर्शे उपस्पर्शनमेव च ॥
उदक्यायास्त्रितीयेऽह्नि केचिदाचमनं विदुः ॥ ३१५ ॥
प्रथमेऽहानि चाण्डाली द्वितीये ब्रम्हघातिनी ॥
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे तु विशुध्यति ॥ ३१६ ॥
पुरुहूतः पुरा दैत्यं त्रिशीर्षाख्यं जघान यत् ॥
तद्वधे ब्रम्हहत्यायाः स्त्रीणां स प्रददौ फलम् ॥ ३१७ ॥
आसां तत्प्रभृति स्त्रीणामस्पृश्यत्वं सदा भवेत् ॥
अंशैर्दिनत्रयं ह्येतच्छुक्र-गुर्वादिकल्पितम् ॥ ३१८ ॥
शबराश्च पुलिन्दाश्च कैवर्ताश्च नटास्तथा ॥
एतान् रजकसन्तुल्यान् केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ३१९ ॥
रजक्याद्यभिगम्यत्वे वैश्या गो-मूत्र-यावकम् ॥
चरन्ति षड्गुणाहोभिः कृच्छ्रं वा द्विगुणं भवेत् ॥ ३२० ॥
ब्रम्ह-क्षत्रिय-विड्जाता शूद्रास्तेऽनुक्रमेण तु ॥
क्रमातिक्रमतश्चान्ये म्लेच्छान्त्यवर्णसंभवाः ॥ ३२१ ॥
भोज्याशनास्तु सच्छूद्रा अभोज्यान्नाः परे स्मृताः ॥
आमाशनानि भोज्यानि शृतमुच्छिष्टमुच्यते ॥ ३२२ ॥

---

१. B. reads °अंभो° for °अंग.° २. B. reads संसर्गे for संस्पर्शे.

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः॥
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ ३२३ ॥
पर्युषितं चिरस्थं च भोज्यं स्नेहसमन्वितम् ॥
यव-गोधूम-माषाणां स्नेह-गोरसविक्रयः ॥ ३२४ ॥
आपद्गतो द्विजोऽश्नीयाद्गृह्णीयाद्वा यतस्ततः ॥
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३२५ ॥
ज्ञापितं[1] शूद्रगेहेऽन्नं कटु पक्वं च यद्भवेत् ॥
नीत्वा नद्यंतिके तद्वै प्रोक्ष्य भुंजन्न दोषभाक् ॥ ३२६ ॥
गायत्र्योङ्कारपूताभिः केचिदद्भिश्च प्रोक्षणम् ॥
मन्यन्ते विष्णुमन्त्रेण कलिधर्मे[2] समाश्रिताः ॥ ३२७ ॥
आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ॥
म्लेच्छभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ ३२८ ॥
आभीरभाण्डसंस्थानि पयो-दधि-घृतानि च ॥
तावत्पूतं हि तद्भाण्डं यावत्तत्र तु तिष्ठति ॥ ३२९ ॥
पूतानि सर्वपण्यानि कारुहस्तस्थितानि च ॥
अदत्तानि च भक्ष्याणि[3] यत्नतस्तु द्विजातिभिः ॥ ३३० ॥
सर्वस्वोपस्करैर्युक्ता शय्या रक्तांशुकानि च ॥
पुष्पाणि चैव शुध्यन्ति प्रोक्षितानि न संशयः ॥ ३३१ ॥
अलेपं मृण्मयं भाण्डं भाण्डसंचयमेव च ॥
प्रोक्षणादेव शुध्येत सलेपमग्नितापनात्[4] ॥ ३३२ ॥
कांस्यं च भस्मना शुध्येत् मद्य-मांसविवर्जितम् ॥
सुरा-मूत्र-पुरीषाभ्यां शुध्यते ताप-लेपनैः[5] ॥ ३३३ ॥
अलिप्तं मद्य-मूत्राद्यैस्ताम्रमम्लेन शुध्यति ॥
रजसा स्त्री मनोदुष्टा नद्यश्च वेगसंयुताः ॥ ३३४ ॥
अवेगमपि यद्वारि सरिद्वारि ह्रदे च यत् ॥
सकृदस्पृश्यसंस्पृष्टं न दुष्यति च तत्[6] ह्रदः ॥ ३३५ ॥
सत्येन पूयते वाणी धर्मः सत्येन वर्धते ॥
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यमात्मशुध्यै द्विजातिभिः ॥३३६ ॥
रथ्याकर्दम-तोयानि नावः पथि तृणानि च ॥

---

१. B. reads श्रपितं for ज्ञापितं; while A. reads आर्पितं for ज्ञापितं.
२. A. reads कालधर्मे for कलिधर्मे, ३. A. reads रक्ष्याणि for भक्ष्याणि.
४. A. reads °चूडनात् for °तापनात्. ५. A. reads °लेखनैः for °लेपनैः.
६. A. reads सद्दिरा. for तत् ह्रदः.

मारुतार्केण शुध्यन्ति निशि चंद्रर्क्ष-मारुतैः ।। ३३७ ।।
यथासम्भवमुक्तानि प्रायश्चित्तानि सत्तम ।।
उक्तानुक्तानि सर्वाणि ज्ञातव्यानि द्विजातिभिः ।। ३३८ ।।
प्रायश्चित्तं न यत्प्रोक्तं धर्मशास्त्रप्रवक्तृभिः ।।
द्विजैस्तत्र प्रकल्प्यं स्याद्धर्मशास्त्रार्थचिन्तकैः ।। ३३९ ।।

उक्ता मया निष्कृतयः समासात्
संशुद्धये वर्णचतुष्टयस्य ।।
व्रतानि तेषां विहितानि यानि
वक्ष्याम्यतस्तानि निबोधयेति ।। ३४० ।।

इति श्री बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां प्रायश्चित्तनिर्णयो नाम अष्टमोऽध्यायः ।। ८ ।।

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

व्रतान्यथ प्रवक्ष्यामि ह्यैन्दवादिक्रमेण तु ॥
पापक्षयः कृतैर्यैः स्याद्धर्मार्थे तु महोदयः ॥ १ ॥
चन्द्रवृध्याऽश्नियात् ग्रासान् शुक्ले कृष्णे च न्हासयेत् ॥
चन्द्रक्षये न भोक्तव्यं यवमध्यं शशिव्रतम् ॥ २ ॥
विपरीतक्रमेणाश्नन्नादावादाय न्हासयेत् ॥
वर्धयेदन्यपक्षे तु पिपीलीमध्यमैन्दवम् ॥ ३ ॥
अष्टावष्टौ समश्नीयात्सव्रती प्रतिवासरम् ॥
अष्टग्रासिकमित्येतच्चान्द्रायणमथापरम् ॥ ४ ॥
शतद्वयं तु पिंडानां चत्वारिंशत्समन्वितम् ॥
मासेनैवोपभुंजीत चांद्रायणमथापरम् ॥ ५ ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात्सायं ग्रासांश्च तावतः ॥
शिशुचांद्रायणं तज्ज्ञैः प्रोक्तं पापप्रणोदनम् ॥ ६ ॥
मध्यन्दिने यदश्नीयादष्टौ ग्रासान् दिनंप्रति ॥
चांद्रायणं यतीनां तु व्रतज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
शिखण्डसम्मितान् ग्रासान् चन्द्रव्रती प्रयोजयेत् ॥
दोषः स्यादन्यथाभावे तस्मादुक्तं समाश्रयेत् ॥ ८ ॥
एकभुक्तैश्च नक्तैश्च तथैवाऽयाचितैरपि ॥
उपवासैश्चतुर्भिश्च कृच्छ्रः षोडशभिर्दिनैः ॥ ९ ॥
उष्णं जलं पयः सर्पिरेकैकं च त्र्यहं पिबेत् ॥
वायुभक्षस्त्र्यहं तिष्ठेत्तत्तप्तकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ १० ॥
पलमेकं जलं पीत्वा पलमेकं तथा पयः ॥
पलमेकं तथाज्यस्य मानमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ११ ॥
एतत्त्रिगुणितं तज्ज्ञैर्महासांतपनं स्मृतम् ॥
प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १२ ॥

---

१. B. reads मध्ये शशिव्रतं चरेत् for यवमध्यं शशिव्रतम्. २. A. reads °णैतानादा° for °णाश्नन्नादा°.

पञ्चोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्रं कुशोदकम् ॥
प्रत्येकं प्रत्यहं प्राश्य पर्णकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
प्रत्येकं प्रत्यहं गव्यं मूत्रं शकृत्पयो दधि ॥
घृतं कुशोदकं पीत्वा उपवासश्च तत्समः ॥ १४ ॥
एभिः सप्ताशनैरुक्तं दिव्यं[1] सान्तपनं द्विजैः ॥
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥
एतत्तु[2] त्रिगुणं तज्ज्ञैर्महासान्तपनं स्मृतम् ॥
प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १६ ॥
एकभुक्तं च नक्तं च अयाचितविशेषणे ॥
पादकृच्छ्रोऽयमुद्दिष्टः स्त्रिघ्नं प्रजापतिव्रतम् ॥ १७ ॥
अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः ॥ १८ ॥
दिनैर्द्वादशभिः प्रोक्तः पराकः समुपोषितैः ॥
एक-द्व्यह-त्र्यहादीनि नक्तं चैव यथाश्रुतम् ॥ १९ ॥
सम्प्राश्य तिलपिण्याकं तक्रं तोयं कुशोदकम् ॥
पञ्चमे ह्युपवासः स्यात्सौम्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ २० ॥
चान्द्रायणे च कृच्छ्रे च त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
स्नानद्वयं तु कर्तव्यं व्रतेष्वेवापरेषु च ॥ २१ ॥
शक्तिं ज्ञात्वा शरीरस्य स्नानं कार्यं तथा व्रतम्[3] ॥
असामर्थ्ये तु कायस्य याच्यः पर्षदनुग्रहः ॥ २२ ॥
ब्रह्मकूर्चं प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥
कृतेन येन मुच्यन्ते प्राणिनः सर्वकिल्बिषैः ॥ २३ ॥
नीलिकायास्तु गोर्मूत्रं कृष्णायाः शकृदुद्धरेत् ॥
पयस्त्वतिसुवर्णायाः पीतायाश्च तथा दधि ॥ २४ ॥
कपिलाया घृतं तद्वन्महापातकनाशनम् ॥
अभावे सर्ववर्णायाः कपिलायाः समुद्धरेत ॥ २५ ॥
पलानि पञ्च मूत्रस्य अङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥
क्षीरं सप्तपलं ग्राह्यं तथा दध्नः पलत्रयम् ॥ २६ ॥
घृतं चाष्टपलं ग्राह्यं पलमेकं कुशाम्भसः ॥
मन्त्रैः सर्वाणि चैतानि अभिमन्त्र्याथ मिश्रयेत् ॥ २७ ॥

---

१. A. reads दिनैः for दिव्यं. २. This verse is not mentioned in A.; ३. A. reads °विधम् for व्रतम्.

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्रावणस्तथा दधि ॥ २८ ॥
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
निष्पन्नं पंचगव्यं च पात्रेषु क्रमतः पिबेत् ॥ २९ ॥
मध्यमेन पलाशस्य तत्पत्रेण पिबेद्द्विजः ॥
द्वितीयं पद्मपत्रेण ब्रह्मपत्रेण चापरे ॥ ३० ॥
चतुर्थं ताम्रपात्रेण तत्पिबेद्व्रतकृद्द्विजः ॥
आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन च ॥ ३१ ॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव प्राशयेत्प्रणवेन तु ॥
विष्णुं संस्नापयेद्भक्त्या पंचगव्येन चार्चयेत् ॥ ३२ ॥
कूष्माण्डैर्जुहुयान्मन्त्रैः पञ्चगव्यं हुताशने ॥
सव्याहृत्या च गायत्र्या तथैव प्रणवेन च ॥ ३३ ॥
ब्रह्मकूर्चमिदं प्रोक्तं व्रतं पंचदिनात्मकम् ॥
पञ्चगव्यं च सम्प्राश्य पंचरात्रोपवासकृत् ॥ ३४ ॥
नक्तेन वा समश्नीयाद्यावच्छक्त्या दिनानि च ॥
पाञ्चाह्निकं पारणकं व्रतस्यास्य प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
निर्दहेत्सर्वपापानि ब्रह्मकूर्चमिदं स्मृतम् ॥
अन्ये वदन्ति कवय उपवासंविना व्रतम् ॥ ३६ ॥
जप-होमादि कर्तव्यं देवतार्चनमेव वा ॥
पञ्चगव्यं च होतव्यं पञ्चगव्यं समश्नियात् ॥ ३७ ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत्तावद्यावत्कुर्यादिदं व्रतम् ॥
यत्त्वगस्थिगतं पापं विद्यते पुरुषस्य च ॥ ३८ ॥
ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं समिद्धोऽग्निरिवेन्धनम् ॥ ३९ ॥
यावन्ति पापानि भवन्ति पुंसां दैवादकामादपि कामतो वा ॥
उक्तानि तेषां मुनिना व्रतानि शुध्यर्थमेतान्यपराणि चैवम् ॥ ४० ॥
धर्मार्थमेतानि कृतानि पुंसां दद्युर्दिवौकस्त्वविमुक्तसिद्धिः[१] ॥
अत्रापि पूज्यत्वमशेषलोकैस्तेजःशरीरी विचरन् विभाति ॥ ४१ ॥
यस्यास्ति भीतिः पुरुषस्य पापादिच्छेच्च कर्तुं क्षयमेनसां च ॥
प्रीत्येव तं च व्रतदानजप्यं प्रोद्दिश्यमेतन्न तदन्यतस्तु ॥ ४२ ॥
वदन्ति दानं मुनयः प्रधानं कलौ युगे नान्यदिहास्ति किञ्चित् ॥
विशोधनं सर्वमिहापि पूज्यं वदामि तस्मादथ दानधर्मान् ॥ ४३ ॥

इति बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां ऐन्दवादिव्रतनिर्णयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१. A. reads 'विशुक्तिसिद्धाः for 'विमुक्तसिद्धिः.

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

दानानि विधिना सार्धं जगौ यानि पराशरः ॥
व्यासस्य तानि वक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥
दानेन प्राप्यते स्वर्गो दानेन सुखमश्नुते ॥
इहामुत्र च दानेन पूज्यो भवति मानवः ॥ २ ॥
न दानात् परमो धर्मस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
तस्माद्दानं प्रदातव्यं यथाशक्त्या सदा नरैः ॥ ३ ॥
मुमुक्षवोऽपि योगीशा भिक्षादानोपजीविनः ॥
अन्नं तोय-समायुक्तं पृथगेते तथैव च ॥ ४ ॥
तोयमन्नं च वांच्छान्ति किं पुनः सानुरागिणः ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तं गृहं च गृहमातृकम् ॥५ ॥
वृषादियुक्तं सीरं च वृषमेकं तथैव च ॥
गृह्याग्निना प्रदानेन गोप्रदानं तथैव च ॥ ६ ॥
सौरभेयीं द्विवक्त्रां च तिलधेनुमतः परम् ॥
घृतधेनुं पयोधेनुं हेमधेनुं सुविस्तरम् ॥ ७ ॥
कृष्णाजिनप्रदानं च वाजिस्यंदनमेव च ॥
एकवाजिप्रदानं च तथा तस्य परिग्रहः ॥ ८ ॥
सुखासनानि यानानि हस्तिं रथं तथा गजम् ॥
एकहस्तिप्रदानं च कन्यादानफलं तथा ॥ ९ ॥
भूमिदानफलं चैव तुलापुरुषमेव च ॥
हेम-रूप्यप्रदानं च मणिकादिसमन्वितम् ॥ १० ॥
त्रपु-सीसक-ताम्रादिसर्वधातुप्रदानवत् ॥
नक्षत्र-तिथि-योगेषु यद्यत्तद्दानजं फलम् ॥ ११ ॥
विद्यादानफलं चैव प्राणदानं तथैव च ॥
अभयादिकदानानि प्रतिग्रहे यथा विधिः ॥ १२ ॥

---

१. A. reads स्वर्गो° for सर्वो°. २. A. B. D. E. and F. read गृह्य-ग्यायाः for गृह्याग्निना.

इष्टा-पूर्तौ फलोपेतौ सर्वं विस्तरतो मया ॥
शक्तिसूनोः श्रुतं पूर्वं क्रमात्कथयतः शृणु ॥ १३ ॥
गो-हिरण्यादिदानानां सर्वेषामप्यनुत्तमम् ॥
अन्नदानमपेक्षन्ते सर्वेऽपि हि दिवौकसः ॥ १४ ॥
अन्नार्थं मातरिश्वायमन्नार्थं च तथाऽनलः ॥
अन्नार्थं सविता देवो वाति ज्वलति भासते ॥ १५ ॥
अन्नकामः ससर्जेदं विधिरप्यखिलं जगत् ॥
अन्नात्परतरं तत्वं न भूतं न भविष्यति ॥ १६ ॥
दद्यादहरहस्तस्मादन्नं विप्राय मानवः ॥
शृतं वा यदि वा चामं स स्वर्गे सुख मेधते ॥ १७ ॥
शोभनान् संभृतान् कुम्भान् पक्वान्नपरिपूरितान् ॥
अपूपैर्मोदकाद्यैश्च दत्वा दिवि सुखं वसेत् ॥ १८ ॥
मणिकं कलशान्वाऽपि यः पूरयति शक्तितः ॥
सुशुभाद्भिर्द्विजौकस्तु संपूर्णाशो दिवं व्रजेत् ॥ १९ ॥
द्विजान् यः पाययेत्तोयं अन्यानपि पिपासितान् ॥
प्रपां तु कारयेद्ग्रीष्मे देवलोकमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
यद्वातृणादिकं दद्याद्वर्षासु च प्रतिश्रयम् ॥
पादाभ्यङ्गं तथैधांसि शीते प्रावरणानि च ॥ २१ ॥
उपानत् पादुके चैव ददत्कामानवाप्नुयात् ॥
सप्तधान्यसमायुक्तं सर्वं स्नेहसमन्वितम् ॥ २२ ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तं सर्वालंकारभूषितम् ॥
हिरण्य-गो-वृषा-ऽश्वैश्च तूली-शय्योपधानकैः ॥ २३ ॥
वरस्त्रीभूषणैर्युक्तं सकांस्यं ताम्रभाजनम् ॥
कण्डण्यादिसमायुक्तं ददत् पात्राय मानवः ॥ २४ ॥
पक्वेष्टकचितं कृत्वा सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
मृण्मयं वा तथा सद्यः कृत्वा चाश्ममयं तथा ॥ २५ ॥
दत्वा स्थानमवाप्नोति प्राजापत्यमसंशयम् ॥
प्राकारा यत्र सौवर्णा गृहाण्युच्चैस्तराणि च ॥ २६ ॥
माणिक्य-गारुडैर्वज्रैर्मौक्तिकैर्भूषितानि च ॥
देवकन्यासहस्रेण स वृतो गीत-नृत्यकैः ॥ २७ ॥

---

१. A. reads पिपासकान्.

सेव्यमानोऽप्सरःसङ्घैः प्राजापतिसमं वसेत् ॥
अनड्वाहौ च धूर्वाहौ बलवन्तौ सुलक्षणौ ॥ २८ ॥
तरुणौ सुविषाणौ च घंटाभरणभूषितौ ॥
अदुष्टावेकवर्णौ तु सशिरौ दक्षिणान्वितौ ॥ २९ ॥
य आहूय द्विजाग्र्याय दद्याद्भक्त्या तु मानवः ॥
सोऽनडुद्रोमतुल्यानि स्वर्गे वर्षाणि तिष्ठति ॥
अप्सराभिर्वृतो नित्यं सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ ३० ॥
एकोऽपि हि वृषो देयो धूर्वहः शुभलक्षणः ॥
अरोगश्चापरिक्लिष्टो यस्मात्स दशगोसमः ॥ ३१ ॥
एकेन दत्तेन वृषेण यस्माद्भवन्ति दत्ता दश सौरभेयाः ॥
माहेष्यतो यद्धरणीसमानात्तस्माद्वृषात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः ॥ ३२ ॥
गृष्टिदानं प्रवक्ष्यामि यथा देयं द्विजातिभिः ॥ ॥
यो विधिर्दक्षिणायाश्च तथा सर्वं निबोधत ॥ ३३ ॥
एकरात्रोषितः स्नातो गोदाता पञ्चगव्यपः ॥
पञ्चामृतेन संस्नाप्य सम्पूज्य गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥
सवत्सां वस्त्रसंयुक्तां सितयज्ञोपवीतिनीम् ॥
सुविषाणां सुरूपां च सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ३५ ॥
हेमकल्पितशृंगां च सुरूप्यचरणाग्रकाम् ॥
पयस्विनीं सुशीलां च हिरण्योपरिसंस्थिताम् ॥ ३६ ॥
प्रत्यङ्मुखाय विप्राय गृष्टिं तां च उदङ्मुखीम् ॥
त्वमिमां प्रतिगृह्णीयाः प्रीतोऽस्तु केशवोऽनया ॥
इति दत्वोदकं हस्ते पदान्यष्टौ विसर्जयेत् ॥ ३७ ॥
व्यावर्तेत ततःपश्चात्प्रणम्य शिरसा द्विजम् ॥
अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥ ३८ ॥
स विष्णुप्रीणनाद्याति विष्णुलोकमसंशयम् ॥
आत्मनः पुरुषान् सप्त प्रागधस्ताच्च सप्त च ॥
आत्मानं सप्तजन्मोत्थात्पापाद्विमोचयेन्नरः॥ ३९ ॥
पदे पदे तु यज्ञस्य गोर्वत्सस्य च मानवः ॥
फलमाप्नोति विप्रेन्द्राः शुश्रावैतत्पुरा हरेः ॥ ४० ॥
सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वलोकेषु पूजितः ॥
नाम्नाप्यघौघहन्ता च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ४१ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read प्रागस्तान् सप्त सप्त च.

इक्ष्वाकुणा तथा चान्यैर्बहुधा वसुधाधिपैः॥
यैर्या नृभिरियं दत्ता जग्मुस्तेऽपि च विष्टपम्॥ ४२॥
पश्यन्ति दीयमानां ये ये भवन्त्यनुमोदकाः॥
तेऽपि पापाद्विनिर्मुक्ता विष्णुलोकमवाप्नुयुः॥ ४३॥
पादद्वयं मुखं योऽन्यां प्रसवन्त्याः प्रदृश्यते॥
तदा च द्विमुखी गौः स्याद्देया यावन्न सूयते॥ ४४॥
क्षोणीतुल्या तदा सा गौः सर्वैरुक्ता मुनीश्वरैः॥
सापि प्राग्विधिना देया सकांस्यदोहना द्विजाः॥ ४५॥
एकत्र पृथिवी सर्वा सशैल-वन-कानना॥
तस्या गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी॥ ४६॥
गोर्वत्सस्य च लोमानि यावत्संख्यानि सत्तमाः॥
तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि ध्रुवं ब्रह्मजने वसेत्॥ ४७॥
अरोगामपरिक्लिष्टां धेनुं गामथ वापि च॥
दत्वा स्वर्गमवाप्नोति यावदाभूतसंक्षयम्॥ ४८॥
तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीणनाय हरेरिमाम्॥
यथा तुष्यति गोविन्दो दत्तया नु गवाऽनघ॥ ४९॥
ब्रह्मादिवर्णहा गोघ्नः पितृ-मातृसुहृद्वधात्॥
अग्निदो गुरुहा चैव तथैव गुरुतल्पगः॥ ५०॥
सर्वपापसमायुक्तो युक्तो यश्चोपपातकैः॥
सर्वैः पापैः प्रमुच्येत तिलधेन्वा प्रदत्तया॥ ५१॥
अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनसमावृते॥
धर्मज्ञाः केचिदिच्छन्ति कुतपे च तिलास्तृते॥ ५२॥
आस्तीर्य त्वाविकं भूमौ तत्र कृष्णाजिनं पुनः॥
तिलांस्तु प्रक्षिपेत्तत्र कृष्णाढकचतुष्टयम्॥ ५३॥
कुर्यादुत्तरतोऽभ्यर्णे आढकेन तु वत्सकम्॥
सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात्सौरभेयीं सवत्सकाम्॥ ५४
कार्यं हेममये शृङ्गे चरणा राजतास्तथा॥

---

१. A. reads सा विप्र विधिना देया सकांस्यदोहिनी तथा for the line.
२. A. reads this verse in the following manner:—
यः स्वामरोगामाक्लिष्टां धेनुं वा यदि वा तनुम्॥
दद्यात्स्वर्गमवाप्नोति देया यथा कथं हि गौः॥

मिष्टान्नरसनां कुर्याद्गंधघ्राणवतीं शुभाम् ॥
आस्यं गुडमयं तस्याः सास्ना सूत्रमयी तथा ॥ ५५ ॥
ताम्रपृष्ठेक्षुपादा च कार्या मुक्ताफलेक्षणा ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा फलदन्तवती तथा ॥ ५६ ॥
शुभ्रस्रङ्मयलाङ्गूला नवनीतस्तनान्विता ॥
नारिङ्गैर्बीजपूरैश्च जम्बीरैर्नारिकेलकैः ॥ ५७ ॥
बदरा-ऽऽम्र-कपित्थैश्च मणि-मुक्ताफलार्चिताम् ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नां सितच्छत्रसमन्विताम् ॥ ५८ ॥
इदृग्विधां च तां कुर्यात् श्रद्धया परयान्वितः ॥
कांस्योपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ॥ ५९ ॥
कुर्याच्च गृष्टिवद्विद्वान् इमामभ्युत्तरामुखीम् ॥
सम्यगुच्चार्य विधिना दत्वैतेन द्विजोत्तमः ॥ ६० ॥
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ॥
प्रपितामहं तथा पूर्वं पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥ ६१ ॥
पुत्र-पौत्रमधस्ताच्चेत्तथैव च चतुष्टयम् ॥
द्विजेन्द्रास्तारयन्त्येतान् तिलधेनुप्रदा नराः ॥ ६२ ॥
यश्च गृह्णाति विधिवत्पुरुषान् सोऽपि तावतः ॥
चतुर्दश तथा ये च ददतश्चानुमोदकाः ॥ ६३ ॥
दीयमानां च पश्यन्ति तिलधेनुं च ये नराः ॥
शृण्वंति ये च तां भक्त्या दीयमानां द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ॥
तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति विष्णुलोकताम् ॥
प्रशान्ताय सुशीलाय तथाऽमत्सरिणे बुधः ॥
तिलधेनुं नरो दद्याद्वेदस्नाताय धर्मिणे ॥ ६५ ॥
त्रिरात्रं सतिलाहारस्तिलधेनुं ददाति यः ॥
एकरात्रं पुनर्भक्त्या तिलानत्ति प्रयत्नतः ॥ ६६ ॥
दातुर्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यवतो द्विजाः ॥
चान्द्रायणादप्यधिकं शस्तं तत्तिलभक्षणम् ॥ ६७ ॥

---

१. C. B. D. E. and F. read °रत्नवती for °दन्तवती. २. B. D. E. and F. read प्रयोगमपि शृण्वंति पठ्यमानं मनूद्भवाः. ३. A. पठ्यमानां द्विजोत्तमाः and C. पठ्यमानं च मानवाः. ४. B. E. and F. read सीदते for धर्मिणे; while D. reads धार्मिकः for धर्मिणे.

एवं प्रतिग्रहीतापि आदत्ते विधिना द्विजः ॥
स तारयति दातारमात्मानं च न संशयः ॥ ६८ ॥
प्रतिग्रहक्षुदीप्ताग्निदग्धाविप्रमुखेरिताः ॥
न स्फुरन्तीह मन्त्राश्च जप-होमादिकेषु च ॥ ६९ ॥
न दानं दीयते तस्य न तं कर्मणि योजयेत् ॥
निष्फलं तत्कृतं कर्म मृतस्यौषधदानवत् ॥ ७० ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि घृतधेनुमपि द्विजाः ॥
येन सा विधिना देया तं प्रवक्षाम्यशेषतः ॥ ७१ ॥
वदामि धेनुं घृतपूर[1]क्लृप्यां विधिं च वस्तूनि च यैः प्रकल्प्या ॥
तस्याः प्रदानेन फलं हि यच्च क्रिया च पात्रं त्वनुपर्व यच्च ॥ ७२ ॥
गोक्षीर-सर्पिर्मधु-खण्ड-दध्ना संस्नाप्य विष्णुं शुभवारिणा च ॥
संपूज्य पुष्पैश्च विलेप्य गन्धैर्दत्वा नैवेद्यं च सधूप-दीपम् ॥ ७३ ॥
घृतं च वह्निर्घृतमेव सोमो घृतं च सूर्यो घृतमेव वारि ॥
प्रदेहि तस्मात् घृतमेव विद्वन् ! घृते प्रदत्ते सकलं प्रदत्तम् ॥ ७४ ॥
घृतेन गव्येन[2] तु पूर्णकुम्भं प्रकल्प्यते गौः करकेन वत्सः ॥
हिरण्यगर्भां मणि-रत्नशोभां कुरुष्व कर्पूरसुचारुनासाम् ॥ ७५ ॥
शृङ्गे च कृष्णागरुदारवे च सौवर्णनेत्रे पटसूत्रसास्ना ॥
क्षौमं च पुच्छं गुड-दुग्धवक्त्रं जिह्वा च तस्या वरशर्करायाः ॥ ७६ ॥
द्राक्षोत्थैश्चैव खर्जूरैरन्यैः स्वादुफलैरपि ॥
उरस्तस्याः प्रकर्तव्यं पृष्ठं ताम्रं च धीमता ॥ ७७ ॥
इक्षुयष्टिमयाः पादाः शफा रौप्यमयास्तथा ॥
धान्यैश्च सप्तभिः पार्श्वे लोमानि सितसर्षपैः ॥ ७८ ॥
कांस्यदोहा प्रकर्तव्या सितवस्त्रावृता तथा ॥
सितच्छत्रसमायुक्ता सितचामरभूषिता ॥ ७९ ॥
वत्सस्य कुर्यादिति भूषणानि प्रोक्तानि सर्वाण्यपि यानि धेनोः ॥
अङ्गानि सर्वाणि च तद्वदस्य छत्रं सवस्त्रं च तथैव विप्राः ॥ ८० ॥
गृहाण चैनां मम पापहत्यै दुस्तारसंसारपयोधिपोत ॥
संसारतारो भव भूमिदेव ! स्वर्गं प्रदेह्यक्षयमङ्ग विद्वन् ॥ ८१ ॥
विष्णुः सुरेशो घृतरश्मिरस्याः प्रीतोऽस्तु दानेन वरं ददातु ॥
व्याहृत्य चैतन्निज[3]हस्ततोयं दत्वा क्षमस्वेति च वाग्विधेया ॥८२॥

---

१. A. reads °कल्पितां for °पूरक्लृप्यां. २. A. reads पुण्येन for गव्येन.
३. A. reads द्विज° for निज,° B. D. E. and F. too read the same.

दात्रा द्विजेनात्र तु पूर्वमुक्तं संप्राश्य सर्पिव्रतमात्मशुद्ध्यै ॥
कार्यं प्रमुक्तोऽखिलकिल्बिषैस्तु प्राप्नोति कामान्[1] घृत-दुग्धमिश्रान्[2] ॥
घृत-क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥
तेषु लोकेषु विप्रेन्द्र स पुण्येषूपजायते ॥ ८४ ॥
पितुरूर्ध्वं तु ये सप्त पुरुषास्तस्य येऽप्यधः ॥
तेषु तान् द्विजलोकेषु स नयेद्धतकिल्बिषः[3] ॥ ८५ ॥
सकामानां प्रियं गृष्टिः[4] कथिता तव सत्तम ! ॥
विष्णुलोके नरा यान्ति सकामा घृतधेनुदाः ॥ ८६ ॥
जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ॥
देवदेवो हृषीकेशः सर्वेशः सर्वभावनः[5] ॥ ८७ ॥
जलकुम्भं द्विजश्रेष्ठ सुवर्ण[6]रजतस्थितम् ॥
रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ॥ ८८ ॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वा-पल्लवशोभितम् ॥
कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-वालकामलकैर्युतम् ॥ ८९ ॥
प्रियंगुपत्रसंयुक्तं सितयज्ञोपवीतिनम् ॥
सोपानत्कं च सच्छत्रं दर्भविष्टरसंस्थितम् ॥९० ॥
चतुर्भिः संवृतैः[7] पात्रैस्तिलपूर्णैश्चतुर्दिशम् ॥
स्थगितं दधिपात्रेण घृत-क्षौद्रवता मुखे ॥ ९१ ॥
उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥
पुष्प-धूपोपहारैश्च यथाविभवसंभवम् ॥ ९२ ॥
तस्मिन् कुम्भे लिखेद्धेनुं सवत्सां यक्षकर्दमैः ॥
प्रतिष्ठां तत्र कुर्वीत मंत्रैर्वेदचतुष्टयैः ॥ ९३
सङ्कल्प्य जलधेनुं च समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥
पूजयेद्वत्सकं तद्वत्कृतं जलमयं बुधः ॥ ९४ ॥
अत्रोचुरपरे केचित्पूजयेत् घृतवत्सकम् ॥
पञ्चांशेन तु कुम्भस्य चतुर्थांशेन चापरे ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥ ९५ ॥

---

१. A. reads लोकान् for कामान्, D. and F. too the same. २. A. only reads °दिग्धान् for °मिश्रान्. ३. B. reads नयत्यस्त.° ४. B. and E. read पुष्टिः for गृष्टिः; the rest-A. reads व्युष्टिः D. F. read घृष्टिः. ५. A. reads °शाश्वतः for °भावनः. ६. B. C. D. E. and F. read सम्पूर्ण° for सुवर्ण°. ७. A. D. and F. read सघृतैः.

सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
दद्याद्विप्राय तां विप्रः प्रीतये जलशायिनः ॥ ९६ ॥
जलशायी जगज्ज्योतिः[1] प्रीयतां केशवो मम ॥
इति चोच्चार्य विप्रेन्द्रो विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ ९७ ॥
अपक्वाशनिना स्थेयमहोरात्रमतः परम् ॥
अनेन विधिना दत्वा जलधेनुं द्विजोत्तमाः ॥ ९८ ॥
सर्वाह्लादमवाप्नोति यद्यत् ध्यायति मानवः ॥
शरीरारोग्य-दीर्घायुः प्रशस्यः[2] सर्वकामुकः ॥ ९९ ॥
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥
इमामपि[3] प्रशंसन्ति जलधेनुं द्विजोत्तम ! ॥ १०० ॥
ये नरा[4]स्तेन वै यान्ति विष्णुलोकमसंशयम् ॥
हेमा-ऽऽज्याम्भ-तिलैर्विद्वन् धेनुर्यद्यपि कल्पिता ॥
तथापि ते च भक्ष्याः स्युर्धर्मशास्त्रमतादृताः ॥ १०१ ॥
भक्षणीयं च यद्वस्तु धेन्वंगेषु प्रकल्पितम् ॥
तस्यादृश्यं तदभ्येति वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ॥ १०२ ॥
पुनः संवृतमन्त्रेषु तदाकुंचनमुद्रया ॥
कृते विसर्जने तेषां वस्तुरूपं पुनर्भवेत् ॥ १०३ ॥
अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि दानानामुत्तमं परम् ॥
यद्दत्वा मानवो याति सायुज्यं परवेधसः ॥ १०४ ॥
धेनुर्देया सुवर्णस्य कारयित्वा द्विजातये ॥
यां दत्वा प्राङ् महीपाला ब्रह्मणः सदनं गताः ॥ १०५ ॥
सा चतुर्भिस्त्रिभिर्वापि शुद्धवर्णपलैर्द्विजः ॥
पलाभ्यामपि च द्वाभ्यां पलेनैकेन वा पुनः ॥ १०६ ॥
हीनं तु नैव कर्तव्यं सत्यां सम्पदि सद्द्विजाः ॥
हीनं तु कुर्वतो दानं दातुस्तन्निष्फलं भवेत् ॥ १०७ ॥
चतुर्थांशेन धेन्वास्तु हैमं वत्सं प्रकल्पयेत् ॥
सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ १०८ ॥
राजतं वत्सकं कुर्याद्ब्रूयुरन्ये च तद्विदः ॥
अलङ्काराश्च सर्वेऽपि गोवद्रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥ १०९ ॥

---

१. A. reads °योनिः for °ज्योतिः. २. A. reads प्रशमः सार्वकामिकः for प्रशस्यः सर्वकामुकः. ३. A. and F. read this line thus–इमामपि प्रपश्यन्ति दीयमानां द्विजोत्तमाः. ४. E. and F. read thus–तेऽपि दानंविना यांति.

सकाशाद्वासुदेवस्य यां शुश्राव युधिष्ठिरः ॥
दत्वा प्राप्तो हरेर्लोकं सा[1] मयेयमुदीरिता ॥ ११० ॥
मुक्ताफलशफा कार्या प्रवालकविषाणिका ॥
पद्मरागाक्षियुग्मा च घृतपात्रस्तनान्विता ॥ १११ ॥
कर्पूरा-ऽगरुलालाटा[2] शर्करारदना[3] स्मृता ॥
मिष्टान्नमुखसंयुक्ता शंखशृंगांतरा तथा ॥ ११२ ॥
जात्यशुक्तिललाटा च द्राक्षादिरसना तथा ॥
सुपद्म[4]युग्मपार्श्वा सा क्षौमसास्नावती तथा ॥ ११३ ॥
इक्ष्वंघ्रिर्गुडजानुश्च पञ्चगव्यगुदा स्मृता ॥
नारीकेलैश्च कर्तव्यौ कर्णौ पृष्ठं च कांस्यकम् ॥ ११४ ॥
सत्पट्टसूत्रलाङ्गूला सप्तधान्यसमावृता ॥
फल-पुष्पोपसम्पन्ना छत्रोपानत्समन्विता ॥ ११५ ॥
सुवर्णधेनुमार्याय विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य दत्वा फलमवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥
कुलानां हि सहस्रं तु स्वर्गं नयत्यसंशयम् ॥
किमन्यैर्बहुभिर्दानैरलं हेमगवाऽनया ॥ ११७ ॥
हेमधेनुप्रदानेन[5] कृतकृत्यो हि वर्तते ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ॥ ११८ ॥
उपवासी[6] विशुद्धात्मा दत्वा सोम-रविग्रहे ॥
दीयमानां च पश्यन्ति ये नरा हेमगामिमाम् ॥ ११९ ॥
पश्यमानां च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति त्रिविष्टपम् ॥
यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः ॥
रक्षो भूत-पिशाचाद्यास्ततो नश्यन्ति सद्द्विजाः ॥ १२० ॥
एषा मयोक्तास्तव वत्स ! सर्वा गृष्ट्यादिका विस्तरतोऽत्र गावः ॥
इक्ष्वाकुभूभृत्प्रभृतिक्षितीशा जग्मुर्दिवं या विधिवच्च दत्वा ॥ १२१ ॥
कृष्णाजिनस्य दानस्य प्रवक्ष्यामि शुभं विधिम् ॥
प्रमाणं च विधिर्यस्य यस्मै विप्राय दीयते ॥ १२२ ॥

---

१. A. reads सामगेयम् for सा मयेयम्. २. A. B. D. F. read °नासा च for °लालाटा. ३. B. C. E. read द्राक्षादिरसना. for शर्करारदना ४. A. reads °पक्ष° for °पद्म,° D. and F. too the same. ५. A. reads °प्रभावेन for °प्रदानेन. ६. B. E. and F. read उपवास° for उपवासी.

वैशाख्यां पूर्णिमायां च कार्तिक्यामथ वापि च ॥
उभयोस्तत्प्रदातव्यं रवि-सोमग्रहेऽपि च ॥ १२३ ॥
अक्लिष्टमच्छिद्रमलोमकं च सग्राणरन्ध्रं सशफं सशेफम् ॥
साण्डप्रदेशं सविषाणवक्त्रं शस्तं प्रदाने सितकृष्णचर्म ॥ १२४ ॥
एवमेतद्विधं चर्म गृहीत्वा द्विज पावनम् ॥
कल्पयेद्धेनुवत्तच्च हेमशृंगादिकं तथा ॥ १२५ ॥
शृङ्गे हेममये तस्य शफाश्च रजतस्य च ॥
मुक्ताफलैश्च लाङ्गूलं कुर्यात् शाठ्यं विवर्जयेत् ॥ १२६ ॥
अनुलिप्ते महीपृष्ठे प्रसृते कुतपेंऽशुके ॥
तत्र प्रसारयेन्मार्गं तिलैस्तदपि पूरयेत् ॥ १२७ ॥
वदन्ति तद्विदः सर्वे चतुर्द्रोणैस्तु पूरयेत् ॥
पुंसो नाभिप्रमाणं तु अपरे कवयो विदुः ॥ १२८ ॥
नाभिमात्रं वदन्त्यन्ये राशिं कुर्यादिति द्विजः ॥
तिलैश्च पूरयेत् पश्चादजिनं च समन्ततः ॥ १२९ ॥
हेमनाभं च तं कुर्यात् हेम्ना कर्षेण तु द्विजः ॥
शक्त्या वापि प्रकर्तव्यं मनःशुद्धिर्यथा भवेत् ॥ १३० ॥
सौवर्णं क्षीरपूर्णं तु पात्रं प्राच्यां निधापयेत् ॥
राजतं दधिपूर्णं तु तथा दक्षिणतो द्विजः ॥ १३१ ॥
ताम्रमाज्यभृतं पात्रं पश्चिमायां दिशि स्मृतम् ॥
क्षौद्रपूर्णं तथा कांस्यं चतुर्दिक्षु क्रमेण तु ॥ १३२ ॥
शक्त्या वापि च कर्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
दद्याद्वेदविदे चैव ब्राह्मणायाहिताग्नये ॥ १३३ ॥
परिधाप्याऽहते वस्त्रे अलङ्कृत्य च भूषणैः ॥
चतस्रो गृष्टयः कार्या इत्यन्ये कवयो विदुः ॥ १३४ ॥
वदन्ति मुनयो गाथां मार्गमाहात्म्यवेदिनः ॥
नानाविधांश्च विद्वांसः पुराणार्थविदो विदुः ॥ १३५ ॥
यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृंगसंयुतम् ॥
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥ १३६ ॥
ससमुद्रगुहा तेन सशैल-वन-कानना ॥

---

१. B. reads एतयोः for उभयोः. २. A. reads °शष्प° for °कृष्ण°; while E. F. read °मृक्ष° for °कृष्ण.°

चतुरस्रा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ १३७ ॥
कृष्णाजिने तिलान् दत्वा हिरण्य-मधु-सर्पिषा ॥
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ १३८ ॥
यः कृष्णाजिनमास्तीर्य हेमरत्नयुतैस्तिलैः ॥
वस्त्रावृतं सोपवासो विष्णोरायतने तथा ॥ १३९ ॥
वैशाख्यां पूर्णिमायां वा कार्तिक्यां वा समाहितः ॥
दद्याद्विप्रे तपोयुक्ते सद्वृत्ते च यतेन्द्रिये ॥ १४० ॥
आहिताग्नौ ससन्ताने प्रदद्याद्भूरिदक्षिणम् ॥
यावन्त्यजिनलोमानि तिला वस्त्रस्य तन्वतः ॥ १४१ ॥
तावन्त्यष्टसहस्राणि दाता विष्णुपुरे वसेत् ॥
विशेषमपरे ब्रूयुर्विषुवायनयोर्द्वयोः ॥ १४२ ॥
तदन्नणं बहिर्लोम प्राग्ग्रीवं तु प्रसारयेत् ॥
चतसृषु तथा दिक्षु सुवर्ण-रजतानि च ॥ १४३ ॥
निधाय शक्त्या पात्राणि क्षीराद्यैः[1] पूरितानि च ॥
तस्य पश्चात्समिद्धाग्निं परिसंमुह्य तं पुनः ॥ १४४ ॥
पर्युक्ष्य च परिस्तीर्य महाव्याहृतिभिस्तथा ॥
साज्यान् हुत्वा तिलांस्तत्र विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ १४५ ॥
नाभिं स्पृशन्नदोतोयं मार्गं गृह्णाम्यहं त्विदम् ॥
धीमान् दद्याद्द्विजेन्द्राय वाचयित्वा प्रतिग्रहम् ॥ १४६ ॥
पश्चाद्वस्त्रादिकं[2] दद्यादेषा प्रतिग्रहे स्थितिः ॥
यमगीतामथो गाथामुदाहरन्ति तद्विदः ॥
दातॄणां सत्तमानां तु विशेषप्रतिपत्तये ॥ १४७ ॥
गो-भू-हिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ॥
स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥ १४८ ॥
प्रोक्तेन चैतेन मुनीश मार्गं दद्याद्द्विजेन्द्रे विधिना प्रयुक्तम् ॥
पापानि हत्वा स पुरातनानि प्रयाति वैश्वोवपुषैव योगी ॥१४९॥
सुखासनं च यो दद्याज्जवनाख्यमथोत्तमम्[3] ॥
देवयानैर्दिवं याति स्तूयमानः सुरासुरैः ॥ १५० ॥

---

१. A. reads °राज्यैः for °राद्यैः. २. B. reads हस्तोदकं for वस्त्रादिकं, D. E. F. and A. too read the same. ३. C. reads ज्ञापनाख्यम् for जव-नाख्यम् and D. E. and F. read विमानाख्यम्.

यो रथं हयसंयुक्तं हेमपुष्पैरलङ्कृतम् ॥
कृतरज्जुं च पट्टाद्यैर्नेत्रपट्टकृतैरपि ॥ १५१॥
तत्सर्वं स्थगितैर्वस्त्रैः पाट्टिपट्टालकैः शुभैः ॥
मुक्ताफलैस्तथानेकैर्मणिभिश्चोपशोभितम् ॥ १५२ ॥
हयौ चैव शुभैर्वस्त्रैर्भूषितावप्यलङ्कृतौ ॥
तौ भूषणैरलङ्कृत्य मुखयन्त्रसुशोभितौ ॥ १५३ ॥
सपर्याणौ कशायुक्तौ ग्रीवाभरणभूषितौ ॥
शुभलक्षणसंयुक्तौ तरुणौ तत्र योजयेत् ॥ १५४ ॥
रवि-सोमग्रहे दद्याच्छुभे वाऽन्यत्र पर्वणि ॥
अयनयोर्द्विजाग्र्याय स प्राप्नोत्यर्कलोकताम् ॥ १५५ ॥
वसेद्रविसमं तत्र सेव्यमानः स दैवतैः ॥
एकं वापि हयं दत्वा सर्वालङ्कारभूषितम् ॥ १५६ ॥
सुलक्षणं युवानं च सोऽश्विलोकमवाप्नुयात् ॥
दद्यादश्वरथं यस्तु हेमरत्नविभूषितम् ॥ १५७ ॥
दिव्यवस्त्रपरिच्छन्नं नेत्रपट्टादिभिः शुभैः ॥
सौवर्णैरर्धचन्द्रैश्च राजतैर्वा विभूषितम् ॥ १५८ ॥
शुभैर्मुक्ताफलैरन्यैर्नीलवस्त्रादिभिस्तथा ॥
गजौ सुलक्षणोपेतौ सुशीलौ नीरुजावपि ॥ १५९ ॥
शुभदन्तौ सुरूपौ च हेमालङ्कारधारिणौ ॥
दिव्यवस्त्रैः परिच्छन्नौ कर्णशंखावलम्बिनौ ॥ १६० ॥
पट्ट-नेत्रादिकक्षौ तौ विशिष्टमणिमण्डितौ ॥
ईदृग् रथं च संयोज्य पताकाभिविभूषितम् ॥ १६१ ॥
शोभितं पुष्पमालाभिः शङ्ख-दुन्दुभिनिःस्वनैः ॥
चतुर्वेदाय विप्राय त्रिवेदाय तथा पुनः ॥ १६२ ॥
शुचये च द्विवेदाय श्रोत्रियाय कृतेष्टये ॥
अलङ्कृत्य समालाभिः परिधाप्य सुवाससी ॥ १६३ ॥
तस्य हस्तोदकं दद्यात्प्रीयतां केशवो मम ॥
एवं हस्तिरथं दद्यात्समभ्यर्च्य द्विजातये ॥
निहत्य सर्वपापानि विष्णुलोके महीयते ॥ १६४ ॥

---

१. D. reads समारभ्य and A. reads समालभ्य.

वसेच्चतुर्भुजस्तत्र सेव्यमानश्चतुर्भुजैः ॥
अनन्तकालमातिष्ठेच्छङ्ख-चक्र-गदाधरः ॥ १६५ ॥
पश्यन्तीह रथं ये तु दीयमानं नरा द्विज ! ॥
तेऽपि विष्णुपुरं यान्ति वासिष्ठजवचो यथा ॥ १६६ ॥
एकमपीह यो दद्याद्धस्तिनं च सभूषणम् ॥
सवस्त्रं हेमरदनं नखैरजतकल्पितैः ॥ १६७ ॥
मणि-मुक्ताफलैर्युक्तं सुवर्ण-रजतान्वितम् ॥
पूर्वोक्ताय तु विप्राय चतुर्वेदाय वा द्विजाः ॥ १६८ ॥
यो दद्याद्विधिवत्सोऽपि सदा विष्णुपुरं वसेत् ॥
विधिवद्यश्च गृह्णाति सर्वमेव प्रतिग्रहम् ॥ १६९ ॥
दातृलोकमवाप्नोति पराशरवचो यथा ॥
अलङ्कृत्य तु यः कन्यां ब्राह्मोद्वाहेन यच्छति ॥ १७० ॥
अन्योद्वाहेन केनापि गजदानशतं लभेत् ॥
गजदानस्य यत्पुण्यं तस्माच्छतगुणं फलम् ॥ १७१ ॥
कन्यादा विधिवत्सर्वे प्राप्नुवन्ति ह्यसंशयम् ॥
पुत्रदानं च वाञ्छन्ति केचिद्वत्स मनीषिणः ॥ १७२ ॥
कन्यादानात्परं ब्रूयुः पुत्रदानं शतोत्तरम् ॥
भूमिं सस्यवतीं दद्यात् यस्तु विप्राय मानवः ॥ १७३ ॥
स मूल-शूकतुल्यानि विष्णुलोके सदा वसेत् ॥
षड्भिस्तु सहितान् विप्रान्वंशानुभयतो दश ॥
तानेव द्विगुणान्याहुरिति केचिन्निवर्तनम् ॥ १७४ ॥
दशहस्तैर्भवेद्वंशश्चतुर्भिस्तैस्तु विस्तरः ॥
दैर्घ्येऽपि दशभिर्वंशैर्गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ १७५ ॥
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिं दद्याद्विजातये ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ १७६ ॥
पञ्चहस्तकदण्डानां चत्वारिंशद् दशाहता ॥
पञ्चभिर्गुणिता सा तु निवर्तनमिति स्मृतम् ॥ १७७ ॥
बालवत्सकधेनूनां सहस्रं यत्र तिष्ठति ॥
तद्वै निवर्तनं ज्ञेयं इति केचिद्वदन्ति हि ॥ १७८ ॥

---

१. A. reads this verse thus—
दशहस्तकवंशेन वंशाश्चत्वारिविस्तरे ॥
दश दैर्घ्ये स विज्ञेयो गोचर्म इति कीर्तितम् ॥.

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि लेखयित्वा च शासनम् ॥
ग्रामं विप्राय वा दद्याद्दशसीरक्षितिं पुनः ॥ १७९ ॥
सीरस्यैकस्य वा दद्यात्तस्य पुण्यं किमुच्यते ॥
भूम्यंशुकणिकातुल्याः समा विष्णुपुरे वसेत् ॥ १८० ॥
भूमिदानात्परो धर्मस्त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥
पादैकमात्रदानेन तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥ १८१ ॥
तस्य दानात्परो धर्मस्तद्धृतेः पातकं परम् ॥
तस्मात्तां यत्नतो दद्याद्धरणं च विवर्जयेत् ॥ १८२ ॥
इहैव भूमिदानस्य प्रत्यक्षं चिह्नमीक्ष्यते ॥
क्षितिदः स्वर्गतो भ्रष्टः क्षितिनाथः पुनर्भवेत् ॥ १८३ ॥
भुनक्ति च पुनर्भोगान् यथा दिवि तथा भुवि ॥
गजैरश्वैर्नरैर्युक्तो हेम-रत्नविभूषितः ॥ १८४ ॥
वरस्त्रीगणसंसेव्यः स्तूयमानः स्वबन्धुभिः ॥
छत्रालङ्कारसंयुक्तो गीत-वाद्योत्सवादिभिः ॥ १८५ ॥
इत्यादि भूमिदानस्य चिह्नं ते वत्स ! कीर्तितम् ॥
वित्तेनाऽपि हि यः क्रीत्वा भूमिं विप्राय यच्छति ॥ १८६ ॥
यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्स्वर्गे महीयते ॥
गृहभूमिं च यो दद्याद्द्यादाश्रममात्रकम् ॥ १८७ ॥
गृहोपकरणं दत्वा गृहदानफलं लभेत् ॥
हस्तमात्रां च यो दद्याद्भूमिं विप्राय मानवः ॥ १८८ ॥
किष्कुमात्रां च यो दद्याद्भूमिं वेदविदे नरः ॥
तस्यापि हि महापुण्यं दद्यादंगुलमात्रकम् ॥ १८९ ॥
नैतस्मात्परमं दानं किंचिदस्ति[1] धरातले ॥
पुण्यं फलं प्रवक्ष्यामि विशेषेण तु तच्छृणु ॥ १९० ॥
यत्र हैमानि सद्मानि मणिभिर्भूषितानि च ॥
प्राकारा यत्र सौवर्णाश्चतुर्द्वाराः सतोरणाः ॥ १९१ ॥
दिव्याश्चाप्सरसो यत्र तासां सङ्ख्या ह्यनेकशः ॥
सुपर्वाणौकसा युक्तौ ग्रीवाभरणभूषितौ ॥ १९२ ॥
दृष्ट्वैव कामदेवोऽपि भवेत्कामातुरः क्षणात् ॥
सुकेशा सुललाटाश्च बालचन्द्रोपमभ्रुवः ॥ १९३ ॥

---

१. B. and C. read किंचिन्.°

सुनासा-कर्ण-गण्डाश्च शुभोष्ठाधरपल्लवाः ॥
सुग्रीवा भुजपाल्यग्राः पीनोत्तुङ्गस्तनास्तथा ॥ १९४ ॥
सुमध्योरुनितम्बाश्च सुश्रेण्यश्च शुभोरुकाः ॥
सुजानु-जङ्घ-गुल्फाश्च सुपादाः सुनखास्तथा ॥ १९५ ॥
केन रूपेण ता वर्ण्या भवन्त्यप्सरसो द्विजाः ॥
वैष्णव्यो गणिकास्सर्वा दिव्यस्रग्वस्त्रभूषणाः ॥ १९६ ॥
दिव्यानुलेपलिप्ताङ्गा दिव्यालङ्कारभूषिताः ॥
मन्मथोऽपि हि ता दृष्ट्वाभवेत्कामातुरः स्वयम् ॥ १९७ ॥
मुनीनामपि चेतांसि या दृष्ट्वा चुक्षुभुः क्षणात् ॥
वर्ण्यन्ते ताः कथं देव्यो या लक्ष्मीप्रतिमोपमाः ॥ १९८ ॥
वैष्णवाप्सरसां सङ्घैर्वृतश्चामरधारिभिः[1] ॥
गीयमानश्च गन्धर्वैस्तूयमानश्च दैवतैः ॥ १९९ ॥
वसेद्विष्णुपुरे तावद्यावद्विष्णुरजः क्षितौ ॥
पुण्यं च भूमिदानस्य कथितं तव वत्सक ॥ २०० ॥
मेरुर्धरित्री कुलपर्वताश्च पाथोऽर्णवः स्वर्गतलादिकादिः ॥
देयानि सर्वाणि च सर्वकामैः प्रोक्तानि दानानि पुराणविद्भिः ॥ २०१ ॥
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा रजतं द्रव्यमेव च ॥
यो ददाति द्विजाग्र्येभ्यस्तस्याप्येतत्फलं भवेत् ॥ २०२ ॥
ब्रह्महत्यादिपापैस्तु यदि युक्तो भवेन्नरः ॥
स तत्पापविनिर्मुक्तः प्रोक्ते विष्णुपुरे वसेत् ॥ २०३ ॥
तुलापुरुष-भूमी च दीयमाने च ये नराः ॥
पश्यन्ति तेऽपि यान्ति द्यां ये च स्युरनुमोदकाः ॥ २०४ ॥
गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं चापि तोलितम् ॥
यो ददात्यात्मना तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ २०५ ॥
पुमान्प्रद्युम्नवत् स स्यान्नारी स्यात्पार्वतीसमा ॥
सौभाग्य-रूपसंयुक्तो भुञ्जीताऽन्ते त्रिविष्टपम् ॥ २०६ ॥
हिरण्यं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥
अलङ्कृत्य द्विजाग्र्यं तं परिधाप्य च वाससी ॥ २०७ ॥
खण्डादि तोलितं पश्चाद्विप्राय प्रतिपादयेत्[2] ॥
सर्वकामसमृद्धात्मा चिरकालं वसेद्दिवि ॥ २०८ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read वेष्टितश्चाऽमरादिभिः. २. B. E. and F. read °द्वायुर्वहेत्°.

उष्ट्रं खराजौ माहिषं च मेषमश्वं करेणुं महिषीमजां च ॥
अयुः खरोष्ट्रीमविकां मुनीन्द्राः हेमादियुक्तं सकलं च दानम् ॥ २०९ ॥
वराणि रत्नानि च हैम-रूप्यं शुभानि वासांसि च कांस्य-ताम्रे ॥
उपाधिमात्रं करभादि कृत्वा हेमादिदानं द्विज दीयते हि ॥ २१० ॥

केचिद्वदन्ति चैतानि कृत्वा हेममयानि च ॥
सर्वोपस्करयुक्तानि देयानि हेमधेनुवत् ॥ २११ ॥
अर्चयित्वा हृषीकेशं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥
अग्निशुद्धं सुवर्णं च विप्रायाहूय यच्छति ॥ २१२ ॥
स मुक्त्वा विष्णुलोकं तु यदाऽऽगच्छति संसृतौ ॥
तदाऽसौ तेन पुण्येन धनयुक्तो द्विजो भवेत् ॥ २१३ ॥
यो रूप्यमुत्तमं दद्यादर्थिने ब्राह्मणाय च ॥
सोऽतीव धनसंयुक्तो रूपयुक्तश्च जायते ॥ २१४ ॥
माणिक्यानि विचित्राणि नानानामानि यो नरः ॥
तथा ताम्रं च कांस्यं च त्रपु वा सीसकादिकम् ॥ २१५ ॥
यो दद्याद्भक्तितो विप्रः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥
स सम्भुज्य तु तं लोकं रूपवानिह जायते ॥ २१६ ॥
घृतं ददाति यो विप्रः सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥
भोजनाभ्यञ्जनार्थं वा भवेत्सोऽपि सुखी नरः ॥ २१७ ॥
सततं तैलदानेन भोजनाभ्यञ्जनाय च ॥
स्निग्धदेहोऽतितेजस्वी रूपयुक्तः प्रजायते ॥ २१८ ॥
मृगनाभि च कर्पूरं तगरं चन्दनादिकम् ॥
गन्धद्रव्याणि यो दद्याद्धनी भोगी स जायते ॥ २१९ ॥
ताम्बूलं पुष्पमालाश्च पुष्पस्याभरणानि च ॥
यो दद्याद्वेषवान्भोगी धनयुक्तः स जायते ॥
सुमतिर्वीर्यवांश्चैव धनयुक्तश्च सर्वदा ॥ २२० ॥
शिशिरर्तौ च यो दद्यादनलं सेन्धनं नरः ॥
स समिद्धोदराग्निः सन् प्रज्ञासूर्ययुतो भवेत् ॥ २२१ ॥

---

१. A. B. E. and F. read अश्वि for अश्वं. २. A. reads अगरुं for तगरं. ३. A. reads वेषवान् for वीर्यवान्. ४. A. B. D. E. and F. read प्रजारूपयुतो for प्रज्ञासूर्ययुतो.

योे दद्याद्दुर्लभानां च नित्यमेधांसि मानवः ॥
श्रियायुक्तो भवेदत्र सङ्ग्रामे चापराजितः ॥ २२२ ॥
अथ किं वहुनोक्तेन दानधर्मविवेचने ॥
यद्यदिष्टतमं यस्य तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥ २२३ ॥
तिलान् दर्भांश्च नित्यार्थं तृणान्यास्तरणाय च ॥
भुक्त्वा स तु सुखं स्वर्गे जामश्चात्र भवेद्भुवि ॥ २२४ ॥
गुडमिक्षुरसं खण्डं दुग्ध-खर्जूर-खाद्यकान् ॥
फलानि दत्वा सर्वाणि स्वादूनि मधुराणि च ॥ २२५ ॥
सर्वाणि फलशाकानि लवणानि तथा द्विज ! ॥
स्थाल्यादिगृहपाकं च दत्वा गोत्राधिको भवेत् ॥ २२६ ॥
कूष्माण्डं त्रपुषं दत्वा वृन्ताकादि पटोलकान् ॥
शुभानि कन्दमूलानि सुहृष्टः पुत्रवान् भवेत् ॥ २२७ ॥
वदरा-ऽऽम्र-कपित्थानि खर्जूर-दाडिमानि च ॥
चिञ्चांश्चामलकं दत्वा पुत्रवानिह जायते ॥ २२८ ॥
या नारी द्विज! चैतानि द्विजे भक्त्योपपादयेत् ॥
सर्वं तस्या भवेत्तद्धि धेनुदानसमन्वितम् ॥
सपुत्रा सुभगा पुष्टा पार्वतीवेह जायते ॥ २२९ ॥
योऽर्थिने तृण-काष्ठानि ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
सर्वं दत्तं भवेत्तस्य धेनुदानसमं फलम् ॥ २३० ॥
भोजनाच्छादने दत्वा दत्वा चोपानहौ द्विजः ॥
स्वर्गलोकं तु सम्भुज्य पूर्णकामोऽत्र जायते ॥ २३१ ॥
याः पण्यनार्योऽतिसकामपुंसं कामोपभुक्त्यै निजदत्तदेहाः ॥
गीर्वाणचेतोहररूपवत्यः पौरंदरास्ता गणिका भवन्ति ॥ २३२ ॥
गृहं वा मठिकं वाऽपि शयना-ऽऽसन-विष्टरम् ॥
दत्वा च कशिपुं विद्वान् विप्रान् यः पाठयेन्नरः॥ २३३ ॥

---

१. F. reads दुर्बलानां for दुर्लभानां while A. B. D. read मानवान् and E. ब्राह्मणान्. २. A. reads धनी for भुवि and B. reads धनी सुखी for भवेद्भुवि. ३. B. E. and F. read the whole thus—

रम्याणि सर्वशाकानि सहिंगु-लवणानि च।.

४. A. reads °पात्राणि for °पाकं च, D. and F. too as A. ५. A. reads °शुभगात्रादिको भवेत् for दत्वा-गोत्राधिको भवेत्. ६. A. B. D. E. and F. read चारान् instead of चिञ्चाः. ७. A. C. and D. read °विष्टपम् for विष्टरम्.

महीदानादिकं व्यास! विद्यादानं शताधिकम् ॥
विद्यार्थिनां च विप्राणां पादाभ्यङ्गमुपानहौ ॥ २३४ ॥
यो ददाति द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
आदावारभ्य वेदांस्तु शास्त्रं वाऽन्यतमं द्विजः ॥ २३५ ॥
अध्यापयेद्विजान् शिष्यान् विद्यादानं तदुच्यते ॥
उपाध्यायं निवेश्याग्रे तस्य कृत्वा च वेतनम् ॥ २३६ ॥
विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ[1] विशेत् ॥
विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं द्विजः ॥ २३७ ॥
पादाभ्यङ्गं तथा स्नानं सोऽपि विद्यांशभाग्भवेत् ॥
यः स्वयं पाठयेद्विप्रान् स्नात्वा भक्त्या च स द्विजः ॥ २३८ ॥
साक्षात् ब्रह्म समभ्येति भूयो नायाति संसृतौ ॥
ऋचं वा यदि वार्धं पादं पादार्धमेव च ॥ २३९ ॥
अध्यापयति तस्याऽपि नास्ति शिष्यस्य निष्कृतिः ॥
मन्त्ररूपं च यो दद्यादेकं वाऽपि शुभाक्षरम् ॥
तस्य दानस्य वै शिष्यो निष्कृतिं कर्तुमक्षमः ॥ २४० ॥
यद्विप्र शिष्यप्रतिपादितेन विद्याप्रदानेन न तुल्यमस्ति ॥
दानं धरित्र्यामविनाशि किंचित्तस्मात्प्रदेयं सततं तदेव ॥ २४१ ॥
रोगार्तस्यौषधं पथ्यं यो ददाति नरो यदि ॥
अन्यस्यापि च कस्यापि प्राणदः स तु मानवः ॥ २४२ ॥
किं रत्नैर्भूषणैर्दत्तैर्गोभिर्वासोभिरेव च ॥
किं वित्तैर्भूषणैर्वस्त्रैरत्नैर्गोभिस्तुरंगमैः ॥
आदत्तैः प्राणहीनेन प्राणदानमतोऽधिकम् ॥ २४३ ॥
अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते ॥
तस्मादौषधदानेन दाता[2] सुरसमो द्विजाः ॥ २४४ ॥
प्राणदानं च यो दद्यात्सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
स याति परमं स्थानं यत्र देवश्चतुर्भुजः ॥ २४५ ॥
यो दद्यान्मधुरां वाचमाश्वासनकरीमृताम्[3] ॥
रोग-क्षुधादिनार्तस्य स गोमेधफलं लभेत् ॥ २४६ ॥
क्लीबा-ऽन्ध-वधिरादीनां रोगार्त-कुशरीरिणाम् ॥

---

१. B. E. and F. read परब्रह्ममृतो instead of परब्रह्मण्यसौ २. A. B. D. E. and F. read दत्तास्सुरसवो instead of दाता सुरसमो. ३. A. B. D. E. and F. read °करामृताम् for ° करीमृताम्.

तेषां यद्दीयते दानं दयादानं तदुच्यते ॥ २४७ ॥
ये यच्छन्ति दयादानं सानुकम्पेन चेतसा ॥
तेऽपि तद्दानधर्मेण विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ २४८ ॥
अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि तिथि-मासगतं द्विज ! ॥
यत्प्रदाने मुनिश्रेष्ठ ! विशिष्टं फलमिष्यते ॥ २४९ ॥
मासे मार्गशिरे दानं पूर्णचन्द्रतिथौ नरः ॥
विधिना तत्प्रवक्ष्यामि यत्प्रदानं महत्फलम् ॥ २५० ॥
कांस्यस्य पात्रमाक्लिष्टं लवणप्रस्थपूरितम् ॥
हिरण्यनाभं वस्त्रेण कुसुम्भेन च छादितम् ॥ २५१ ॥
स्नातः स्नाताय विप्राय सवस्त्रं प्रतिपाद्य च ॥
सौभाग्य-रूप-लावण्ययुक्तो भवति वै नरः ॥ २५२ ॥
गौरसर्षपकल्केन पौष्यामुत्सादितो नरः ॥
स पुनरभिषेक्तव्यः कुम्भेन गव्यसर्पिषा ॥ २५३ ॥
सर्वगन्धोदकैस्तीर्थैः फल-रत्नसमन्वितैः ॥
ससुवर्णमुखं कृत्वा प्रदद्यात्तद्विजन्मने ॥ २५४ ॥
घृतेन स्नापयेद्विष्णुं भक्त्या सम्पूजयेद्धरिम् ॥
घृतं च जुहुयाद्वह्नौ घृतं दद्याद्विजातये ॥ २५५ ॥
छत्रं वासोयुगं दद्यात्सोपवासः समाहितः ॥
कर्मणा तेन धर्मज्ञः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २५६ ॥
माघ्यां कुर्वन् तिलैः श्राद्धं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
शुभं शयनमास्तीर्य फाल्गुन्यां सद्विजातये ॥ २५७ ॥
रूप-द्रविणसंयुक्तो भार्यां रूपवतीं लभेत् ॥
नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः प्रमाणं राजवेश्मनि ॥ २५८ ॥
नारी च शुभभर्तारं रूप-सौभाग्यसंयुतम् ॥
प्राप्नोति विपुलान्भोगान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २५९ ॥
पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसंयुतासु च ॥
एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं लभेत् ॥ २६० ॥

---

१. A. and D. read कृत्वा गुर्वीं दयां नराः. २. A. reads स्नात्वा दान्ताय for स्नातः स्नाताय; while D. reads स्नाताचान्ताय. ३. B. and E. read उत्सारितो for उत्सादितो. ४. A. reads °गंधोषधिस्नानैः, B. D. E. and F. read °गंधोषधैस्तोयैः. ५. A. B. E. and F. read °पुष्प° for °रत्न.° ६. A. reads हुत्वा for कृत्वा. ७. A. reads श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम्.

महापूर्वासु चैतासु फलमक्षय्यमश्नुते ॥
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य चैत्रे वस्त्रप्रदो नरः ॥ २६१ ॥
अक्षयान् लभते भोगान्नाकलोकेऽविनश्वरे ॥
इत्येतत्कथितं विप्र फलं चैत्रस्य सत्तम ॥ २६२ ॥
दद्याद्धेमं च वैशाखे द्वादश्यां यो नरः सिते ॥
शुक्ले छत्रोपानहौ च विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २६३ ॥
आस्तीर्य शयनं दत्वा प्रणम्य भोगशायिनम् ॥
आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपमवाप्नुयात् ॥ २६४ ॥
श्रावणे वस्त्रदानेन विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥
गोदः प्रयाति गोलोकं मासे भाद्रपदे द्विजः ॥ २६५ ॥
प्रीणयेदश्वशिरसं यश्च दत्वा तथाश्विने ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकम् ॥ २६६ ॥
कंबलस्य प्रदानेन कार्तिक्यां भोगमाप्नुयात् ॥
प्रदानं लवणानां तु मार्गशीर्षे महाफलम् ॥ २६७ ॥
धान्यानां च तथा पौषे दारूणामप्यनन्तरम् ॥
फाल्गुने सर्वगन्धानां भवेद्दानं महाफलम् ॥ २६८ ॥
भगर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी तु महाफला ॥
मासे तु माधवे शुक्लद्वादशी करसंयुता ॥ २६९ ॥
वायव्येन युता शुक्ले शुचौ मूलेन वैष्णवी ॥
नभस्याश्विनयोः पुण्या श्रावण्यजर्क्षसंयुता ॥ २७० ॥
पौष्णर्क्षसंयुता चोर्जे मार्गे च कृत्तिकायुता ॥
सहस्ये तिष्यकोपेता तपस्यादित्यसंयुता ॥ २७१ ॥
पश्येद्ध्रुवर्क्षसंयुक्ता द्वादशी पावना स्मृता ॥
नक्षत्रयुक्तास्वेतासु दत्तं दानाद्यनंतकम् ॥ २७२ ॥

---

१. A. and B. read मघापूर्वासु. २. B. reads योदद्याद्धेम वैशाखे मेषकं द्वादशीदिने. ३. B. E. and F. read दद्यात् प्रीतये भोगशायिनः for दत्वा प्रणम्य भोगशायिनम्. ४. B. E. and F. read श्वेतद्वीपाधिपो भवेत् for श्वेतद्वीपमवाप्नुयात्. ५. B. E. and F. read this line thus :—

कुलत्रयं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।.

६. A. reads सरोमवस्त्रदानेन for कंबलस्य प्रदानेन. ७. A. reads दिवम् for भोगम्. ८. B. D. E. and F. read सुखप्रदम्. for महाफलम्. ९. A. reads शुक्के for शुक्ले. १०. B. E. and F. read ऽभिभसंयुक्ता for तिष्यकोपेता.

मेषं च मेषसङ्क्रान्तौ गोवृषं वृषसङ्क्रमे ॥
शयना-ऽऽसनदानं च मिथुनोपगमे तथा ॥ २७३ ॥
कर्कप्रवेशे सक्तून् हि प्रदद्याच्छर्करां तथा ॥
सिंहप्रवेशे पात्राणां तैजसानां तथैव च ॥ २७४ ॥
कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
तुलाप्रवेशे धान्यानां बीजानामपि चोत्तमम् ॥ २७५ ॥
कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥
धनुःप्रवेशे शस्त्राणां यानानां तु तथैव च ॥ २७६ ॥
[1]झषप्रवेशे सर्वेषां अन्नानां दानमुत्तमम् ॥
कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामर्थं तृणस्य च ॥
मीनप्रवेशेऽम्लानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥ २७७ ॥
दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः प्रोक्तानि कालेषु नरः[2] प्रदाय ॥
प्राप्नोति कामान्मनसा विमृष्टान् तस्मात्प्रशंसन्ति हि कालदानम् ॥ २७८ ॥
अशौचे सूतके चैव न देयं न प्रतिग्रहः ॥
सतोरपि तयोर्देया सदा चाभयदक्षिणा ॥ २७९ ॥
रात्रौ दानं न दातव्यं दातव्यमभयं द्विजैः ॥
इमानि त्रीणि देयानि विद्या-कन्याप्रतिग्रहः ॥ २८० ॥
दे[3]वानामतिथीनां च गवामपि च पूजनम् ॥
रात्रावपि हि कर्तव्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २८१ ॥
शुचिः सन्नशुचिर्वाऽपि दद्याद्गृह्णीत चोभयम् ॥
अभयस्य दानकालोऽयं यदा भयमुपस्थितम् ॥ २८२ ॥
अन्यप्रतिग्रहो विद्वन् ग्राह्यश्च शुचिना द्विज ॥
अशौचे सूतके वाऽपि न तु ग्राह्या भवन्ति ते ॥ २८३ ॥
अभ्यक्तेन च धर्मज्ञ! तथा मुक्तशिखेन च ॥
स्नात्वाऽऽच[4]म्य पयः स्पृश्य गृह्णीत प्रयतः शुचिः ॥ २८४ ॥
द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दाता तथा निवेदयेत् ॥
तोयं दत्वा तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥ २८५ ॥

---

१. A. B. D. E. F. read this line thus :—

झषप्रवेशे दारूणां दानमग्नेस्तथैव च ।.

२. C. reads मुनिः for नरः. ३. A. reads पांथानाम् for देवानाम्; while D. reads पात्राणाम् for देवानाम्. ४. सम्यगुपस्पृश्य ग्रहीता for °चम्य पयः स्पृश्य गृण्हीत.

प्रतिग्रहीता सावित्रं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
सार्घ्यं द्रव्येण तत्सर्वं तद्द्रव्यं च सदैवतम् ॥ २८६ ॥
समापय्य ततः पश्चात्कामं स्तुत्वा प्रतिग्रहम् ॥
प्रतिग्रही[1] पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमात् ॥ २८७ ॥
मन्दं पठेच्च राजन्यो उपांशु च तथा विशः ॥
मनसा च तथा शूद्रात्कर्तव्यं स्वास्तिवाचनम् ॥ २८८ ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणो ब्रूयान्निरोङ्कारं महीपतिः ॥
उपांशु च तथा वैश्यः स्वस्ति शूद्रे तथैव च ॥ २८९ ॥
न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ॥
न नृत्य-गीतशीलेभ्यो हासकेभ्यश्च धार्मिकः ॥ २९० ॥
पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ॥
असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न तद्भवेत् ॥ २९१ ॥
सञ्चयं कुरुते यस्तु समादाय इतस्ततः ॥
धर्मार्थं नोपयुञ्जीत न तं तस्करमर्चयेत् ॥ २९२ ॥
यस्मै दित्सा द्विजाय स्यादुररीकृत्य तं नरः ॥
दानं च हृदि सञ्चिन्त्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ २९३ ॥
वदन्ति मुनयो गाथां परोक्षे दानसत्फलम् ॥
परोक्षमक्षयं दानं प्रत्यक्षात्कोटिशो भवेत् ॥ २९४ ॥
पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य गुणवत्तदभिप्सितम् ॥
अप्सु ब्राह्मणहस्ते वा भूमौ वापि जलं क्षिपेत् ॥ २९५ ॥
दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रे चासन्निधौ जलम् ॥
अन्यविप्रकरे दद्याद्दानं पात्राय दीयते ॥ २९६ ॥
विष्णुर्भूर्वरुणो यत्र गृह्णंत्याह करोदकम् ॥
तद्दानं ब्रह्मसम्प्राप्तमक्षय्यमिति विष्णुगीः ॥ २९७ ॥
लक्ष्मीभ्रष्टाय यद्दत्तं दरिद्रायार्थिने द्विजाः ॥
तदक्षयं समुद्दिष्टमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २९८ ॥
राज्यभ्रष्टं च राजानं भूयो राज्ये निवेशयेत् ॥
विष्णुलोकं चिरं भुक्त्वा भूयो[2] भूमिपतिर्भवेत् ॥ २९९ ॥
प्रतिश्रुत्य द्विजायार्थं यो न यच्छति तं पुनः ॥
न च स्मारयते विप्रस्तुल्यं तदुपपातकम् ॥ ३०० ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read प्रतिग्राहि for प्रतिग्रही. २. A. reads भवेत्पातीर्दिवौकसाम्.

प्रतिश्रुत्य च यत्किञ्चिद्द्विजेभ्यो न प्रयच्छति ॥
स वै द्वादशजन्मानि शृगालयोनिमाप्नुयात् ॥ ३०१ ॥
गृष्ट्यादीनथ वक्ष्यामि यथालक्षणलक्षितान् ॥
मानं भूमि-तिलादीनां यथावत्तन्निबोधत ॥ ३०२ ॥
अजातदन्ता या तु स्याद्गर्भदन्तसमन्विता ॥
वर्षादर्वाक् चतुर्थाच्च वत्सिकेति निगद्यते ॥ ३०३ ॥
सुशीला च सुवर्णा च नीरोगा च पयस्विनी ॥
सवत्सा प्रथमं सूता गृष्टिगौरभिधीयते ॥ ३०४ ॥
अरोगा याऽपरिक्लिष्टा प्रसववत्यथ सूतिका ॥
सूता याऽतिपयोयुक्ता सा गौः सामान्यतः स्मृता ॥ ३०५ ॥
पूर्वोक्तगुणसंयुक्ता प्रत्यग्रप्रसवा तथा ॥
साथ गौर्धेनुरित्युक्ता वसिष्ठजवचो यथा ॥ ३०६ ॥
पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः कर्षः षोडशभिश्च तैः ॥
तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने मानं च पुण्यदम् ॥ ३०७ ॥
भद्रं नरैकहस्ताभिः प्रसृतीभिश्चतसृभिः ॥
मानकं तैश्चतुर्भिश्च सेतिकेति प्रकीर्तिता ॥ ३०८ ॥
ताभिश्चतसृभिः प्रस्थश्चतुर्भिराढकश्च तैः ॥
द्रोणश्चतुर्भिस्तैरुक्तो धान्यमानमिति स्मृतम् ॥ ३०९ ॥
तिलप्रसृतिभिर्भाण्डं चतुर्भिर्यत्प्रपूर्यते ॥
तैश्चतुर्भिश्च कर्षो हि तैश्चतुर्भिश्च वै पलम् ॥ ३१० ॥
पलैश्च तैश्चतुर्भिः स्यात् श्रीपाटी तच्चतुष्टयम् ॥
करकं चतसृभिस्ताभिश्चतुर्भिस्तैर्घटः स्मृतः ॥ ३११ ॥
इत्यन्यैर्मुनिभिः प्रोक्तं घृतगौस्तिलगौः समाः ॥
किञ्च वो बहुनोक्तेन दानस्य तु पुनःपुनः ॥ ३१२ ॥
दीयते यद्दरिद्राय कुटुम्बिने तदक्षयम् ॥
सुकुटुम्बाय विप्राय भक्त्या परमया वसु ॥ ३१३ ॥

---

१. B. E. and F. read भूमिसमा for सामान्यतः. २. A. reads कर्षोऽष्टादशभिश्च for कर्षः षोडशभिश्च; D. also the same. ३. A. and D. read दाने मानं च पेशसः; while B. E. and F. read तौल्यमानं पुरातनैः instead of दाने मानं च पुण्यदम्. ४. Only B. reads सीतिका for सेतिका; while D. reads सेनिका. ५. B. D. E. and F. read पारदं तैः for पलैश्च तैः. ६. B. E. read करटं. ७. E. only reads तिसृभिः for चतसृभिः.

दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति यौवने ॥
अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि दानानि निष्फलानि तु ॥
तथा निष्फलजन्मानि यथावत्तन्निबोधत ॥ ३१४ ॥
वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥
पृथक् तानि प्रवक्ष्यामि निबोध त्वं द्विजोत्तम! ॥ ३१५ ॥
अपुत्रस्य वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः ॥
दरिद्रस्य वृथा जन्म व्याधितस्य तथैव च ॥ ३१६ ॥
अपुण्यस्थाने यद्दत्तं वृथा दानं प्रकीर्तितम् ॥
पण्यस्थानेषु यद्दत्तं वृथा दानं तदुच्यते ॥
आरूढपतिते दानं अन्यायोपार्जितं च यत् ॥ ३१७ ॥
व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करेऽपि च ॥
गुरोरप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ३१८ ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्दानं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥
वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ३१९ ॥
स्त्रीजिते चैवं यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥
परिचारके तु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ३२० ॥
तमोवृतश्च यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ॥
विद्धन्न दानं तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव हि ॥ ३२१ ॥
ईर्ष्यया मन्युना दानं यद्दानमर्थकारणात् ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो बालभावे तदश्नुते ॥ ३२२ ॥
स्वयं नीत्वा च यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ॥
अप्रमेयगुणं तद्धि उपतिष्ठति यौवने ॥ ३२३ ॥
यत्सद्विप्राय वृद्धाय[1] भक्त्या च परया वसु ॥
दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति वार्द्धके ॥ ३२४ ॥
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि सत्तमाः ॥
दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गमभीप्सता ॥ ३२५ ॥
भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥
करे गृह्य तथा कन्यां दास-दास्यौ तथा द्विजः ॥ ३२६ ॥
करं तु हृदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णेऽश्वस्य सटासु च ॥ ३२७ ॥

---

१. A. reads यत्सद्वृत्ताय.

तथा चैकशफानां च सर्वेषामविशेषतः ॥
प्रतिगृह्णीत गां शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा ॥ ३२८ ॥
कर्णजाः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ॥
प्रतिग्रहं तथोष्ट्रस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥ ३२९ ॥
ईषायां तु रथो ऽक्षे वा छत्रं दण्डे विधारयेत् ॥
द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥ ३३० ॥
आयुधानि समादाय तथाऽऽमुच्य विभूषणम् ॥
धर्मध्वजस्तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥ ३३१ ॥
अवतीर्य तु सर्वाणि जलस्थानानि यानि तु ॥
उपविश्य च शय्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥ ३३२ ॥
द्रव्याण्यन्यानि चादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् ॥
कन्यादाने तु न पठेत् द्रव्याणि तु पृथक् पृथक् ॥ ३३३ ॥
प्रतिग्रहाद्द्विजश्रेष्ठ तथैवान्तर्भवन्ति ते ॥
द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणान्नरः ॥ ३३४ ॥
वाचयेज्जलमादाय ओँकारेण प्रतिग्रहम् ॥
प्रतिग्रहस्य यो धर्म्यं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
स द्रव्यस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ३३५ ॥

अथापि वक्ष्यामि विप्रा विशेषान् वाजिप्रदाने च प्रतिग्रहे च ॥
दातृ-ग्रहीत्रोरपि येन पुण्यं स्वर्गाय जायेत शृणुध्वमेतत् ॥ ३३६ ॥
गृह्णीत योऽश्वं विधिवद्द्विजेन्द्राः कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वम् ॥
पञ्चोपचारैरुत विष्णुपूजां कूष्माण्डमन्त्रैर्घृत-दुग्धहोमम् ॥ ३३७ ॥
यद्ग्राम इत्यादि मरुत्वतीयं सोङ्कारभूरादिभिरन्वितं च ॥
प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्द्विजाग्र्यः सौर्येण मन्त्रेण च तद्वदष्टौ ॥ ३३८ ॥
षष्ठ्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति कुर्याच्च गायत्रिजपं सहस्रम् ॥
पश्चात्स गृह्णन् तुरगं द्विजाग्र्यस्तथा स्वमात्मानमजं नयेत ॥ ३३९ ॥

---

१. A. reads पृष्ठे. for पुच्छे. B. E. and F. also read the same. २. B. E. and F. read ग्राह्यः for ऽक्षे वा. ३. A. B. E. and F. read उपवेश्य for उपविश्य. ४. A. B. E. F. read च for न. ५. A. B. E. F. read तु for न. ६. A. reads परिग्रहे for प्रतिग्रहे. ७. Only A. reads युत° for उत. ८. B. and E. read °स्वरीयं for °त्वतीयं.

दाताऽपि चैतद्व्रतमाविदध्याद्विजाग्र्यवत्प्राक्तनपापशुध्यै ॥
द्वावप्यमू सूर्यजनं लभेते सर्वत्र पूज्यौ द्विज वृन्दमध्ये ॥ ३४० ॥
अश्वप्रतिग्रहविधिं च प्रतिग्रहं च जानाति योऽश्वस्य पुराणगाथाः ॥
स एव धन्यः स च पूजनीयः इहैव लोके द्विज-देवमान्यः ॥ ३४१ ॥
विशेषपूज्यप्रतिपादनाय तिथौ प्रदत्तं द्विज यत्र यत्र ॥
प्रागुक्तमेतत्पुनरुच्यते यत्तच्छ्रूयतामत्र हि कथ्यमानम् ॥ ३४२ ॥

श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीयते हरिः ॥
गोप्रदानेन विप्रेन्द्र वदन्त्येतन्मनीषिणः ॥ ३४३ ॥
पौषे शुक्ले तथा वत्स द्वादश्यां घृतधेनुकाम् ॥
घृतार्चैः प्रीणनायालं प्रदद्यात्फलदायिनीम् ॥ ३४४ ॥
तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता तिलगौर्द्विजाः ॥
केशवं प्रीणयत्याशु सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ ३४५ ॥
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां जलधेनुकाम् ॥
दत्वा विप्राय विधिना प्रीणयत्यम्बुशायिनम् ॥ ३४६ ॥
यत्र वा तत्र वा काले यद्वा तद्वा प्रदीयते ॥
विशेषार्थमिदं प्रोक्तं नान्यत्काले निषेधनम् ॥ ३४७ ॥
विष्णुमुद्दिश्य विप्रेभ्यो निःस्वेभ्यो यत्प्रदीयते ॥
भवेत्तदक्षयं दानं उत्तमत्वात्परैरिदम् ॥ ३४८ ॥
काले पात्रे तथा देशे धनं न्यायार्जितं तथा ॥
यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठे तदनन्तं प्रकीर्तितम् ॥ ३४९ ॥
चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ॥
अक्षय्यं कथितं सर्वं तदर्ध्यर्के विशिष्यते ॥ ३५० ॥
द्वादशीषु च शुक्लासु विशेषात् श्रवणेन च ॥
यत्र यद्दीयते किञ्चित्तदनंतं प्रजायते ॥ ३५१ ॥
विशेषाद्बुधयुक्तेषु पक्षान्त्येषु च सर्वदा ॥
तृतीयासु च सर्वासु शुक्लासु च विशेषतः ॥ ३५२ ॥

१. A. substitutes अत्रापि for सर्वत्र. २. A. and D. substitute °गीताः for °गाथाः. ३. B. reads संस्तूयताम्. ४. A. and D. read द्विजाः instead of हरिः. ५. A. and D. read गोविंदः instead of विप्रेन्द्र. ६. A. B. D. E. and F. read पुण्ये for पौषे. ७. B. E. and F. read द्विजश्रेष्ठ for तथा वत्स. ८. A. B. D. E. and F. read नान्यकालनिषेधनम् for नान्यत्काले निषेधनम्.

वैशाखे शुक्लपक्षे तु विशेषादपि मानवः ॥
आषाढी कार्तिकी चैव फाल्गुनी तु विशेषतः ॥ ३५३ ॥
तिस्रश्चैताः पौर्णमास्यो दाने विप्र महाफलाः ॥
व्यतीपातेषु सर्वेषु समर्क्षेषु द्विजोत्तम ! ॥ ३५४ ॥
ग्रहसङ्क्रमकालेषु तीव्ररश्मेर्विशेषतः ॥
तुला-मेषप्रवेशेषु योगेषु मिथुनस्य च ॥ ३५५ ॥
रवेर्महाफलं दानं तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम् ॥
यदा भानुः प्रविशति मकरं द्विजसत्तमाः ॥ ३५६ ॥
आषाढेऽश्वयुजे चैव पौषे चैत्रे तथैव च ॥
द्वादशीप्रभृति प्रोक्तं पुण्यं दिनचतुष्टयम् ॥ ३५७ ॥
मिथुनं च तथा कन्यां धन्विनं मीनमेव च ॥
प्रवेशे भास्करे पुण्यं कथितं द्विजसत्तमाः ॥
षडशीतिमुखं नाम दाने दिनचतुष्टयम् ॥ ३५८ ॥
अच्छिन्ननाले यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ॥
संस्कारे चैव पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्तितम् ॥ ३५९ ॥
इष्टयश्च विविधाः प्रोक्तास्ताश्च कार्या यथोदिताः ॥
सर्वा अपि हि सद्भिर्वैरिष्टधर्ममभोप्सुभिः ॥ ३६० ॥
सत्सम्भेधिद्विजनाकलब्धिसिध्द्यर्थमुक्तानि कियन्ति विप्राः ॥
दानानि वक्ष्याम्यथ पूर्त्तधर्मे स्याद्येन पुंसां विहितेन पुण्यम् ॥ ३६१ ॥
ब्रह्मेश-हरि-सूर्याणां स्कन्देभास्या-ऽश्विनां तथा ॥
मातृणां च ग्रहाणां च गृहाणि कारयेन्नरः ॥ ३६२ ॥
इष्टकादशकं वाऽपि यश्चार्पयति विष्णवे ॥
अनेन विधिना कुर्याद्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ३६३ ॥
एवं यः सर्वदेवानां मन्दिरं कारयेन्नरः ॥
स याति वैष्णवं लोकं प्राप्यं योगशतैः कृतैः ॥ ३६४ ॥
समाचरति यो भग्नं सुधाभिधवलं यदि ॥
कुरुते देवहर्म्यं च विशिष्टैर्लेप-चित्रकैः ॥ ३६५ ॥

---

१. A. reads °प्रयोगेषु for °प्रवेशेषु. २. B. reads सर्वाश्रमेषु for सर्वा अपि हि. ३. B. only reads पूर्व° for पूर्त.° ४. B. D. read मातृदुर्गा° for मातृणां च. ५. B. E. and F. read इष्टिका° for इष्टका.°

सम्मार्जयति यश्चापि यतो यश्चानुलेपयेत् ॥
प्रदीपं तत्र यो दद्यात्स याति विष्णुलोकताम् ॥ ३६६ ॥
पूजयेद्विधिना यस्तु पञ्चोपचारसंयुतः ॥
स विष्णुलोकमभ्येति यावदाभूतसम्प्लवम् ॥ ३६७ ॥
यावन्त्यश्चेष्टकास्तत्र चिता देवस्य सद्मनि ॥
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता स्वर्गमाविशेत् ॥ ३६८ ॥
सन्निहत्य-तडागानि पुष्करिण्यश्च दीर्घिकाः ॥
तथा कूपाश्च वाप्यश्च कर्तव्या गृहमेधिभिः ॥ ३६९ ॥
खातमात्रं प्रकर्तव्यमेकाह्निकमपि क्षितौ ॥
यावत्पीत्वा जलं गौस्तु तृषार्ता वितृषा भवेत् ॥ ३७० ॥
पिबन्ति सर्वसत्वानि तृषार्तान्यम्भसामिह ॥
वर्षाणि विन्दुतुल्यानि तत्कर्ता दिवमावसेत् ॥ ३७१ ॥
उपकुर्वन्ति यावन्ति गण्डूषाणि क्रियासु च ॥
कुर्वन्ति स्नान-शौचादि तथैवाचमनान्यपि ॥ ३७२ ॥
तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि लक्षाणि दिवि मोदते ॥
[1]अपां स्रष्टा वसेत्स्वर्गे सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ३७३ ॥
आरामाश्चापि कर्तव्याः शुभवृक्षैः सुशोभिताः ॥
अश्वत्थोदुम्बर-प्लक्ष-चूत-राजाद-नीवरैः ॥ ३७४ ॥
जम्बू-निम्ब-कदम्बैश्च खजूरैर्नारिकेलकैः ॥
बकुलैश्चम्पकैर्हृद्यैः पाटला-ऽशोक-किंशुकैः ॥ ३७५ ॥
द्रुमैर्नानाविधैरन्यैः फल-पुष्पोपयोगिभिः ॥
जाती-जपादिपुष्पैस्तु शोभिताश्च समन्ततः ॥ ३७६ ॥
फलोपयोगिनः सर्वे तथा पुष्पोपयोगिनः ॥
आरामेषु च कर्तव्याः पितृ-देवोपयोगदाः ॥ ३७७ ॥
गाथामुदाहरन्त्यत्र तद्विदः कवयोऽपरे ॥
वृक्षरोपकलोकानां उक्ता या पुष्पवाटिकाः ॥ ३७८ ॥
अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेक न्यग्रोधमेकं दशचिंचिणीश्च ॥
[3]षट्चम्पकं तालशतत्रयं च पञ्चाम्रवृक्षैर्नरकं न पश्येत् ॥ ३७९ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read अथो स च विशेत्स्वर्गे; while B. reads स्वर्गे अब्दसमावासः. २. B. C. D. E. and F. read °पादपाः. ३. B. reads सुचम्पकं.

कपित्थ-बिल्वामलकीत्रयं च पंचाम्रवापी नरकं नयाति ॥ ३८० ॥
यावन्ति खादन्ति फलानि वृक्षात्क्षुद्व्याधिदग्धास्तनुभृद्गणाद्याः ॥
वर्षाणि तावन्ति वसन्ति नाके वृक्षैकवापास्त्रिदशौघसेव्याः ॥ ३८१ ॥
यावन्ति पुष्पाणि महीरुहाणां दिवौकसां मूर्ध्नि धरातले वा ॥
पतन्ति तावन्ति च वत्सराणां कल्पानि वृक्षैर्दिवमारुहन्ति ॥ ३८२ ॥
यत्कालपक्वैर्मधुरैरजस्रं शाखाच्युतैः स्वादुफलैर्नगाद्याः ॥
सर्वाणि सत्वानि च तर्पयेयुः तं श्राद्धदानेन च वृक्षनाथान् ॥ ३८३ ॥
उद्दिश्य विष्णुं जगतामधीशं नारायणं यः सुकृतं करोति ॥
आनन्त्यमाप्नोति कृतं तु तस्मादनन्तरूपो भगवान्पुराणः ॥ ३८४ ॥
दानानि सर्वाण्यभिधाय चिह्नमिष्टं च पूर्तं गृहमेधिकर्म ॥
कुर्वन्ति शान्तिं मनुजाः शुभाय वक्ष्यामि तस्मादथ सर्वशान्तिम् ॥३८५॥

उक्तानि सर्वदानानि इष्टापूर्तश्च सत्तमाः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गणेशादिकशान्तयः ॥ ३८६ ॥

इति बृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां दानधर्मेषु पूर्तविनिर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

१. B. reads—

आरोप्य बिल्वामलकीकपित्थान्वराम्रवापी नरकं न याति ।.

२. F. reads नर-पक्षिसंघाः. ३. B. and F. read नाके रमते गत्वापि for वृक्षैर्दिवमारुहंति. ४. C. and D. read समर्पयस्य for तर्पयेयुः. ५. A. C. D. E. and F. read पुरुषः for सुकृतं.

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

शान्तीनामथ सर्वासां ग्रहशान्तिः परा स्मृता ॥
ग्रहेभ्योऽपि गणेशस्तु तस्य शान्तिरथोच्यते ॥ १ ॥
यदि पुङ्कृतकर्माणि भवन्ति फलदानि हि ॥
तदा धर्माऽ-र्थ-कामास्तु संसिध्येरन्सदा नृणाम् ॥ २ ॥
तन्नृभिः क्रियमाणानां सर्वेषां कर्मणाममुम् ॥
विघ्नार्थमसृजद्ब्रह्मा शङ्करश्च विनायकम् ॥ ३ ॥
तेनोपहतपुंसां तु कर्म स्यान्निष्फलं कृतम् ॥
स्त्रीणामपि तथा सर्वं क्रियमाणं तु निष्फलम् ॥ ४ ॥
जलावगाहनं स्वप्ने क्रव्यादारोहणं तथा ॥
खरोष्ट्र-म्लेच्छसंसर्गो मुण्ड-काषायवाससाम् ॥ ५ ॥
पश्यन्त्यात्मानमेवेह सीदन्तं प्रतिवासरम् ॥
यानि कुर्वन्ति कर्माणि तानि स्युः क्लेशदानि च ॥ ६ ॥
राजपुत्रो न राज्याप्त्या वराप्त्या न तु कन्यका ॥
अन्तर्वत्नी अपत्याप्त्या आचार्यत्वेन च द्विजः ॥ ७ ॥
अधीयानास्तु विद्याप्त्या कृषिकृत् सस्यसम्पदा ॥
वणिग्वर्तनलाभेन युज्यते निर्धनश्च सन् ॥ ८ ॥
तस्मात्तदुपशान्त्यर्थं समभ्यर्च्य गणेश्वरम् ॥
स्नपनं कारयेत्तस्य विधिवत्पुण्यवासरे ॥ ९ ॥
चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे तु अयने चोत्तरे शुभे ॥
पुण्यार्थं सर्वसिध्यर्थं कुर्याच्छान्ति विनायकीम् ॥ १० ॥
स्वासनासीनं संस्थाप्य आरक्तार्षभचर्मणि ॥
सितसर्षपकल्केन साज्येनाच्छादितस्य च ॥ ११ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read तद्गतश्च for निर्धनश्च.

विलिप्तशिरसस्तस्य गन्धैः सर्वैस्तथौषधैः ॥
अष्टौ वा चतुरो वापि स्वस्तिवाच्यान् द्विजान् शुभान् ॥ १२॥
एकवर्णैश्चतुर्भिश्च पुम्भिः कुम्भैश्च यज्जलम् ॥
समानीतं क्षिपेत्तत्र वक्ष्यमाणमृदस्तथा ॥ १३ ॥
अश्वेभस्थान-वल्मीक-ह्रद-सङ्गममृत्तिकाः ॥
रोचनां गुग्गुलं गन्धान् तस्मिन्नंभसि तान् क्षिपेत् ॥ १४ ॥
एतद्वै पावनं स्नानं सहस्राक्षमृषिस्मृतम् ॥
तेन त्वां शतधारेण पावमान्यः पुनन्त्वमुम् ॥ १५ ॥
नवभिः पावमानीभिः कुम्भं तमभिमन्त्रयेत् ॥
शक्रादिदशदिक्पाला ब्रम्हेश-केशवादयः ॥ १६ ॥
आपस्ते घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं ददतु सर्वदा ॥
सुमित्रियान इत्याद्यैर्मन्त्रैरेकेऽभिषेचनम् ॥ १७ ॥
वदन्ति वदतां श्रेष्ठा दौर्भाग्यस्योपशान्तये ॥
समुद्रा गिरयो नद्यो मुनयश्च पतिव्रताः ॥ १८॥
दौर्भाग्यं घ्नन्तु मे सर्वं शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ॥
पाद-गुल्फोरु-जङ्घा-ऽऽन्त्र-नितम्बोदर-नाभिषु ॥ १९ ॥
स्तनोर-बाहु-हस्ताग्र-ग्रीवा-अंसाङ्गसन्धिषु ॥
नासा-ललाट-कर्णभ्रु-केशान्तेषु च यत् स्थितम् ॥ २० ॥
तदापो घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ।
स्नातस्य मस्तके दर्भान् साज्येन परिगृह्य च ॥ २१ ॥
जुहुयात्सार्षपं तैलमौदुम्बरस्रुवेण तत् ॥
मितश्च सम्मितश्चैव तथा साल-कटङ्कटौ ॥ २२ ॥
कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्तेस्वाहासमन्वितैः ॥
नामभिश्च बलिं दद्यान्मन्त्रैर्नमः-स्वधान्वितैः॥
चतुष्पथं समाश्रित्य शूर्पे कृत्वा कुशांस्तथा ॥ २३ ॥
निधाय तेषु दर्भेषु शुक्ला-ऽशुक्लांश्च तण्डुलान् ।
ओदनं पललोपेतं पक्कामान्मत्स्यकानपि ॥ २४ ॥
तथा मांसं च कुल्माषान् तथैव त्रिविधां सुराम् ।
पूरिकाण्डेरकापूपान्फलानि मूलकं स्रजः ॥ २५ ॥

---

१. From the preceding śloka राजपुत्रो न राज्याह्या, till the śloka रोचनां गुग्गलं, these are not given in D.; २. A. reads शं ते for शांतिं. ३. A. reads शाल–करंकटौ; while D. E. F. read शालक–कंटकौ.

गणेशमातुः पार्वत्याः कुर्यादुपस्थितिं पुनः ॥
दूर्वा-सर्षप-पुष्पैश्च पूर्णमर्घाञ्जलिं क्षिपेत् ॥ २६ ॥
सौभाग्यमाम्बिके देहि भगं रूपं यशोऽपि च ॥
श्रियं पुत्रांश्च कामांश्च तथा शौर्यं च देहि मे ॥ २७ ॥
गणेशमातर्है बाले यत्किञ्चिन्मदभीप्सितम् ॥
एकनाम्नैव तद्देवि देहि गौरि! वरान् वरान् ॥ २८ ॥
ततस्तु वाससी शुक्ले परिधायाऽहते शुभे ॥
सितचन्दनलिप्ताङ्गः सितस्रग्भूषणान्वितः ॥ २९ ॥
तानन्यांश्च द्विजान् सर्वान् भोजयेद्विविधाशनैः ॥
वस्त्रयुग्मं गुरोर्दद्यात्तेषु तस्य वराशिषः ॥ ३० ॥
एतेन सम्पूज्य गणाधिनाथं विघ्नोपशान्त्यै जननीं तथास्य ॥
स्मार्तोक्तसम्यग्विधिना स कामान्प्राप्नोति चान्यान्मनसा यदिच्छेत् ॥ ३१ ॥
स्नात्वा विधायार्चनमम्बिकायाः सम्पूज्य लोकान्सखि-बन्धुमिश्रान् ॥
आचार्यवृद्धान्वनिताः कुमारीः प्रध्वस्तविघ्नः श्रियमेति गुर्वीम् ॥ ३२ ॥
स्मृत्युक्तमन्त्रैर्विधिवत्प्रयुक्तैर्नित्यं शिवानन्दनपूजनं च ॥
कृतान्तरायान्विनिहत्य सर्वान् कुर्यादथातो ग्रहयागमेनम् ॥ ३३ ॥

इति विनायकशांतिः ।

मुनीनां व्यासमुख्यानां शक्तिसूनुः पुरोऽब्रवीत् ॥
शुभाय ग्रहपूजाया वदतस्तान्निबोधत ॥ ३४ ॥
यद्वर्णा यत्सुता विद्वन् जाता देशेषु येषु च ॥
तेषां तदधिदैवत्यं समिधो दक्षिणा च या ॥ ३५ ॥
यस्य यत्र च दिग्भागे मण्डलं स्याद्विवस्वतः ॥
होमकर्मणि ये विप्रा या संख्या समिधामपि ॥ ३६ ॥
अग्निकुण्डप्रमाणं तु प्रमाणं समिधामपि ॥
सर्वमेव यथोद्देशं वक्ष्यामि द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
रक्तः कश्यपजो भानुः शुक्लो ब्रम्हसुतः शशी ॥
रक्तो रौद्रसुतो भौमः पीतः सोमसुतो बुधः ॥ ३८ ॥
पीतो ब्रम्हसुराचार्यः शुक्लः शुक्लो भृगूद्वहः ॥
कृष्णः शनी रवेः पुत्रः कृष्णो राहुः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥
कृष्णः केतुः कृशानूत्थः कृष्णा पापालयोऽप्यमी ॥
कालिङ्गोर्को यामुनः सोम आवन्त्यो भौम उच्यते ॥ ४० ॥
मागधो बुध इत्युक्तः सैन्धवस्तु बृहस्पतिः ॥

सैन्धवो दानवाचार्यः सौरिः सौराष्ट्रदेशजः ॥ ४१ ॥
राहुः सिंहलदेशोत्थो मध्यदेशभवोऽग्निजः ॥
जन्मदेशा इमे प्रोक्ता ग्रहजातकवेत्तृभिः ॥ ४२ ॥
शम्भुं रविमुमां चन्द्रं स्कन्दं भौमं हरिं बुधम् ॥
ब्रह्माणं च गुरुं विद्यात्छक्रं शुक्रं यमं शनिम् ४३
कालं राहुं चित्रगुप्तं केतुमित्यधिदैवतम् ॥
एतद्विज्ञाय यः कुर्यात्तत्सर्वं सफलं भवेत् ॥ ४४ ॥
अर्कस्त्वर्काय होतव्यः सर्वव्याधिविनाशनः ॥
सुधांशवे च सोमाय पलाशः सार्वकामिकः ॥ ४५ ॥
खदिरश्चार्थलाभाय मङ्गलाय विवेकिभिः ॥
स्वरूपकृदपामार्गो होतव्यश्च बुधाय वै ॥ ४६ ॥
प्रभाप्रदस्तथाश्वत्थो होतव्योऽमरमन्त्रिणे ॥
ऊर्ज्जा-सौभाग्यकृद्दूर्वा दैत्यामात्याय सद्द्विजैः ॥ ४७ ॥
शमी पापोपशान्त्यर्थं होतव्या मन्दगामिने ॥
दीर्घायुर्धर्मकृद्दूर्वा होतव्या राहवे द्विज ॥ ४८ ॥
धर्मविद्यार्थकृद्दर्भः सद्विप्रैर्वन्हिसूनवे ॥
दधि-क्षीरा-ऽऽज्यसंमिश्राः समिधः शुभवृद्धये ॥ ४९ ॥
प्रादेशमात्रकाः सर्वा अष्टावष्टोत्तरं शतम् ॥
अष्टाविंशतिरेकैकं संख्यैषा प्रतिदैवतम् ॥ ५० ॥
वृद्धौ तु फलभूयस्त्वमुक्तादन्यत्तु राक्षसम् ॥
नवभवनकं लेख्यं चतुरस्रं तु मण्डलम् ॥ ५१ ॥
ग्रहास्तत्र प्रतिष्ठाप्या वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
मध्ये तु भास्करः स्थाप्यः पूर्वदक्षिणतः शशी ॥ ५२ ॥
दक्षिणेन धरासूनुर्बुधः पूर्वोत्तरेण तु ॥
उत्तरस्यां सुराचार्यः पूर्वस्यां भृगुनंदनः ॥ ५३ ॥
पश्चिमायां शनिः कुर्याद्राहुर्दक्षिणपश्चिमे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुरिति स्थाप्या ग्रहाः क्रमात् ॥ ५४ ॥
पटे वा मण्डले लेख्या ईशान्यां दिशि पावकात् ॥
ताम्रोऽर्कः स्फाटिकश्चन्द्रो रक्तचन्दनकोऽपरम् ॥ ५५ ॥

---

१. B. E. read सर्वव्याधिहृत् for च बुधाय वै.

सोमसूनु-सुराचार्यौ स्वर्णशोभौ प्रकीर्तितौ ॥
राजतो भृगुपुत्रश्च कार्ष्णश्च स शनैश्चरः ॥ ५६ ॥
राहुश्च सैसकः कार्यः कार्यः केतुश्च कांस्यजः ॥
सर्वानेतन्मयान्कृत्वा समभ्यर्च्य सदा गृहे ॥ ५७ ॥
लेखयेद्वर्णकैः स्वैः स्वैर्विधिवत्पिष्टकेन वा ॥
ग्रहाणां साधिदैवानां प्रतिष्ठापनमन्त्रकान् ॥ ५८ ॥
वदन्ति मन्त्रतत्वार्थवेदिनो द्विजसत्तमाः ॥
आदित्यं गर्भमित्युक्तमग्निं दूतमनेन च ॥ ५९ ॥
एताभ्यां स्थापयेदर्कं त्र्यम्बकमिति च शङ्करम् ॥
अप्स्वन्तरीति शीतांशुं श्रीश्च ते इति पार्वतीम् ॥ ६० ॥
स्योनापृथिवीति भौमं च यदक्रंदेति वा गुहम् ॥
इदं विष्णुर्विधिं स्थाप्य तद्विष्णोरिति वै हरिम् ॥ ६१ ॥
इन्द्र आसां सुराचार्यं आब्रम्हन्निति वेधसम् ॥
इन्द्रं देवीर्भृगोःसूनुं सजोषेत्यमराधिपम् ॥ ६२ ॥
शन्नो देवी रवेः सूनुं यमाय त्वा तथा यमम् ॥
आयं गौरीति राहुश्च कालं कार्षीरसीति च ॥ ६३ ॥
ब्रम्हजज्ञेति केतुं च चित्रं चित्रावसोरिति ॥
ब्रूयुरेतानि मैत्राणि मूलमन्त्रास्तथापरे ॥ ६४ ॥
आकृष्णेन च तीव्रांशोरिमन्देवा निशाकरम् ॥
अग्निर्मूर्धेति भूसूनोरुद्बुध्यस्वं बुधस्य च ॥ ६५ ॥
बृहस्पतेरिति गुरोरन्नात्परिस्रुतो भृगोः ॥
शन्नो देवी शनैर्गन्तुः काण्डात्काण्डात्परस्य च ॥ ६६ ॥
केतुं कृण्वन्नग्निसूनोरिति मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥
वेदमन्त्रैर्विना कश्चिद्विधिर्नास्ति द्विजन्मनाम् ॥
कर्तव्याः स्वस्वमन्त्रैश्च स्वैः स्वैश्च प्रतिदैवतम् ॥ ६७ ॥
सघृता सयवाश्चापि होतव्याश्च द्विजैस्तिलाः ॥
मध्यमानामिकामूललग्नाङ्गुष्ठचतसृभिः ॥ ६८ ॥
यावन्तोऽङ्गुलिभिर्ग्राह्यास्तिलास्तावद्भिराहुतिम् ॥
हस्तमात्रं पृथक्त्वेन वेधोऽपि तावतैव तु ॥ ६९ ॥
बाहुमात्रं वदन्त्येके एके चाऽरत्निमात्रकम् ॥
चतुरस्रं खनेत्कुण्डं एकयोनिसमन्वितम ॥ ७० ॥

शुभमेखलया युक्तं सुशान्तिकरमुत्तमम् ॥
होमार्थं मण्डपं कुर्याच्चतुर्द्वारं सतोरणम् ॥ ७१ ॥

चतुर्दिक्षु ध्वजाः कार्या नानावर्णाः शुभावहाः ॥
तथा तत्रोदकुम्भाश्च दूर्वा-पल्लवसंयुताः ॥ ७२ ॥

पुनर्नवीकृतं सद्म मण्डपाभाव आश्रयेत् ॥
षट्कर्मनिरताः शान्ता ये न दग्धाः प्रतिग्रहैः ॥ ७३ ॥

नियोज्यास्तेऽग्निकार्यादौ स्फुरन्मन्त्रा द्विजोत्तमाः ॥
प्रतिग्रहाग्निदग्धस्य जप-होमादि कुर्वतः ॥ ७४ ॥

यस्य मन्त्राण्यवीर्याणि तत्कृतं कर्म निष्फलम् ॥
ओदनं सगुडं भानोः पायसं शशिनस्तथा ॥ ७५ ॥

हविष्यं भूमिपुत्रस्य क्षीरान्नं च बुधस्य च ॥
षष्टिक्यं ब्रम्हपुत्रस्य दध्ना तु भार्गवस्य च ॥
पूर्णं हविः शनेर्गतुर्मांसं राहोः श्रृताशृतम् ॥ ७६ ॥

चित्रान्नमग्निसूनोश्च भोज्यानामभिशस्यजाः ॥
कृतहोमास्तथाऽन्येऽपि ये सद्वृत्ता द्विजोत्तमाः ॥ ७७ ॥

यथावर्णानि वासांसि देयानि कुसुमानि च ॥
देया गन्धाश्च सर्वेषां देयो धूपश्च गुग्गुलः ॥ ७८ ॥

धेनुः शङ्खो वृषाः स्वर्णं वासांस्यश्वः सिता च गौः ॥
अविंश्चच्छागलकश्चैव क्रमशो दक्षिणाः स्मृताः ॥ ७९ ॥

प्रत्यहं प्रतिमासं च प्रत्यब्दं वा विधानतः ॥
वर्णिभिश्च ग्रहाः पूज्या राजभिश्च सदैव हि ॥ ८० ॥

दुःखितो यस्तु यस्य स्यात्पूज्यस्तस्य स यत्नतः ॥
वेधसैते नियुक्ताः प्राक् स्वभक्तं पूजयिष्यथ ॥ ८१ ॥

वरं यच्छन्ति संहृष्टा विप्रा वह्निर्नृपास्तथा ॥
असन्तुष्टा दहन्त्येते तस्मात्तानर्चयेत्सदा ॥ ८२ ॥

ग्रहाधीनमिदं सर्वमुत्पत्ति-प्रलयात्मकम् ॥
जगत्यभाव-भावौ च तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ८३ ॥

सानुकूलैर्ग्रहैर्यानि कुर्यात्कर्माणि मानवः ॥
सफलानि भवन्त्यस्य निष्फलानि स्युरन्यथा ॥ ८४ ॥

---

१. A. reads आयसः छागलश्चैव for अविंश्च्छागलकश्चैव.

कुर्वन्ति चैतद्विधिना ग्रहाणामातिथ्यमब्दं प्रतिवासरं ये ॥
आरोग्यदेहा धन-धान्ययुक्ता दीर्घायुषः स्त्रीसहिता भवन्ति ॥ ८५ ॥

इति ग्रहशान्तिः ।

वसत्स्वकस्मात्सदनेष्वतोऽद्भुतं वयो विशेयुर्यदरण्यवासिनः ॥
विशेषतो गृध्र-कपोत-पिच्छलास्तथैव चोलूकसकाक-वायसाः॥ ८६ ॥
तरक्षु-गोमायु-मृगारि-ऋक्षका दिवाप्यकस्मादकुतोऽपि निर्भयाः ॥
विशन्ति यत्ते तदतीव चाद्भुतं गृहे पुरे शान्तिकमेव सिद्धये ॥ ८७ ॥

अथाद्भुतानि जायन्ते वर्णानां गृहमेधिनाम् ॥
नानाविधानि तेषां तु प्रशान्त्यै शान्तिरुच्यते ॥ ८८ ॥
यस्याद्भुतानि जायन्ते मृत्युं तस्य वदेद्द्विजः ॥
धन-धान्यक्षयं चापि भार्या-पुत्रक्षयं तथा ॥ ८९ ॥
भयं वा जायते शत्रो राज्ञो वा जायते भयम् ॥
शान्तिस्तत्र विधातव्या यथोक्ता मुनिपुङ्गवैः ॥ ९० ॥
यदि गोधूमशाखायां यवशाखोपजायते ॥
यवे गोधूमशाखा स्यादेवं सर्वाशनेषु च ॥ ९१ ॥
सर्षपे तिलशाखा चेत्तिलशाखासु सर्षपम् ॥
माषे मुद्गस्तु मुद्गेस्यादसृग्वृष्टिर्भवेद्यदि ॥ ९२ ॥
अम्भःप्रपूर्णकुम्भेषु ज्वलदग्निमवेक्षते ॥
उद्वर्तनं च कूपानां मत्तो वा मधुजालकम् ॥ ९३ ॥
विधिवद्वायुलिङ्गश्च निर्वाप्य वायवं चरुम् ॥
महावाताय सततं हृदयं तु प्रशाम्यतु ॥ ९४ ॥
त्रि-पञ्च-सप्त वा हुत्वा सर्वत्र ह्यत्र तुल्यता ॥
स्त्रियो गावो महिष्यो वा सुतौ वत्सौ च षण्ढकौ
द्वौ द्वौ यत्र प्रजायेते शान्तिस्तत्र विधीयते ॥ ९५ ॥
वृषवद्वोद्वयं नर्देत् वडवाऽश्वं यदारुहेत् ॥
अश्वतरी प्रसूते ऽन्हि प्रस्वेदः प्रतिमासु च ॥ ९६ ॥
मृदङ्ग-पटहादीनामकुतोऽपि ध्वनिर्यदि ॥
गृध्र-काक-कपोताद्या विशेयुर्यदि वा गृहे ॥ ९७ ॥

---

१. A. reads वसेयुः for विशेयुः. २. C. reads पयसां for वायवं. ३. C. and D. read °श्ववदाहरेत् for °श्वं यदारुहेत्. ४. C. and D. read °ता ऽन्हि for °ते ऽन्हि.

यवपिष्टेन निर्वाप्य विधिवद्वारुणं चरुम् ॥
मन्त्रैर्वरुणदैवत्यैर्जुहुयाद्वरुणाय तम् ॥ ९८ ॥

महावरुणदेवाय जलानां पतये तथा ॥
अन्यैर्वरुणदैवत्यैर्मन्त्रैश्च जुहुयाच्चरुम् ॥ ९९ ॥

जुहुयादाहुतीस्तिस्रो मन्त्रैश्च वरुणाय तम् ॥
अन्नस्य तुल्यतां कृत्वा स्वाहान्तैर्वरुणदैवतैः ॥ १०० ॥

इन्द्रचापेक्षणं रात्रौ शस्त्रप्रज्वलनं तथा ॥
गजा-ऽश्वशफवस्त्रान्तर्जलनं च प्रतिक्षणम् ॥ १०१ ॥

स्थूणाप्ररोहणं यत्स्याद्भाण्डस्थान्नप्ररोहणम् ॥
विद्युन्निर्घातवज्राणां पतनं वा भवेद्यदि ॥ १०२ ॥

मृदाकुं काकसंसर्गं विपरीतप्रदर्शनम् ॥
शुभाय चरुराग्नेयो निर्वाप्यो विधिवद्द्विजैः ॥ १०३ ॥

अग्नये त्वग्निराजाय महावैश्वानराय च ॥
हृदये मम यश्चैतत्तत्सर्वं च वदेद्बुध ः॥ १०४ ॥

ग्रहशान्तिश्च सर्वत्र शनेः पूजा विशेषतः ॥
दक्षिणा सवृषा गौस्तु वस्त्रयुग्मं द्विजातये ॥
प्रदद्याद्दोषशान्त्यर्थं सर्वोत्पातेषु वै द्विजः ॥ १०५ ॥

एतेषु चान्येष्वपि चाद्भुतेषु जातेषु सावित्रजपं सहस्रम् ॥
होमं विदध्यादपि विष्णुमन्त्रे ब्रम्हेशमन्त्रैरपि वा द्विजोत्तमः ॥ १०६ ॥

इति अद्भुतशान्तिः ।

अभिधास्येऽथ रुद्राणां शान्तिर्या गृहमेधिनाम् ॥
पञ्चाङ्गानां विधानं तु यत्कृतं हन्ति पातकम् ॥ १०७ ॥

ब्राम्हणो विधिवत्स्नात्वा सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
कुर्याद्विधानं रुद्राणां यजुर्विधाननिर्मितम् ॥ १०८ ॥

इषेत्वादिषु मन्त्रेषु खं ब्रम्हान्तेषु या क्रिया ॥
दशप्रणवयुक्तेषु भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ १०९ ॥

---

१. A. reads this half line as :—

तिस्रस्तु जुहुयान्मंत्रैरेतेन वरुणाय तम् ।.

२. A. B. E. F. and D. read °स्थान° for °स्थान्न°.

आर्षं छन्द श्च दैवत्यं न्यासं च विनियोगतः ॥
पराशरोदितं वक्ष्ये शेषं मुनिविभाषितम् ॥ ११० ॥
मनो ज्योतिरवोध्यग्निर्मूर्धानं चैव मर्माणि ॥
मानस्तोके इतिह्येतत्प्रथमं पञ्चकं स्मरेत् ॥ १११ ॥
याते रुद्रेति चूडायां शिरोऽस्मिन्महत्यर्णवे ॥
असङ्ख्याताः सहस्राणि ललाटे विन्यसेद्द्विजः ॥ ११२॥
चक्षुषोर्विन्यसेद्दे तु त्र्यम्बकं तु यजामहे ॥
मानस्तोक इति ह्येतन्नासिकायां न्यसेद्बुधः ॥ ११३ ॥
अवतत्यधनुर्वक्त्रे नीलग्रीवाय वा गले ॥
नमस्ते आयुधेत्येतत्स्मरेन्मन्त्रं प्रकोष्ठके ॥ ११४ ॥
विन्यसेद्वास्तुमन्त्रोऽयं ये तीर्थानीति हस्तयोः ॥
नमोऽस्तु विकिरेभ्यो वै हृदये मलनाशनम् ॥ ११५ ॥
नाभ्यां विद्वान्न्यसेन्मन्त्रं नमो हिरण्यबाहवे ॥
गुह्ये मन्त्रस्तु संस्मर्य इमा रुद्राय इत्यपि ॥ ११६ ॥
मानोमहान्त इत्यूर्वोः एष ते रुद्र जानुनोः ॥
अव रुद्रमितिह्येतज्जङ्घयोर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥ ११७ ॥
सव्यं च पादयोर्न्यस्य वामं न्यस्योरुमध्यतः ॥
अघोरं हृदि विन्यस्य मुखे तत्पुरुषं न्यसेत् ॥
ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य हंसं नाम सदाशिवम् ॥
हंसहंसेति यो ब्रूयात् हंसोनाम सदाशिवः ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः सम्पुटमाचरेत् ॥
कवचं अध्यवोचद्ध तदुपरि विल्मिनेत्यपि[1] ॥
नेत्रं तु नीलग्रीवाय प्रमुञ्च धन्वनोऽस्त्रकम् ॥ ११८ ॥
य एतावन्त एतेन विदध्युर्दिक्प्रबंधनम् ॥
ॐ मोमिति नमस्कारं ततो भगवते पुनः ॥ ११९ ॥
रुद्रायेति विधानज्ञो दशाक्षरं ततो न्यसेत् ॥
प्रणवं विन्यसेन् मूर्ध्नि नकारं नासिकान्तरे ॥ १२० ॥
मोकारं तु ललाटे तु मकारं मुखमध्यतः ॥
गकारं कण्ठदेशे तु वकारं हृदये न्यसेत् ॥ १२१ ॥

---

१. A. D. E. F. read for स्थितमित्यपि for विल्मिनेत्यपि.

तेकारं दक्षिणे हस्ते रुकारं वामतो न्यसेत् ॥
द्राकारं नाभिदेशे तु यकारं पादयोर्न्यसेत् ॥ १२२ ॥
त्रातारमिंद्रं त्वन्नोऽग्ने सुगःपन्थामिति ह्यपि ॥
तत्वायामि वदेद्ध्याने नियुद्भिरित्यपीरयेत् ॥ १२३ ॥
वयं सोमं तमीशानमस्मे रुद्रा इति स्मरेत् ॥
स्योना पृथिवीतिना ह्येतत् द्विजः कुर्वीत सम्पुटम् ॥ १२४ ॥
सुत्रामादि दिशां पालान्प्राच्यादिषु स्मरेदथ ॥
रौद्रीकरणमेतद्धि कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १२५ ॥
यक्ष-रक्षः-पिशाचाद्याः प्रेत-भूत-ग्रहादिकाः ॥
दुष्टदैवत्य-शाकिन्यो रैवत्यो वृद्धकाश्च याः ॥ १२६ ॥
सिंह-व्याघ्रादयोऽऽरण्या ये दुष्टश्वापदा द्विजाः ॥
म्लेच्छा बन्धक-चोराद्या यमदूता वृकादयः ॥ १२७ ॥
रौद्रभूतमिमं सर्वे द्विजं पश्यन्ति वन्हिवत् ॥
दैदीप्यमानमर्चिर्भिर्दुष्टदिग्बन्धकारकम् ॥ १२८ ॥
दह्यमाना द्वीयांसःसप्तधामस्तु धामभिः ॥
प्रणश्यन्ति हि ये दुष्टा द्विजास्ते रुद्ररूपिणः ॥ १२९ ॥
पञ्चास्यं सौम्यमात्मानं सर्वाभरणभूषितम् ॥
मृगलांच्छनमूर्धानं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥ १३० ॥
फणासहस्रविस्फूर्जदुरगेन्द्रोपवीतिनम् ॥
सप्तार्चिवज्ज्वलद्भालं जटाजूटकिरीटिनम् ॥ १३१ ॥
सहस्रकरवद्भ्राजन् खट्वाङ्गाङ्गविभूषितम् ॥
ब्रम्हाण्डखण्डवक्त्रारं नृकपालकधारिणम् ॥ १३२ ॥
दैदीप्यमानं चन्द्रार्कज्वलदग्नित्रिनेत्रिणम् ॥
त्रैलोक्यद्युतिकृद्भास्वत्स्कन्धकापालमालिनम् ॥ १३३ ॥
दीप्तनक्षत्रमालावदक्षमालाधरं द्विजः ॥
निःशेषवारिसम्पूर्णं कमण्डलुधरं त्वजम् ॥ १३४ ॥
जगद्बाधिर्यकृन्नादं दण्ड-डमरुधारिणम् ॥
केयूरबद्धनागेन्द्रमूर्द्धमणिविराजितम् ॥ १३५ ॥

---

१. These two verses are only written in A.; २. A. D. F. read पुत्रादयः for वृकादयः. ३. B. reads अजं डमरुधारिणम्. F. and D. also read the same; while C. and E. read दण्डमेरुकधारिणम्.

मेखला-किंकिणीमालायुक्तारावविराजितम् ॥
घर्घराव्यक्तनिर्गच्छद्गम्भीरारावनूपुरम् ॥ १३६ ॥
सहेमपट्टनीलाभव्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ॥
विद्युल्लताप्रभागङ्गा धृतमूर्द्ध सुरार्चितम् ॥ १३७ ॥
समस्तभुवनाभारधरणोक्षासनस्थितम् ॥
त्रैलोक्यवनितामौलिनतदेहार्द्धपार्वतिम् ॥ १३८ ॥
लक्षसूर्यप्रभाभास्वत्त्रैलोक्यकृतपाण्डुरम् ॥
अमृतप्लुतहृष्टाङ्गं दिव्यभोगसमाकुलम् ॥ १३९ ॥
दिग्दैवतैःसमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
नित्यं शाश्वतमव्यक्तं व्यापिनं नन्दिनं ध्रुवम् ॥ १४० ॥
द्विजो ध्यात्वैवमात्मानं सम्यक् रुद्रस्वरूपिणम् ॥
सम्प्रध्वस्तान्तरायः सन् ततो यजनमारभेत् ॥ १४१ ॥
अनुलिप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्ममात्रके ॥
स्थण्डिलेऽम्बुजमालिख्य मन्त्रैः प्रक्षाल्य तत्पुनः ॥ १४२ ॥
तत्र पूजा प्रकर्तव्या नमश्च शम्भवाय च ॥
मानो महान्तमिति च सिद्धमन्त्रं स्मरेद्बुधः ॥ १४३ ॥
स्वललाटे पुनर्ध्यायेत्तेजोरूपं शिवं द्विजः ॥
दशाक्षरेण मन्त्रेण दद्यात्पाद्यादिकं पुनः ॥ १४४ ॥
न्यासमन्त्रैश्च सोङ्कारैर्मानस्तोक इतीत्यपि ॥
शम्भवायेति मन्त्रेण दद्याद्गंधोदकादिकम् ॥ १४५ ॥
पुष्प-धूप-प्रदीपादि यथालाभं निवेद्यकम् ॥
दशाक्षरेण तेनैव नमः कुर्यात्पुनर्द्विजः ॥ १४६ ॥
शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरनारायणं द्विजः ॥
शिरः पुरुषसूक्तं च शिवसङ्कल्पकं च हृत् ॥ १४७ ॥
कवचं चाप्रतिरथं नेत्रं विभ्राड्बृहत्पिबन् ॥
शतरुद्रीयमन्त्रेण देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥
पञ्चाङ्गानि स्मरेद्दृष्ट्प्रणवं च जपेद्द्विजः ॥
उद्धृत्य प्रणवेमेशं विकिरिद्रे विसर्जयेत् ॥ १४९ ॥

१. A. D. read °मूर्धनतदेहार्धपार्वतिम्. २. D. E. and F. read विदम् for ध्रुवम्. ३. A. B. D. E. F. read °अस्त्रं च for °मंत्रेण.

रुद्ररूपो द्विजो यश्च यत्कुर्यात्तद्धि सिध्यति ॥
अक्षतान्वा तिलान्वापि यवान्वा समिधोऽपि वा ॥ १५० ॥
शम्भवायेति जुहुयात्सर्वांस्तानाज्यसिक्तकान् ॥
पञ्चपञ्चाथ षट् षट् वा अष्टावष्टौ तथापि वा ॥ १५१ ॥
दशदशैकादश वा जुहुयात्साधको द्विजः ॥
द्विजः स्वदारसंतुष्टः शुचिः स्नातो यतेन्द्रियः ॥ १५२ ॥
जप-तर्पण-होमादौ रतो यो वत्सरं जपेत् ॥
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥ १५३ ॥
सौवर्णपृथिवीदानपुण्यभाक् जायते नरः ॥
महापापोपपापैश्च मुक्तो रुद्रत्वमृच्छति ॥ १५४ ॥
एकादशगुणान् रुद्रानावृत्य याति रुद्रताम् ॥
रुद्रजापी शुचिः पुण्यः पाङ्क्तेयः श्राद्धभुग्वरः ॥ १५५ ॥
पूर्वजानां शतं सैकं तारयेद्रुद्रजाप्यकृत् ॥
एकतो योगिनः सर्वे ज्ञातिभिः सह तद्गतैः ॥ १५६ ॥
एकतो रुद्रजापी तु मान्यः सर्वैस्तु दैवतैः ॥
पात्रमत्र पवित्रं तु नाधिकं रुद्रजापिनः ॥ १५७ ॥
तस्मै दत्तं च तद्भुक्तं सदाऽनश्याय कल्प्यते ॥
वेदाङ्गवेदिनामतः शिवभक्तः सदाधिकः ॥ १५८ ॥

इति रुद्रपूजाविधिः ।

अथातः सिद्धिकामः सन्कन्द-मूल-फलाशनः ॥
गोमूत्र-यावक-क्षीर-दधि-शाका-ऽऽज्यभोजनः ॥ १५९ ॥
हविष्यभोजनो वाऽसौ विप्रो योत्पन्नभोजनः ॥
जप-होमादि कुर्वाणो यथोक्तफलभाग्भवेत् ॥ १६० ॥
शिरसा सह रुद्राणां जपैर्दशशतैर्ध्रुवम् ॥
सर्वे मन्त्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारिणः ॥ १६१ ॥
सिद्धा मन्त्रा द्विजेन्द्रस्य चिन्तितार्थफलप्रदाः ॥
रुद्रस्यैवास्य सर्वे ते भवन्तीश्वरनोदिताः ॥ १६२ ॥

---

१. A. B. D. E. F. read उत्पन्नभोजनः for योत्पन्नभोजनः २. C. reads शिरः साहस्र॰ for शिरसा सह.

एकादश शुभान्कुम्भान् आहृत्य विधिसम्मितान् ॥
सहिरण्यान्सवस्त्रांश्च फल-पुष्पोपशोभितान् ॥ १६३ ॥
गन्धोदका-ऽक्षतैर्युक्तान् पूजयेद्रुद्रभक्तिकृत् ॥
अथैकादशरुद्रैश्च एकैकमभिमंत्रयेत् ॥
एवं संपूज्य तान्कुम्भान् नमस्कृत्याभिमन्त्र्य च ॥
पूजयेद्भक्तितो रुद्रानेकादश महागुणान् ॥ १६४ ॥
एकादशाहमात्मानमन्यं वा हित काम्यया ॥
विनायकोपसृष्टं च स्नायात्काकपदाहतम् ॥ १६५ ॥
मृतवत्सां काकवन्ध्यां स्नापयेच्च तथाऽऽतुराम् ॥
जपेदेतत्सकृद्विप्रः सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥ १६६ ॥
अनड्वाहं च वस्त्रं च दद्याद्धेनुं च दक्षिणाम् ॥
भोजयेद्विदुषो विप्रान्समाप्तौ कर्मणो द्विजः ॥ १६७ ॥
भक्त्यैकादशवस्त्राद्यैर्यथाशक्त्या समर्चयेत् ॥
अथ वा चरुभिक्षाशी शिरोरुद्रसहस्त्रकम् ॥ १६८ ॥
जपेद्गोष्ठे तथारण्ये सिद्धक्षेत्रे शिवालये ॥
अग्न्यागारे समुद्रे च नदी-निर्झर-पर्वते ॥ १६९ ॥
जपेदन्यत्र वा विद्वान् शुचौ देशे मनोरमे ॥
धीरो दृढव्रतो मौनी त्यक्तक्रोधो यतेन्द्रियः ॥ १७० ॥
धौतवासास्त्वधःशायी रुद्रलोके महीयते ॥
नमो गणेभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणोऽयुतम् ॥ १७१ ॥
जप्त्वा च श्रीफलैर्हुत्वा सर्वकार्येषु सिद्धिभाक् ॥
नमोऽस्तु नीलग्रीवायेत्येतन्मंत्रेण सप्तधा ॥
आवर्त्योदकमामन्त्र्य विषार्तश्रवणे क्षिपेत् ॥
विषेण मुच्यते सद्यः कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १७२ ॥
विषस्याभिभवो न स्यान्नरस्य तस्य कर्हिचित् ॥
ग्रहग्रस्तं ज्वरग्रस्तं रक्षः-शाकिनिदूषितम् ॥ १७३ ॥
ब्रम्हराक्षसग्रस्तं च अन्यदोषोपगूहितम् ॥
प्रमुञ्च धन्वन इति भस्मना सर्षपैस्तथा ॥ १७४ ॥
ताडयेन्मुञ्च मुञ्चेति शीघ्रमेव विमुञ्चति ॥
नमः शम्भव इत्यस्य मन्त्रस्य चायुतं द्विजः ॥ १७५ ॥

१. A. reads एकादशार° for एकादशाह°.

जप्त्वा खादिरसमिधो हुत्वा विप्रः सहस्रकम् ॥
तीक्ष्णतैलप्लुतं सम्यङ्मन्त्रान्ते चामुकं हन ॥ १७६ ॥
फट्फट्कारेण जुहुयात्क्षयो रोगश्चिराद्भवेत् ॥
जलमध्ये शतावर्तात्सद्यो वृष्टिर्निगद्यते ॥ १७७ ॥
नाभिमात्रे जले विप्रः प्रविश्य जुहुयाज्जलम् ॥
कुर्यादेकार्णवां धात्रीं मन्त्रमाहात्म्यतो भृशम् ॥ १७८ ॥
नमःश्वभ्य इत्यमुना मन्त्रेण तु सहस्रकम् ॥
लवणं मध्वाहुतीनां तु राजा शीघ्रं वशी भवेत् ॥ १७९ ॥
द्विगुणां पलाशसमिधं महावाणी प्रजायते ॥
त्रिगुणां नवपद्मानां पाताले सिध्यति ध्रुवम् ॥ १८० ॥
चतुर्गुणेन मन्त्रेण वरदा श्रीः प्रवर्तते ॥
समुद्रगानदीकूले पुलिने वा पवित्रके ॥ १८१ ॥
खड्गोपरि श्रीफलानां हुत्वा त्रिंशत् शतानि च ॥
खड्गविद्याधरो विप्रः शिवाज्ञातः प्रजायते ॥ १८२ ॥
अणिमाद्यष्टगुणं हुत्वा जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
अणिमादिकसिद्धीनां पतिरेव भवेद्द्विजः ॥ १८३ ॥
छन्दो-दैवतमार्षेयमथातः शतरुद्रिये ॥
ज्ञातेन कर्मसम्यक्त्वं द्विजानां येन जायते ॥ १८४ ॥
आद्यानुवाके रुद्राणामाद्यायां च ऋचि द्विजः ॥
छन्दो गायत्रमन्यासु अनुष्टुप् तिसृषु स्मृतम् ॥ १८५ ॥
पाङ्क्तिस्तिसृषु विज्ञेया अनुष्टुभ् सप्तसु स्मृतम् ॥
द्वयोश्च जगती विप्रा उक्तमाद्यानुवाकयोः ॥ १८६ ॥
अद्यानुवाके प्रथमा बृहती जगती तथा ॥
अनुष्टुप् च तृतीयायां द्वयोस्त्रिष्टुप् स्मृता द्विज ॥ १८७ ॥
अपरासु तथानुष्टुप् अनुवाकद्वयं स्मृतम् ॥
रुद्रः सर्वासु दैवत्यं विनियोगो यथोचितः ॥ १८८ ॥
यज्जाग्रतादिषट्के च शिवसंकल्पमात्रकम् ॥
रुद्रस्तु देवता षट्सु विनियोगो जपादिषु ॥ १८९ ॥

---

१. C. reads भोजनं वरम् for चामुकं हन; while B. reads जहि for हन- २. A. B. D. E. and F. read त्रिगुणेन च for त्रिगुणां नव°. ३. A. B. E. F. read ज्ञानेन for ज्ञातेन. ४. A. reads °मार्षकम् for °मात्रकम्. F. and D. also the same.

सहस्रशीर्षा इत्यादि द्विगुणाष्टसु देवता ॥
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १९० ॥
छन्दः सर्वासु वाऽनुष्टुप् विनियोगो जपादिषु ॥
अद्भ्यः सम्भूत इत्यादौ उत्तरनारायणस्त्वृषिः ॥ १९१ ॥
आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥
पूर्वानुवाक्ये दैवत्यं त्रिष्टुभ् छंदं प्रकीर्तितम् ॥ १९२ ॥
एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता अमरेश्वरः ॥
आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥
त्रिष्टुभ् छन्दो जपादौ च विनियोगो यथोचितम् ॥ १९३ ॥
त्र्यम्बकमिति चैवात्र वासिष्ठस्यार्षमुच्यते ॥
दैवत्योमापतिर्ह्यत्र छन्दस्त्रिष्टुभ् प्रकीर्तितः ॥ १९४ ॥
विभ्राट् बृहच्च इत्यादौ सूर्यो दैवतमुच्यते ॥
एतत्सञ्चिन्त्य सकलं द्विजाग्र्यो रुद्रजाप्यकृत् ॥ १९५ ॥
यद्यदारभते तत्तद्यथोक्तफलदं भवेत् ॥
वेदाध्यायस्य दातॄणां श्रद्धया द्रविणस्य च ॥ १९६ ॥
प्रजानामायुषः कीर्तेर्भूयस्त्वं रुद्रजापिनः ॥
इमं मन्त्रं पवित्रं च रहस्यं पापनाशनम् ॥ १९७ ॥
रुद्रविधिं विधिश्रेष्ठं कुर्याद्विप्रः शिवेरितः ॥
शैवागमविशेषज्ञो वेद-वेदाङ्गपारगः ॥ १९८ ॥
कुर्याद्यदेवं विधिवद्विधानं शम्भोरजस्रं प्रथितं द्विजेन्द्राः ॥
प्राप्नोति लोकं स शिवस्य साक्षादत्रापि स स्याच्छिववत्सुपूज्यः ॥ १९९ ॥
मन्त्राणि सर्वाणि च सद्द्विजस्य निर्देशकर्तॄणि भवन्ति तस्य ॥
यः साधयेत्प्रोक्तविधानविज्ञो मन्त्राभिपूज्यः स तु शम्भुवत्स्यात् ॥ २०० ॥
मन्त्रं त्रिनेत्रं जुहुयात् हुताशे यो बिल्वपत्रैर्घृत-दुग्धमिश्रैः ॥
निहत्य मृत्युं श्रियमेति धाम्न्यां प्राप्नोति पश्चाच्छिवलोकमेव ॥ २०१ ॥
पञ्चभागश्च षड्जातः पञ्चेन्द्रं पञ्चवारुणम् ॥
षड्जातिं च जापित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०२ ॥
इति रुद्रशांतिः ।
अथातः सम्प्रवक्षामि तडागादिविधिं शुभम् ॥
कृतेन येन तेषां तु प्रतिष्ठा सम्प्रजायते ॥ २०३ ॥

अस्मन्नामस्य तातेन पृच्छते रघुपुङ्गवे ॥
तडागाद्युत्सवे प्रोक्तो विधिः सोऽयं प्रकीर्तितः ॥ २०४ ॥

दीर्घिकासु तडागेषु सन्निहत्यासु यो विधिः ॥
तं वसिष्ठोऽवदत्सम्यक् दशरथस्य पृच्छतः ॥ २०५ ॥

तस्माच्च श्रुतवान् शक्तिः शुश्रावातः पराशरः ॥
तत्प्रसादेन तत्प्रोक्तो यो विधिः सम्प्रचक्षते ॥ २०६ ॥

तडागादिनिपानानां यावन्नोत्सर्जनं कृतम् ॥
तावत्तत्परकीयं तु स्नानादीनामनर्हकम् ॥ २०७ ॥

अप्रतिष्ठितदेवानां न कार्यं पूजनं नरैः ॥
अप्रतिष्ठितखातानामपेयं तोयमुच्यते ॥ २०८ ॥

तदुत्सर्गः प्रकर्तव्यो निजवित्तानुसारतः ॥
वित्तशाठ्यं प्रहेयं स्यादित्युवाच पराशरः ॥ २०९ ॥

तद्विधिज्ञः शुचिः शान्तो ब्राह्मणो धर्मवृद्धये ॥
तदर्थं वरणीयोऽसौ चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

आचार्यस्तत्रकर्तव्यः पूर्तधर्मविवृद्धये ॥
विपरीतमतिर्यःस्यात्तत्कृतं कर्मनिष्फलम् ॥ २११ ॥

तडागपालिपृष्ठे तु मण्डपं तत्र कारयेत् ॥
पूर्वोत्तरप्लवे देशे शुचिः स्वस्थः समाहितः ॥ २१२ ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं दशहस्तप्रमाणकम् ॥
स्वामिहस्तप्रमाणेन तोरणानि च कारयेत् ॥ २१३ ॥

पताका विविधाः कार्या नानावर्णाः समन्ततः ॥
शुभपल्लवसंयुक्ता द्वारेषु कलशाः स्मृताः ॥ २१४ ॥

यथावर्णं यथाकाष्ठं यथाकार्यं प्रमाणतः ॥
तथा यूपान्प्रवक्ष्यामि वर्णानां हितकाम्यया ॥ २१५ ॥

पालाशो ब्राह्मणः प्रोक्तो न्यग्रोधो भूभुजः स्मृतः ॥
बैल्वो वैश्यस्य यूपःस्याच्छूद्रस्यौदुम्बरः स्मृतः ॥ २१६ ॥

शिरःप्रमाणो विप्रस्य आकण्ठं क्षत्रियस्य च ॥
उरःप्रमाणो वैश्यस्य शूद्रस्य नाभिमात्रकः ॥ २१७ ॥

वेदिका पादमूले तु यूपस्तत्र निखन्यते ॥
यूपस्य दक्षिणे भागे तोरणं तत्र कारयेत् ॥ २१८ ॥

ब्रह्मस्थानं च तन्मध्ये अष्टौ भागाः प्रकीर्तिताः ॥
तेषामुत्तरतः सोमं कुबेरं कुविदङ्गतम् ॥ २१९ ॥
धनदं धन्वनागेति ईशावास्येति शङ्करम् ॥
आकृष्णेनेत्यादिमन्त्रैश्च स्वैः स्वैः कल्प्यास्तथा ग्रहाः ॥ २२० ॥
त्रातारमिन्द्रमितीन्द्रं अग्निं दूतं च पावकम् ॥
अग्निःपृथुरित्यादि धर्मराजं द्विजोत्तमः ॥ २२१ ॥
तद्विष्णोरिति वै विष्णुं नमः सूतेति नैर्ऋतिम् ॥
सप्तर्षयस्तु इत्यादि मन्त्रैःसप्तऋषींस्तथा ॥ २२२ ॥
वरुणस्योत्तंभनमसि वरुणं च प्रपूजयेत् ॥
एवं द्वाविंशतिस्थानानि मन्त्रोक्तानि पृथक् पृथक् ॥ २२३ ॥
इमं मे, त्वन्नः, सत्वन्नस्तत्वायामि ह्युदुत्तमम् ॥
समुद्रोऽसि समुद्रेति त्रीन् समुद्रान् निमीनपि ॥ २२४ ॥
दशभिर्वारुणैर्मन्त्रैराहुतीनां शतद्वयम् ॥
शतमर्धं शतं वापि विंशत्यष्टोत्तरं शतम् ॥ २२५ ॥
गोसहस्रं शतं वापि शतार्धं वा प्रदीयते ॥
अलाभे चैव गां दद्यादेकामपि पयस्विनीम् ॥ २२६ ॥
अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्विताम् ॥
सौवर्णा राजतास्ताम्राः कांस्याः सीसाश्च शक्तितः ॥ २२७ ॥
मत्स्या नक्रादयः कार्या विविधावर्तवृत्तयः[१] ॥
गो-वत्सौ वस्त्रवद्धौ च आग्नेय्यां दिशि संस्थितौ ॥ २२८ ॥
वायव्याभिमुखौ तत्र कारयेद्वारिमध्यतः ॥
वस्त्रयुग्मानि विप्रेभ्यो मुद्रिका-छत्रिकादयः ॥ २२९ ॥
भक्त्या चैताः प्रदातव्याः प्रसाद्य यत्नतो द्विजाः ॥
विप्रान् सन्तोष्य देयानि दानानि विविधान्यपि ॥ २३० ॥
हेमपुरुषसंयुक्तां शय्यां दद्याच्च शक्तितः ॥
आसनानि प्रशस्तानि भाजनानि निवेदयेत् ॥ २३१ ॥
एतत्प्रदक्षिणीकृत्य स्वात्मना च विपश्चितः ॥
प्रसादयेत् द्विजान् सर्वान्वांछन्पूर्तफलं नरः ॥ २३२ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा विप्राणामग्रतः स्थितः ॥
ब्रूयादेवं, भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः ॥ २३३ ॥

१. A. reads °धाः पूर्ववृद्धये for °धावर्तवृत्तयः.

ते यूयं तारयध्वं मां संसारार्णवतो द्विजाः ॥
आगता मम पुण्येन पूर्तकर्मप्रसाधकाः ॥ २३४ ॥
कूर्मश्च मकरश्चैव सौवर्णस्तत्र कारयेत् ॥
मीनाश्च रासभाश्चैव ताम्रा दर्दुरकाः स्मृताः ॥ २३५ ॥
जलकुञ्जर-गोधाश्च सैसास्तत्र प्रकल्पयेत् ॥
अन्येऽपि जलजास्तत्र शक्तितस्तान्प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥
इमं पुण्यं प्रशस्तं च तडागादिविधिं नरः ॥
वापी-कूप-तडागादौ कारयेत ब्राम्हणैर्बुधैः ॥ २३७ ॥
खातयित्वा तडागादि स्वभावाच्छाठ्यवर्जितः ॥
मानवः क्रीडति स्वर्गे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २३८ ॥
एतद्विधानं विदधाति भक्त्या खातेषु सर्वेषु तडागकेषु ॥
सोऽमुत्र कामैः परिपूर्णदेहो भुङ्क्ते धरित्र्यामिह सर्वभोगान् ॥ २३९ ॥
वदन्ति केचिद्वरुणस्य लोके प्रयाति भोगान्वरुणस्य भुङ्क्ते ॥
भुक्त्वा चिरं तत्र पुनर्धरित्र्यां नरेन्द्रतामेति पराशरोक्तिः ॥२४०॥

इति तडागादिप्रतिष्ठा।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राःश्रूयतामितः ॥
लक्षहोमविधिं पुण्यं कोटिहोमविधिं ततः ॥ २४१ ॥
स्वयंभूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातं पितामहः ॥
तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥ २४२ ॥
ये चेह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्वा यत्र मण्डपम् ॥
सामिधो याश्च ये मन्त्रा अन्यच्च तत्र यद्भवेत् ॥ २४३ ॥
लक्षहोममिमं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ॥
युग्माश्च ऋत्विजः कार्या ब्राम्हणा ये विपश्चितः॥ २४४ ॥
नियमव्रतसंपन्ना सहिताः पार्थिवेन तु ॥
नित्यं जपरता ये च नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ॥ २४५ ॥
कन्द-मूल-फलाहारा दधि-क्षीराशिनोऽपि च॥
प्रागुदीच्यां समे देशे स्थण्डिलं यत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥
तत्र वेदीं प्रकुर्वीत पञ्चहस्तप्रमाणिकाम्[1] ॥
दक्षिणोत्तर आयामे त्रिंशत्तु पूर्वपश्चिमे ॥ २४७ ॥

---

१. A. reads. °समन्विताम् for °प्रमाणिकाम्.

कुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिः ॥
निधापयेद्धिरण्यं च रत्नानि विविधानि च ॥ २४८ ॥
सिकतोपरि दातव्या तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ॥
ग्रहांश्चैव सनक्षत्रान् दिशि प्राच्यां समर्चयेत् ॥ २४९ ॥
अवदानविधानेन स्थालीपाकं समर्पयेत् ॥
आज्यभागाहुतीर्हुत्वा नवाहुत्या च होमयेत् ॥ २५० ॥
अग्निं सोमं तथा सूर्यं विष्णुं चैव प्रजापतिम् ॥
विश्वेदेवान् महेन्द्रं च मित्रं स्विष्टकृतं तथा ॥ २५१ ॥
दधि-मधु-घृताक्तानां समिधां चैव याज्ञिकाः ॥
होमयेच्च सहस्रं तु मंत्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥ २५२ ॥
चतुर्विंशति गायत्र्या मानस्तोकेति षट् तथा ॥
त्रिंशत् ग्रहादिमन्त्रैश्च चत्वारश्चैव वैष्णवैः ॥ २५३ ॥
कूष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च विकिरेद्वाथ षोडश ॥
जुहुयाद्दशसहस्राणि जातवेदस इत्यृचा ॥ २५४ ॥
तथा पञ्चसहस्राणि जुहुयादिन्द्रदैवतैः ॥
हुते शतसहस्रे तु अभिषेकं विधापयेत् ॥ २५५ ॥
पुण्याभिषेके यत्प्रोक्तं तत्प्रदाय शुभं भवेत् ॥
अथ षोडशभिः कुम्भैः सहिरण्यैः समङ्गलैः ॥ २५६ ॥
सर्वौषधिसमायुक्तैर्नानारत्नविभूषितैः ॥
अभिषेकं ततः कुर्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोचितैः ॥ २५७ ॥
समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणाः स्मृताः ॥
गजा-ऽश्वरथ-यानानि-भूमि-वस्त्रयुगानि च ॥ २५८ ॥
अन्नं च गोशतं हेम ऋत्विजां चैव दक्षिणा ॥
वृषेणैकादशेनाथ दातव्या दश धेनवः ॥ २५९ ॥
स्वशक्त्यातः प्रदातव्यं वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
एवं कृते तु यत्किञ्चित् ग्रहपीडासमुद्भवम् ॥ २६० ॥
भौममाकाशगं वापि अरिष्टं यच्च जायते ॥
तत्सर्वं लक्षहोमेन प्रशमं याति निश्चितम् ॥ २६१ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read किरिकया तु for विकिरेद्वाथ. २. D. and F. read पुष्पाभिषेके for पुण्याभिषेके; while C. reads इष्वाभिषेके.

शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजः प्रवर्द्धते ॥
वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसंक्षयः ॥ २६२ ॥

इति लक्षहोमविधिः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ॥
श्रूयतामादरेणैष सर्वकामफलप्रदः ॥ २६३ ॥
सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्मणि ॥
विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ॥ २६४ ॥
वरणीया विशेषेण ग्रहयागक्रियाविदः ॥
एकाङ्गविकलो विप्रो धन-धान्यापहारकः ॥ २६५ ॥
सर्वाङ्गविकलो यस्तु यजमानं हिनस्ति सः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदाङ्गविधिकोविदाः ॥ २६६ ॥
प्रकर्तव्या विशेषेण ग्रहयज्ञविदो द्विजाः ॥
कार्यश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञश्च वै द्विजैः ॥ २६७ ॥
अध्येता चैव मन्त्राणां ऋचामष्टोत्तरं शतम् ॥
स एव ऋत्विग् विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ २६८ ॥
आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥
ग्रहाः फलन्तु नागाश्च[1] सुराश्चैव नरेश्वराः ॥ २६९ ॥
एवं कृते तु यत्किञ्चित् ग्रहपीडासमुद्भवम् ॥
तत्सर्वं नाशयेद्दुःखं कृतघ्नसौहृदं यथा ॥ २७० ॥
अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ॥
आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥ २७१ ॥
पूर्ववद् ग्रहदेवानां आवाहन-विसर्जने ॥
होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥ २७२ ॥
मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषं च निबोधत ॥
कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तायतं पुनः ॥ २७३ ॥
योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥
द्व्यङ्गुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥ २७४ ॥

---

१. E. reads गावश्च for नागाश्च; while B. D. E. and F. ग्रहा दद्युः फलं नागाः for ग्रहाः फलंतु नागाश्च.

ध्यङ्गुलैरुद्धृता तद्वद्वितीया मेखला स्मृता ॥
उच्छ्राये मेखला या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥ २७५ ॥
द्व्यंगुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्-सप्ताङ्गुलविस्तृता ॥ २७६ ॥
कूर्मपृष्ठोद्धृता मध्ये पार्श्वतश्चांगुलोच्छ्रिता ॥
गजोष्ठसदृशा तद्वदायाम[1]मच्छिद्रसंयुता ॥ २७७ ॥
एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमीरितम् ॥
मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थपत्रसन्निभा ॥ २७८ ॥
वेदी च कोटिहोमे स्यात् वितस्तीनां चतुष्टयम् ॥
चतुरस्रा समा तद्वत्त्रिभिर्विप्रैः समावृता ॥ २७९ ॥
विप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदिकायास्तथोच्छ्रयः ॥
ततः षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥ २८० ॥
पूर्वद्वारेऽपि संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥
यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥ २८१ ॥
अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥
अष्टौ तु होमकाः कार्या वेद-वेदाङ्गवेदिनः ॥ २८२ ॥
एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥
पूर्ववत्पूजनं कृत्वा सर्वाभरणभूषणैः ॥ २८३ ॥
रात्रिसूक्तं च सौरं च पावमानं तु मङ्गलम् ॥
पूर्वतो बह्वृचः शान्तिं पावमानमुदङ्मुखम् ॥ २८४ ॥
सूक्तं[2] रौद्रं च सौम्यश्च कूष्माण्डं शान्तिमेव च ॥
पाठयेद्दक्षिणे द्वारे यजुर्वेदिनमुत्तमम् ॥ २८५ ॥
सौपर्णमथ वैराजमाग्नेयीं[3] रुद्रसंहिताम् ॥
पञ्चभिः सप्तभिर्वाथ होमःकार्यश्च पुर्ववत् ॥ २८६ ॥
स्नाने दाने च ये मन्त्रास्त एव द्विजसत्तमाः ॥
ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ २८७ ॥
स्वविधानं तथा शान्तिमथर्वोत्तरतो जपेत् ॥

---

१. E. F. read आयत° for आयाम°. २. A. E. read शौक्तं for सूक्तं.
३. A. B. E. F. read वैराजः instead of वैराजम्.

वंसोर्धाराविधानं तु लक्षहोमवदिष्यते ॥
अनेन विधिना यश्च ग्रहपूजां समाचरेत् ॥ २८८ ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
यः पठेत् शृणुयाद्वापि ग्रहयागमिमं नरः ॥ २८९ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥
अश्वमेधसहस्रं च दश चाष्टौ च धर्मवित् ॥ २९० ॥

कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्नुते ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ॥
नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भुवचनं यथा ॥ २९१ ॥

प्रपेदिरे येऽस्य पितामहाद्याः श्वभ्राणि पापेन गरीयसा तान् ॥
उद्धृत्य नाकं स नयेद्धि सर्वान् यः कोटिहोमं नृपतिः करोति ॥ २९२॥

राष्ट्रं मनोवाञ्छितवृष्टियुक्तं धान्यैश्च रत्नैः पशुभिः समेतम् ॥
निर्द्वन्द्वनीरोगमदस्यु तस्य यो लक्षकोटीहवनं विदध्यात् ॥ २९३॥

यो लक्षकोटिं विदधाति भूभृत् तद्वन्नरो लक्षशतं जुहोति ॥
प्रत्यब्दमाप्नोति स दीर्घमायुर्भुङ्क्ते सपत्नान्विजयी धरित्रीम् ॥ २९४॥

यो ब्रह्मघाती गुरुदारगामी ग्रामादिदाहात्[१] ध्रुवपापयुक्तः ॥
पापैरशेषैः पुरुषो विमुक्तः[२] स कोटिहोमाद्विबुधत्वमेति[३] ॥ २९५ ॥

तस्मात्तदा भूपतयो विदध्युर्वृष्ट्यै प्रजासौख्यबलस्य पुष्ट्यै ॥
आयुः प्रवृद्ध्यै विजयाय कीर्त्यै लक्षादिहोमं ग्रहयागमेतम् ॥ २९६ ॥

इति कोटिहोमविधिः ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनमुत्तमम् ॥
अस्मत्तातप्रतीतोऽयं[४] रघुपौत्रस्य धीमतः ॥ २९७ ॥
अनपत्यस्य पुत्रार्थमकरोद्विभाण्डकः स्वयम् ॥
सहस्रशीर्षसूक्तस्य विधानं चरुपाककृत् ॥ २९८ ॥
यैर्यैर्नृपैः कृतं पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥
उपासितानि सद्भक्त्या श्रोत्रियैः श्रुतिपारगैः ॥ २९९ ॥

---

१. A. E. and F. read °दाहोग्रव° for °दाहात् ध्रुव.° २. A. B. C. D. read राजा स मुक्तः शतलक्षहोमात् for पापैरशेषैः पुरुषो विमुक्तः. ३. Only D. reads ध्रुवमेति नाकम् for विबुधत्वमेति. ४. A. and C. read °प्रभावोऽयं for °प्रतीतोऽयं; while D. reads °प्रतोषाय for °प्रतीतोऽयं.

आत्मचिद्भिर्निराहारैः श्रौतिभिर्मन्त्रवित्तमैः ॥
सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिविद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ ३०० ॥
क्रियमाणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः[१] ॥
न पाठान्न धनात् स्नानादात्मनः प्रतिपादनात् ॥ ३०१ ॥
प्राक्तनात्कर्मणः[२] पुंसां सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥
शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ॥ ३०२ ॥
द्वादश्यां पुत्रकामो यश्चरुं[३] कुर्वीत वैष्णवम् ॥
दम्पत्योरुपवासः स्यादेकादश्यां सुरालये ॥ ३०३ ॥
ऋग्भिः षोडषभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥
चरुं पुरुषसूक्तेन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया ॥ ३०४ ॥
प्राप्नुयाद् वैष्णवं पुत्रं चिरायुं सन्ततिक्षमम् ॥ ३०५ ॥
द्वादश्यां द्वादश चरून् विधिवन्निर्वपेद्विजः ॥
यः करोति महायागं[४] विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३०६ ॥
हुत्वाऽऽज्यं विधिवत्पूर्वं ऋग्भिः षोडशभिस्तथा ॥
समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य हुत्वाज्यं जुहुयात्पुनः ॥ ३०७ ॥
उपस्थानं ततः कुर्याद्ध्यात्वा तु मधूसूदनम् ॥
हविर्होमं ततः कृत्वा दद्यात्पञ्च घृताहुतीः ॥ ३०८ ॥
कामप्रदं नमस्कृत्य नारी नारायणं पतिम् ॥
सम्प्राश्य च हविःशेषं[५] वसेल्लब्धाशनी गृहे ॥ ३०९ ॥
ततः कृत्वा इदं कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् ॥
रजःस्त्रीषु[६] निवर्तेत यावद्गर्भं न विन्दति ॥ ३१० ॥
असूता मृतपुत्रा वा या च कन्याः प्रसूयते[७] ॥
क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पराशरवचो यथा ॥ ३११ ॥
होमान्ते दक्षिणां दद्यात् गृहं वासस्तथा तिलान् ॥
भूमिं हिरण्यं रत्नानि यथा सम्भवमेव वा ॥ ३१२ ॥
यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः सम्पूज्य विष्णुं विधिवत्सुतार्थी ॥
इमं विधानं विदधाति सम्यक् स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥ ३१३ ॥

इति पुत्रार्थं पुरुषसूक्तविधानम् ।

---

१. F. reads ब्रम्हचारिभिः, D. also the same. २. A. C. read प्राक्तस्य for प्राक्तनात्. ३. A. C. F. read पुत्रकामाय for पुत्रकामो यः. ४. A. reads इहायाति स विष्णोः परमं पदम् for महायागं विष्णुलोकं स गच्छति. ५. A. B. and C. read हविःशेषं. ६. A. B. D. E. F. read अन्यस्त्रीषु. ७. B. reads प्रसूर्भवेत् for प्रसूयते.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ग्रहमन्त्राधिदैवतम् ॥
आर्षं छन्दश्च यज्ज्ञानात्कर्म स्यात्सफलं कृतम् ॥ ३१४ ॥
आकृष्णेनेति मन्त्रेऽस्मिन्दैवत्यं सविता महत् ॥
ऋषिर्हिरण्यस्तूपाख्यस्त्रिष्टुप् च्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१५ ॥
आप्यायस्वेति सोमाऽत्र दैवतं गौतमो मुनिः ॥
गायत्री छन्द उद्दिष्टं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३१६ ॥
अग्निर्मूर्धेति मन्त्रोऽत्र दैवतं भौम उच्यते ॥
विरूपाक्षो मुनिर्धीमान् छन्दो गायत्रमिष्यते ॥ ३१७ ॥
उद्बुध्यस्वेति मन्त्रस्य बुधश्चैव तु दैवतम् ॥
मुनिर्बुधश्च मन्तव्यस्त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१८ ॥
बृहस्पते अतीत्यत्र देवतापि बृहस्पतिः ॥
आर्षं गृत्समदोऽस्येति छन्दस्त्रिष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३१९ ॥
शुक्रःशुशुकेति हीत्यत्र शुक्र इत्यधिदैवतम् ॥
शुक्रस्यापि तथार्षं च विराट् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३२० ॥
शन्नो देवीति चेत्यत्र शनिर्दैवतमुच्यते ॥
सिन्धुर्नाम ऋषिर्विद्वान् छन्दो गायत्रमुच्यते ॥ ३२१ ॥
काण्डात् काण्डादिति राहुर्दैवतं हि तदुच्यते ॥
ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तोऽनुष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितः ॥ ३२२ ॥
केतुं कृण्वन्निति प्रोक्तं दैवतं केतुरेव हि ॥
मधुच्छन्दस आर्षं च गायत्रं छन्द एव हि ॥ ३२३ ॥
स्योनापृथिवीति मन्त्रस्य स्कन्दश्च देवता स्मृता ॥
आर्षं मेधातिथिश्चात्र स्वयम्भूर्दैवतं परम् ॥ ३२४ ॥
भर्गाख्यश्च मुनिश्चात्र बृहती छन्द उच्यते ॥
इन्द्रकुत्सेति दैवत्यं इन्द्र एव स्मृतो बुधैः ॥ ३२५ ॥
आर्षं कुत्सस्य चामुत्र त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
यस्मिन्वृक्षेति वाह्यत्र यमो वै देवता परा ॥ ३२६ ॥
ऋषिस्तु कुण्डलोमा च[1] त्रिष्टुप् छन्दः स्मरेद्बुधः ॥
ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र कालो वै दैवतं महत् ॥ ३२७ ॥

---

१. A. and E. read कुल्मलो नाम for कुण्डलोमा च, B. the same, F. too; while C. reads कुललो नाम and D. कुल्मषो नाम.

मुनिर्धर्मतनुर्नाम त्रिष्टुप् छन्दोऽभिधीयते ॥
आयातमिति च ह्यस्यां चित्रगुप्तस्तु दैवतम् ॥ ३२८ ॥
आर्षं तु वामदेवोऽस्य त्रिष्टुप्छन्दो बुधैर्मतम् ॥
अग्निं दूतमिति ह्यस्यां अग्निर्वै देवता स्मृता ॥ ३२९ ॥
आर्षं मेधातिथिर्नाम छन्दो गायत्रमेव हि ॥
अप्सुमे सोम इत्यत्र सोमं वै दैवतं स्मरेत् ॥ ३३० ॥
मेधातिथिरिहाप्यार्षमनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥
पुरुषसूक्तस्य दैवत्यं पुरुष एव मतं बुधैः ॥ ३३१ ॥
भूमिपृथिव्यन्तरिक्षमित्यत्र दैवतं क्षितिः ॥
ऋषिः शातातपो ह्यत्र छन्दश्चानुष्टुबुच्यते ॥ ३३२ ॥
आर्षं नारायणस्येह छन्दश्चानुष्टुबित्यपि ॥
इन्द्रायेंदो मरूत्वते मरुत्वान्दैवतं महत् ॥ ३३३ ॥
आर्षं तु काश्यपस्येह गायत्रं च्छन्द एव हि ॥
मरुत्वंतमिति ह्यत्र सुरेन्द्रो देवता मता ॥ ३३४ ॥
अत्रापि कश्यपस्यार्षं गायत्रं छन्द एव हि ॥
उत्तानपर्णइत्यत्र इन्द्रो दैवतमुच्यते ॥ ३३५ ॥
आर्षं साङ्ख्यस्य चात्रोक्तं अनुष्टुप् छन्द इत्यपि ॥
प्रजापते इति ह्यत्र देवता च प्रजापतिः ॥ ३३६ ॥
हिरण्यगर्भस्यार्षं तु त्रिष्टुप् छन्दो मतं बुधैः ॥
आयं गौरिति चैवात्र देवता फणिनो[1] मता ॥ ३३७ ॥
सर्पराजो मुनिस्तत्र गायत्रं छन्द उच्यते ॥
एष ब्रम्हा ऋत्विज इति ब्रम्हदेवोऽधिदैवतम् ॥
ऋषिर्वै वामदेवोऽत्र गायत्रं छन्द इष्यते ॥ ३३८ ॥
आतून इन्द्रवृत्रहं सुरेन्द्रः सगणेश्वरः ॥
तथार्षं वामदेवस्य गायत्रं छन्द इत्यपि ॥ ३३९ ॥
जातवेदस इत्यत्र जातवेदास्तु दैवतम् ॥
काश्यपस्यार्षमत्रापि छन्दोनुष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३४० ॥
अनोनियुद्भिरित्यस्मिन्वायुर्दैवतमुच्यते ॥
आर्षमत्र वसिष्ठस्य अनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥ ३४१ ॥

---

१. B. C. D. E. and F. read पूजनो for फणिनो. २. E. and F. read द्विषोऽधिदैवतम् for ब्रह्मदेवोऽधिदैवतम्, also this verse is not in B. C. and D.

आँदावाकाशदैवत्यं मुनिः प्रोक्तः प्रजापतिः ॥
छन्दो गायत्रमित्युक्तं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३४२ ॥

एषो उंषेति चाप्यत्र अश्विनौ दैवते स्मरेत् ॥
प्रस्कण्वश्चार्षमत्रापि गायत्रं च्छन्द उत्तमम् ॥ ३४३ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये मरुद्दैवतमुच्यते ॥
गौतमं च मुनिं विद्धि च्छन्दश्च प्रथमं मुने ॥ ३४४ ॥

छन्दस्तथार्षं सहदैवतेन ज्ञात्वा द्विजो यः कुरुते विधानम् ॥
वेदोक्तमर्थं प्रददाति सम्यक् सर्वं फलं कर्तुरिहाप्यमुत्र ॥ ३४५ ॥

यो लक्षहोमं यादि कोटिहोमं राजा विदध्यात्प्रतिवर्षमेकम् ॥
राष्ट्रे सुवृष्टिर्विजयः सुभक्ष्यमारोग्यता स्यात्सुकृतस्य वृद्धिः ॥ ३४६ ॥

भवन्ति पुत्राः शुभवंशवृध्यै दीर्घायुषो राजहिता धरित्र्याम् ॥
सुकीर्तिमन्तो जयिनोऽपि राज्ये प्रतापवन्तो रवि-चन्द्रतुल्याः ॥ ३४७ ॥

इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे शान्तिविधिर्नाम एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

---

१. A. reads अदृच्या इत्याकाशो देवता आर्षमेव तत् or आदित्यआकाश दैवत्यं; while C. reads नमः प्रकाशदैवत्यं. २. B. C. D. E. F. read इषो उषेति for एषो उंषेति. ३. A. reads °संततिक्षमा for °वंशवृध्यै.

बृहत्पराशरसंहिता।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो नृपतेर्धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥
पराशरात् श्रुतं विप्रा वक्ष्यमाणं निबोधत ॥ १ ॥

भूभृद्भूमौ परो देवः पूज्योऽसौ परदेववत् ॥
स विधातापि सर्वस्य रक्षिता शासिता च सः ॥ २ ॥

इन्द्रा-ऽग्नि-यम-वित्तेशा-ऽनलेश-मातरिश्वनः ॥
शीतांशुस्तीव्रभासश्च[1] ब्रह्मादयोऽसृजन्नृपम् ॥ ३ ॥

नृपो वेधा नृपः शम्भुर्नृपोऽर्को विश्रवश्रवाः ॥
दाता हर्ता नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः ॥ ४ ॥

नास्रक्ष्यद्यदि राजानं नापि दंण्डं[2] व्यधास्यत ॥
नाभंस्यतो यदा चैषा का भविष्यज्जगत्स्थितिः ! ॥ ५ ॥

नाग्रहीष्यन् पुरोडाशान् मनुष्य-पितृ-देवताः ॥
नाभविष्यत् श्व-काकानां भागधेयं हुतं हविः ॥ ६ ॥

निर्गुणोऽपि यथा स्त्रीणां सदा पूज्यः पतिर्भवेत् ॥
तथा राजापि लोकानां पूज्यः स्याद्विगुणोऽपि सन् ॥ ७ ॥

स्वकर्मस्थान्नृपो लोकान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥
शिक्षयेत् धर्मविद्दण्डैरधर्मकारिणो जनान् ॥ ८ ॥

नरान् दण्डभृतः कुर्यात् धर्मज्ञानार्थसाधकान् ॥
समर्थानश्वपत्यादीन्शूरान् स्वाभिहितोद्यतान् ॥ ९ ॥

शुचीन् प्राज्ञान् स्वधर्मज्ञान् विप्रान् मुद्राकरान् हितान् ॥
लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्यविचक्षणान् ॥ १० ॥

अमात्यान् मन्त्रिणो दूतान् यथोदितपुरोहितान् ॥
प्राड्विवाकान् समस्तान् वा हितांश्च रक्षकानपि ॥ ११ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read शीतांश्वीशानभासाश्च for शीतांशुस्तीव्रभासश्च.
२. A. B. read दंडनाप्यकरिष्यत्तु for नापि दंडं व्यधास्यत.

शूरानथं शुचीन् प्राज्ञान् परविश्वासकारिणः ॥
सर्वस्थानेषु चाध्यक्षान् सत्कृत्य वेदिनो परे ॥ १२ ॥
महायत्नः कुमाराणामन्तःपुरस्य रक्षणे ॥
वृद्धान् कञ्चुकिनो विप्रान् शुचीनाढ्यांश्च वीरकान् ॥ १३ ॥
यथोदितानि दुर्गाणि कुर्यात्तेष्वपि रक्षणम् ॥
उद्वाहमुदितं स्त्रीणां यौनसंबन्धकारणात् ॥ १४ ॥
सुगुप्तकृत्यविज्ञानमात्मरक्षा प्रयत्नतः ॥
प्रातः सन्ध्यार्चनादूर्ध्वं गूढपुंवचनश्रुतिः ॥ १५ ॥
यथोक्तकार्ये राज्ये च नित्यं कुर्यात्परीक्षणम् ॥
कोशेभाश्व-रथादीनां हेतीनां वर्मणामपि ॥ १६ ॥
कुर्यादालोकनं नित्यमनालस्यो महीपतिः ॥
अमात्य मन्त्रि-योद्धॄणां सम्मानं नित्यशोऽपि च ॥ १७ ॥
देवार्चनं सदा होमः शान्तिश्च वृद्धसेवनम् ॥
यज्ञो दानं तथोत्पातसमये शान्तयोऽपि च ॥ १८ ॥
वर्जनं विषयासक्तेर्भूमिदानं सशासनम् ॥
प्राणिवर्जितदेशे च नीतिज्ञो मन्त्रकृद्भवेत् ॥ १९ ॥
नित्यमुत्साहयुक्तश्च विजिगीषुरुदायुधः ॥
सदालङ्कारयुक्तश्च सदैव प्रियभाषकः ॥ २० ॥
सदा प्रियाहते युक्तः पूज्यो नाकेऽप्यसौ नृपः ॥
सदा साधुषु सन्मानं विपरीतेषु घातनम् ॥ २१ ॥
दण्डं दम्येषु कुर्वाणो राजा यज्ञफलं लभेत् ॥
वृद्धान् साधून् द्विजान् मौलान् यो न सन्मानयेन्नृपः ॥ २२ ॥
पीडां करोति चमीषां राजा शीघ्रं क्षयं व्रजेत् ॥
यस्तु सन्मानयेदेतान् देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥ २३ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read आढ्यान् instead of अथ. २. A. C. D. F. read सुभीरुकान् for °श्च वीरकान्. ३. Only C. reads यौवने बंधुकारणात् for यौनसंबंधकारणात्. ४. A. D. F. read गुप्तपुंकृत° for सुगुप्तकृत्य.° ५. A. reads गुप्त° for गूढ°; while B. and E. read गूढपुंवचनच्युतिः and D. F. read गूढपुंसवचनश्रुतिम्. ६. E. and F. read चर्मणाम् instead of वर्मणाम्. ७ B. C. D. E. and F. read प्रजा° for प्रिय°. ८. A. B. D. E. and F. substitute दंडयेषु for दम्येषु. ९. Only A. reads इष्टि° for यज्ञ.° १०. A. reads मौलीन् for मौलान्.

पराजयेत्सोऽप्यरींस्तान् दीर्घायुरपि जायते ॥
पीड्यमानां प्रजां रक्षेत्कायस्थैश्चोरे-तस्करैः ॥ २४ ॥
धान्येक्षु-तृण-तोयैश्च सम्पन्नं परमण्डलम् ॥
हीनवाहनपुंस्त्वं तु मत्वैतत्प्रविशेन्नृपः ॥ २५ ॥
मासे सहसि यात्रार्थी कृतपुण्याहघोषवान् ॥
विधिवद्यानकं कुर्याद्व्यूहैरक्षयन् बलम् ॥ २६ ॥
यत्राचलसरोरक्षा वृक्षरक्षा तु यत्र च ॥
न्यासं तत्रविधायैव रात्रौ रक्षेत्स्वकं बलम् ॥ २७ ॥
चतुर्दिक्षु च सैन्यस्य निशि शूरान् धनुर्धरान् ॥
स्वयं राजा नियुञ्जीत समीक्ष्य भूवलाबलम् ॥ २८ ॥
राज्यस्य षड्गुणान् मत्वा सन्धिविग्रहयानकान् ॥
आसनं संश्रयं द्वैधं सम्यक् ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ २९ ॥
निर्भेदं स्वबलं कुर्यान्निहन्याद्भिन्नचेतनम्
दासीकर्मकरान् दासान् भिन्दतो रक्षयेन्नृपः ॥ ३० ॥
निकटस्थार्थिनो नित्यं जानन्ति चेष्टितं प्रभोः ॥
तस्मात्ते यत्नतो रक्ष्या भेदमूलं यतस्त्वमी ॥ ३१ ॥
एते परस्य यत्नेन भेदनीयास्ततोऽपरे ॥
यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
परामात्य-प्रधानानां व्यलीकर्दूतशब्दितम् ॥
उत्थापयेत्स्वसेनायाः स्याद्यथा चित्तभेदना ॥ ३३ ॥
परसैन्ये बहु गतान्विविधान् कुहकानपि ॥
कारयेत् गरदानादि वह्निपातानऩेकशः ॥ ३४ ॥
स्वसैन्ये गरदानादि नृपो यत्नेन रक्षयेत् ॥
नियुज्य विज्ञः पुरुषानुक्तं सर्वं निशामयेत् ॥ ३५ ॥

१. A. B. D. read चाट° for चोर°. २. B. only reads °कृतण° for °क्षु-तृण°. ३. A. B. D. E. read प्रयाणं विधिवत् for विधिवद्यानकं. ४. A. B. D. E. and F. read °सरित्° for °सरो°. ५. Only A. reads संन्यस्य for सैन्यस्य. ६. A. reads संशयद्वैधं and B. D. E. F. read संश्रयेत् द्वैधं. ७. B. E. and F. read भूनवेतनम् and D. reads भूतवेदसम्. ८. B. and E. read शब्ददूषितम्. ९. A. reads चित्तभेदिता, B. चित्तभेदिना, D. reads चित्तवेदिता and F. reads चित्तभेदता for चित्तभेदना. १०. A. reads कारिणां for कारयेत्, C. and D. also read as A. ११. A. and C. read ऽभवदित्यादि for गरदानादि.

अन्तर्भीरून् वहिः शूरान् साग्निकान् ब्रह्मणोत्तमान् ॥
धर्मज्ञान् कुल-सम्पन्नान् विभृयादात्मसन्निधौ ॥ ३६ ॥
प्रविशन् परदेशे च प्रजां स्वीकृत्य संविशेत् ॥
उत्सार्य मार्गतो लोकान् दूरीकृत्य व्रजेन्नृपः ॥ ३७ ॥
सस्यादि दाहयेत्सर्वं यवसानि धनानि च ॥
भिन्द्यात्सर्वनिपानानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ३८ ॥
अपसृत्य समादाय भूमिं साधारणां नृपः ॥
गमयेत् वार्षिकान्मासानसौद्य स्वधरां नृपः ॥ ३९ ॥
न युद्धमाश्रयेत्प्राज्ञो न कुर्यात्स्वबलक्षयम् ॥
साम्ना भेदेन दानेन त्रिभिरेव वशं नयेत् ॥ ४० ॥
वदन्ति सर्वे नीतिज्ञा दण्डस्याऽगतिका गतिः ॥
तद्वर्जं वशमायाति यथा शत्रुस्तथा चरेत् ॥ ४१ ॥
आक्रान्ता दर्भसूच्योऽपि भिंद्युर्मृद्ध्योऽपि भूतलम् ॥
नातो यतेत युद्धाय युद्धसिद्धिरसिद्धिवत् ॥ ४२ ॥
स्वधरात्यन्तिके देशे युद्धमिच्छेत्स्वधर्मवित् ॥
न तु प्रविश्य तद्दूरभूमिं युद्धं समाचरेत् ॥ ४३ ॥
किञ्चित्सुप्तेषु लोकेषु क्षपायां युद्धमाचरेत् ॥
सुधोरव्यसने चापि योधयेत्परसैनिकैः ॥ ४४ ॥
व्यूहैर्व्यूह्य यथोक्तैर्वा रक्षां कृत्वापि चात्मनः ॥
सैनिकांस्तान् समस्तांश्च प्रेरयेद्युद्धविन्नृपः ॥ ४५ ॥
सम्मानयेत्समस्तांश्च योद्धॄन्सेनापतीन्नृपः ॥
अन्विच्छन् जयलक्ष्मीं च नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥

---

१. A. B. D. E. and F. read साकारान् for साग्निकान्. २. A. C. D. differ in reading this line as- उत्सार्य मार्गतो दूरीकृत्यापि मार्गशोधनम्, C. substittues उत्सार्यं for उत्सार्य and कृत्वापि for कृत्यापि and मार्गतो व्रजेत् for मार्गशोधनम्, ३. C. reads सपत्रानि for यवसानि.४. A. B. D. E. F. read असौ च वसुधाधिपः for असाद्य स्वधरां नृपः. ५. A. B. D. E. F. read राजा for प्राज्ञः. ६. Only C. reads विद्युद्भ्रोपपातनम्. ७. B. E. both read स्वधामा° for स्वधरा°; while C. reads स्वस्थस्यात्यग्रिके for स्वधरात्यंतिके. ८. A. reads उत्सहेत् for आचरेत्, C. reads उत्सृजेत्, D. as A. ९. A. reads °वासतो for °व्यसने, C. reads सन्नीरवासतो, D. E. and F. as A. १०. C. reads यो वसेदायतौ नृपः.

स्नेहेनापि समं पत्न्या शय्यास्थोऽपि हि मानवः ॥
पुष्पैरपि न युध्येत युद्धं तत्र विपत्तये ॥ ४७ ॥
हीनं परबलं मत्वा निरुत्साहमनादरम् ॥
समस्तबलसंयुक्तः स्वयमुत्थाप्य योधयेत् ॥ ४८ ॥
न हन्यात् मुक्तकेशं च नाशयेन्न[1] निरायुधम् ॥
पराङ्मुखं न पतितं[2] न तवास्मीति वादिनम् ॥ ४९ ॥
अन्यानपि निषिद्धांश्च न हन्यात्धर्मविन्नृपः ॥
हत्वा च नरकं यान्ति भ्रूणहत्यासमैनसा ॥ ५० ॥
पराङ्मुखीकृते सैन्ये यो युद्धान्न[3] निवर्तते ॥
तत्पदानीष्टितुल्यानि[4] भूम्यर्थं स्वामिनोऽपि वा[5] ॥ ५१ ॥
शिरोहतस्य ये वक्त्रे विशन्ति रक्तविन्दवः ॥
सोमपानेन ते तुल्या इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
युध्यन्ते भूभृतो ये च भूम्यर्थमेकचेतसः ॥
इष्टस्तैर्बहुभिर्योगैरेवं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ५३ ॥
एष एव परो धर्मो नृपतेर्यद्रणार्जितम् ॥
विप्रेभ्यो दीयते वित्तं प्रजाभ्यश्चाभयं तथा ॥ ५४ ॥
यदा तु वशतां याति स देशो न्यायतोऽर्जितः ॥
तद्देशव्यवहारेण यथावत्परिपालयेत् ॥ ५५ ॥
रणार्जितेन वित्तेन राजा कुर्यान्मखान्द्विजान् ॥
अर्चयेद्विधिवद्राजा[6] साधून्[7] सम्मानयेदपि ॥ ५६ ॥
मातुलः श्वशुरो बन्धुरन्यो वापि हि यो जितः[8] ॥
अदण्ड्यः कोऽपि नास्त्येवं[9] राजनीतिविदो विदुः ॥ ५७ ॥
सुसहायमतिप्रौढं शूरं प्राज्ञानुरागदम् ॥
सोत्साहं विजिगीषुं च मत्वा[10] राजा नियामयेत् ॥ ५८ ॥

---

१. A. reads नासीनं न, for नाशयेन्न. B. too the same. D. E. F. also the same. २. A. and C. read प्रहतं for पतितं. ३. C. only reads युद्धाय for युद्धान्न. ४. B. and F. read पदानि क्रतु° for तत्पदानीष्टि°. ५. A. reads चैकचेतसः for स्वामिनोऽपि वा, C. reads भूत्यर्थं चैकचेतसः, D. also as C. ६. A. C. D. E. F. read विद्वान् for राजा. ७. Only C.; reads सतान् for साधून्. ८. A. B. D. E. F. read ऽर्चितः for जितः. ९. A. reads नो राज्ञो for नास्त्येव. १०. A. and C. read भूभृत्क्षिप्रं for मत्वा राजा, also E. and F. read the same.

मत्वा चार्थवतः सर्वान् युक्तानप्यर्थकृद्भवेत् ॥
सार्थकांश्च नियुञ्जीत सर्वतोऽर्थमुपार्जयेत् ॥ ५९ ॥

सर्वाण्यपि च वित्तानि यतस्ततोऽपि राजनि ॥
प्रविशंतीव तोयानि सर्वाण्यपि हि सागरे ॥ ६० ॥

नृपस्यापदि जातायां देवद्रव्याणि कोशवत् ॥
आदाय रक्षेदात्मानं पुनस्तत्र च निःक्षिपेत् ॥ ६१ ॥

वित्तं वार्धुषिकाणां तु कदर्यस्यापि यद्धनम् ॥
पाषण्डि-गणिकावित्तं हरन्नार्तो न किल्विषी ॥ ६२ ॥

देव-ब्राह्मण-पाषण्डि-गणका-गणिकादयः ॥
वणिग्वार्धुषिकाः सर्वे स्वस्थे राजनि सुस्थिताः ॥ ६३ ॥

यथा वह्निश्च गोमांसं दहन्नपि न पातकी ॥
आददानस्तथा राजा धनमार्तो न किल्विषी ॥ ६४ ॥

गृह्णीयात्सर्वदा राजा करानपीडयन्प्रजाः ॥
स्तोके स्तोकान् पृथक् साम्ना स भुङ्क्ते सुचिरं धराम् ॥ ६५ ॥

सदा चोद्यमिना भाव्यं नृपेण विजिगीषुणा ॥
विजिगीषुर्नृपो नान्यैः कदाचिदभिभूयते ॥ ६६ ॥

तदेवं हृदि सन्धाय धृतोत्साहो नृपो भवेत् ॥
देव-पौरुषसंयोगे सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥ ६७ ॥

नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति नचैकपक्षो दिवि याति पक्षिः ॥
एवं हि दैवेन न केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरकारतो वा ॥ ६८ ॥

केचिद्धि दैवस्य तु केवलस्य प्राधान्यमिच्छन्ति मतिप्रवीणाः ॥
पुंस्कारयुक्तस्य नरस्य केचिदप्यत्र इष्टां पुरुषार्थसिद्धिः ॥ ६९ ॥

अत्युच्च-नीचकृतहेतिपरिश्रमी च
शौर्यान्वितश्च गुणवांश्च सुधीश्च विद्वान् ॥
प्राप्नोति नैव विधिना स पराङ्मुखेन
स्वीयोदरस्य परिपूरणमन्नमात्रम् ॥ ७० ॥

---

१. A. reads °मतः सर्वान्नियुक्तानर्थकृद्भवेत्. B. reads °हृद्भवेत् for °कृद्भवेत्. C. reads नियुक्तार्थनियुक् भवेत्, D. न नियुक्तानप्यहृद्भवेत्. २. B. reads वार्तो for नार्तो. ३. B. and D. read °गायका-गणकादयः for °गणका°-गणिकादयः. ४. A. reads दृष्टा. ५. B. E. read अत्युद्यमी for अत्युच्चनी.°

शुभ्राणि हर्म्याणि वराङ्गनाश्च नानाप्रकारो विभवो नरस्य ॥
उर्वीपतित्वं नृपकारता च सर्वं हि मंक्षु क्षयमेति दैवात् ॥ ७१ ॥
केषां हि पुंसां महतो हि दैवात्स्थानस्थितानामपि चार्थसिद्धिः ॥
केषां प्रभुत्वं बहुजीवितं च एको हि दैवो बलवानतोऽत्र ॥ ७२ ॥
पुं-स्त्रीप्रयोगादथशुक्र-शोणितात् को देहमध्ये विदधाति गर्भं ॥
स्त्रीणां तु तद्विप्र न चापि पुंसां सर्वापि चैषा ननु दैवचेष्टा ॥ ७३ ॥
कासां तु गर्भस्य न सम्भवोऽस्ति केषां च शुक्रं ननु वीर्यहीनम् ॥
दधाति गर्भं ननु कापि दैवात् काश्चित्तु गर्भं न दधाति दैवात् ॥ ७४॥
धाता विधाता निजकर्मयोगात् विधेस्त्वभीष्टं त्वनुभावभाव्यम् ॥
देवासुराणां सह दैत्यकानां स ह्येव कर्ता च मनूद्भवानाम् ॥ ७५ ॥
दैवात् मघोनोऽपि सहस्रभक्षणां दैवाद्धिमांशोः क्षयरोगिताऽभूत् ॥
दैवात्पयोधेर्लवणोदकत्वं दैवाद्धरेश्चित्रतरा च वृष्टिः ॥ ७६ ॥
यद्यप्यमुष्मान्न परोऽस्ति दैवात् कुर्यात्तथापीह नरो नृकारम् ॥
उद्दीपयेत्कर्मकरो नृकारादुद्दीपितं कर्म करोति लक्ष्मीः ॥ ७७ ॥
दैवेन केचित्प्रसभेन केचित्केचिन्नृकारेण नरस्य चार्थाः ॥
सिध्यन्ति यत्नेन विधीयमानास्तेषां प्रधानं नरकारमाहुः ॥ ७८ ॥
स्वामिः प्रधानं नयं दुर्ग-कोशान् दण्डं च मित्राणि च नीतिविज्ञाः ॥
अङ्गानि राज्यस्य वदन्ति सप्त सप्ताङ्गपूर्वो नृपतिर्धराभुक् ॥ ७९ ॥
दुर्वृत्त-सद्वृत्तनरेषु दण्डं राजा विधत्ते निपुणोऽर्थसिध्यै ॥
दण्डस्य मत्वोर्जितवित्तसत्वं पुंसोऽर्थहीनस्य दमं तु हीनम् ॥ ८० ॥
अन्यायतो ये तु जनं नरेशाः सम्पीड्य वित्तानि हरन्ति लोभात् ॥
तत्क्रोधवन्हौ परिदग्धदेहा गतायुषस्ते तु भवन्ति भूपाः ॥ ८१ ॥

१. A. B. D. and E. अकुतो for महतो. २. D. reads °शुक्रसं-क्रांत. ३. C. reads अधत्तगर्भापि जहाति गर्भं. ४. A. reads त्रि-धिस्त्वदृष्टं तनुभोगभाग्यम्, B. विधिस्त्वदृष्टस्तनुभावभाव्यः, D. विधेस्त्वदृष्टं त्वनुभाव्यभाग्यम्. ५. A. reads देवोरगाणां. D. E. F. also the same. ६. B. reads वै नराणां for दैत्यकानां. ७. B. reads °गामिता for °रोगिता. D. and E. also read as B. ८. A. B. D. E. and F. read नरो for °करो. ९. A. reads श्रीर्वितनोति सद्यः. B. simply alters तनोति for करोति in the original, C. reads श्रीरिव वै तनोति. D. E. and F. as A.; १०. A. reads कृतकेन, C. स्वहठेन and D. प्रहणेन for प्रसभेन. ११. C. reads भज for नय.° १२. A. reads हीनार्थपुंसस्तु दमं तु हीनम्, and C. दमान्ति हीनम्. १३. C. reads °वृद्ध्या for °वन्हौ. १४. B. reads गतायुषः for क्षीणायुषः.

दण्डो महान् मध्यमकाधमस्तु मानं तु तेषां त्रसरेणुकादि ॥
सोऽशीतिसाहस्रपणो महान् स्यादर्धार्द्धिको तस्य तदर्धको वा ॥८२॥

सर्वार्थपादश्च हरश्च दण्डो पात्यौ नृपेणेति वदन्ति सन्तः ॥
पाण्यादिपच्छेदन-मारणं च निर्वासनं राष्ट्रत एव सद्यः ॥ ८३ ॥

ज्ञात्वापराधं मनुजस्य यस्तु देशं च कालं च वपुर्वयश्च ॥
दंड्येषु दण्डं विदधाति भूभृत् साम्यं स वध्नाति पुरन्दरस्य ॥ ८४ ॥

यः शास्त्रदृष्टेन पथा नरेशो दण्डं विदध्याद्विधिवत्करांश्च ॥
सोऽतीव कीर्तिं वितनोति गुर्वीं आयुश्च दीर्घं दिवि देवभोगान्॥८५॥

यस्त्यक्तमार्गाणि कुलानि राजा श्रेणीश्च जातीश्च गणांश्च लोकान् ॥
आनीय मार्गे विदधाति धर्म्ये नाकेऽपि गीर्वाणगणैः प्रशस्यते ॥८६॥

यः स्वधर्मे स्थितो राजा प्रजाधर्मेण पालयेत् ॥
सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७ ॥

हर्यश्व-वन्हि-यम-वित्तनाथ-शीतांशुरूपाणि हि बिभ्रतीह ॥
सर्वेऽपि भूपास्त्विह पञ्चरूपास्तं कथ्यमानं शृणुत द्विजेन्द्राः ॥ ८८ ॥

यदा जिगीषुर्धृतशस्त्रपाणिस्त्विषुं समालम्ब्य स विद्धसैन्यः ॥
सर्वान् सपत्नानिह जेतुकामस्तदा स हर्यश्व इवेह भाति ॥ ८९ ॥

अकारणात्कारणतोऽपि चैष प्रजां दहेत्कोपसमिद्धरोचिः ॥
यदा तदैनं नृपनीतिविज्ञास्तनूनपातं प्रवदन्ति भूपम् ॥ ९० ॥

धर्मासनस्थः श्रुतिशास्त्रदृष्ट्या शुभाशुभाचारविचारकृत्स्यात् ॥
धर्म्येषु दानं त्वधकृत्सु दण्डं तदा ऽवनीशस्त्विह धर्मराजः ॥ ९१ ॥

यदा त्वमात्य-द्विज-याचकादीन् प्रहृष्टचित्तस्तु यथोचितेन ॥
धनप्रदानेन करोति हृष्टान् भूभृत्तदाऽसौ द्रविणेशवत्स्यात् ॥ ९२ ॥

समस्तशीतांशुगुणप्रयुक्तो यदा प्रजामेष शुभाय पश्येत् ॥
प्रसन्नमूर्तिर्गतमत्सरः सन् तदोच्यते सोम इति क्षितीशः ॥ ९३ ॥

आज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो यस्तां न मन्येत स शस्त्रवध्यः ॥
ब्रूयाच्च कुर्याच्च वदेच्च भूभृत्कार्यं तदेवं भुवि सर्वलोकैः ॥ ९४ ॥

---

१. C. reads अर्धाद्विके for अर्धार्धकी. २. A. B. D. E. F. read तदन्यको च for तदर्द्धको वा. ३. B. E. read वरांश्च for करांश्च. ४. C. reads नागेश° for नाकेऽपि. ५. F. reads °विष्णु° for °वन्हि.° ६. C. reads त्रियं for °स्त्विषुं.° ७. A. B. C. D. E. and F. चिन्हसैन्यः for विद्धसैन्यः. ८. B. E. F. read °प्रयुक्तं for °प्रयुक्तो.

दुर्धर्षतिग्मांशुसमानदीप्तिर्ब्रूयान् मनुष्यः परुषं नृपस्य ॥
यस्तस्य तेजोऽप्यवमन्यमानः सद्यः स पंचत्वमुपैति पापात् ॥ ९४ ॥

योऽह्नाय सर्वं विदधाति पश्येत् शृणोति जानाति चकास्ति शास्ति ॥
कस्तस्य चाज्ञां न बिभर्ति राज्ञः समस्तदेवांशभवो हि यस्मात्॥९५॥

इति राजधर्मः ।

अथ विप्रो वनं गच्छेद्विना वा सहभार्यया ॥
जितेन्द्रियो वसेत्तत्र नित्यं श्रौताग्निकर्मकृत्[1] ॥ ९६ ॥

वन्यैर्मुन्यशनैर्मेध्यैः श्यामा-नीवार-कङ्गुभिः ॥
कन्द-मूल-फलैः शाकैः स्नेहैश्च फललम्भवैः ॥ ९७ ॥

सायं-प्रातश्च जुहुयाग्निकालं स्नानमाचरेत् ॥
चर्मचीवरवासाः स्यात् श्मश्रु-लोम-जटाधरः ॥ ९८ ॥

पितॄंश्च तर्पयेन्नित्यं देवांश्चाजस्रमर्चयेत् ॥
अर्चयेदतिथीन्नित्यं तथा भृत्यांश्च पोषयेत् ॥ ९९ ॥

न किञ्चित्प्रतिगृह्णीयात्स्वाध्यायं नित्यमाचरेत् ॥
सर्वसत्वहितो दान्तः शान्तश्चाध्यात्मचिन्तकः ॥ १०० ॥

संन्तुष्टस्वान्तको[2] नित्यं दानशीलः सदा द्विजः ॥
कश्चिद्वेदं समास्थाय सुवृत्त्या[3] वर्तयेत्सदा ॥ १०१॥

एकाहिकं तु कुर्वीत मासिकं वाथ सञ्चयम् ॥
षाण्मासिकं चाब्दिकं वा यज्ञार्थं च वने वसन् ॥ १०२ ॥

त्यक्त्वा तदाश्विने मासि स्थानमन्यत्समाश्रयेत् ॥
यथावदग्निहोत्रं तु समिदाज्यैस्तु[4] पालयेत् ॥ १०३ ॥

चान्द्र-कृच्छ्र-पराकाद्यैः पक्ष-मासोपवासकैः ॥
त्रिरात्रैरेकरात्रैश्च[5] आश्रमस्थः क्षिपेद्बुधः ॥ १०४ ॥

तिष्ठेन्नाव्रतिकस्तत्र स्वप्यादधस्तथा निशि ॥
अतन्द्रितो भवेन्नित्यं वासरं प्रपदैर्नयेत् ॥ १०५ ॥

---

१. A. reads °कर्मवित् for °कर्मकृत्. २. C. reads सन्यस्तश्चान्तको and B. सन्तुष्टस्यान्तको respectively. ३. A. B. D. E. F. substitute तद्वृत्त्या for सुवृत्त्या. ४. D. reads समिद्राद्यैः for समिदाज्यैः. ५. A. and D. read त्र्येकरात्रैश्च for एकरात्रैश्च.

योगाभ्यासरतो नित्यं स्थानाऽऽसन-विहारवान् ॥
हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु जलाग्न्याकाशमाश्रयेत्[1] ॥१०६॥
दन्तोलूखलिको वापि कालपक्व[2]भुगेव वा ॥
स्याद्वाश्मकुट्टको विप्रः फलस्नेहैश्च कर्मकृत् ॥ १०७ ॥
शत्रौ मित्रे समस्वान्तस्तथैव सुख-दुःखयोः ॥
समदृष्टिश्च सर्वेषु न विशेद्वनगह्वरम्[3] ॥ १०८ ॥
म्लेच्छव्याप्तानि सर्वाणि वनानि स्युः कलौ युगे ॥
न भूपाः शासितारश्च ग्रामोपान्ते वसेदतः ॥ १०९ ॥
ग्रामाश्च नगरादेशास्तथारण्य-वनानि च ॥
क्षितीशरक्षितान्येव सर्वेषां फलदानिहि ॥ ११० ॥
प्रथमं भूपतेस्तस्मात्कृत्यं शंसेद्द्विजाग्रजाः ॥
योगं वाऽरण्यवासं वा कुर्वीत तदनुज्ञया ॥ १११ ॥
सुत्रामा-ऽनल-वायूनां यमस्येन्द्रोर्विवस्वतः ॥
ईश[4]-वित्तेशयोर्ब्रह्ममात्राभ्यो निर्मितो नृपः ॥ ११२ ॥
पारत्रिकं तु यत्किञ्चिद्यत्किञ्चिदैहिकं[5] तथा ॥
नृपाज्ञया द्विजातीनां तत्सर्वं सिध्यति ध्रुवम् ॥ ११३ ॥
नृपतेः प्रथमं तस्मात् साधोर्यज्ञादिकं द्विजः ॥
रक्षार्थं कथयित्वा तु यथा कार्यं समापयेत् ॥ ११४ ॥
धेनुः पूर्वं वसिष्ठस्य ह्यासीद्दुर्वाससोऽपि च ॥
वनवासाश्रमस्थस्य वह्निकार्याय[6] तां श्रयेत् ॥ ११५ ॥
फलस्नेहा यदा न स्युः कालवैगुण्यतो द्विजाः ॥
तदा गोदुग्ध-सर्पिर्भ्यामग्निकार्यं समापयेत् ॥ ११६ ॥
तथा सर्वेषु कालेषु तथा सर्वाश्रमेषु च ॥
गोदुग्धादि पवित्रं स्यात्सर्वकार्येषु सत्तमाः ॥ ११७ ॥
वनवासिषु सर्वेषु भिक्षां कुर्याद्वनाश्रमी ॥
तदा सर्वं प्रकुर्वीत पितृदेवार्चनादिकम् ॥ ११८ ॥

---

१. A. reads ह्यार्द्रवासादिकं चरेत् for जलाग्न्याकाशमाश्रयेत्. २. C. reads °पक्ष° for °पक्व°. ३. A. reads निवसेद्गह्वरं वनम्; while B. D. E. read निवासं गव्हरं वनम्. ४. A. C. D. read इन्द्र° for ईश.° ५. A. reads ऐषिकं for ऐहिकं. B. D. E. and F. too read the same. ६. D. reads वनवासाय for वह्निकार्याय.

अष्टौ भुञ्जीत वा ग्रासान् ग्रामादाहृत्य यत्नवान् ॥
वासेनासंक्षयं गच्छेदनिलाशः प्रागुदीचिकः ॥ ११९ ॥

विधाय विप्रो वनवासधर्मान् सर्वानिमानुक्तविधिक्रमेण ॥
स शोध्य पापानि वपुर्विशोध्य ब्रह्माधिगच्छेत्परमं द्विजेन्द्राः ॥१२०॥

आश्रमत्रयधर्मांश्चा चरित्वा प्राक् द्विजास्ततः ॥
द्वयस्य वा ततः पश्चाच्चतुर्थाश्रममाचरेत् ॥ १२० ॥
द्विजाग्रजो यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः ॥
उपरामस्तथाक्षाणां क्षैण्यं कामस्य सद्द्विजाः ॥ १२१ ॥
समीक्ष्य पुत्रं पौत्रं वा दृष्ट्वा वा दुहितुः सुतम् ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् कृत्वा यज्ञान्विधानतः ॥ १२२ ॥
निश्चयं मनसः कृत्वा चतुर्थाश्रममाविशेत् ॥
प्राजापत्यां विधायेष्टिं वनाद्वा सद्मनोऽपि वा ॥ १२३ ॥
समस्तदक्षिणायुक्तान् सर्ववेदांस्ततश्च तान् ॥
अग्नीनात्मनि चारोप्य दण्डान् विधिवदाहरेत् ॥ १२४ ॥
किञ्चिच्छेदं समास्थाय तद्धर्मेण च वर्तयेत् ॥
वाङ्-मनः-कायदण्डाश्च तथा सत्वादयो गुणाः॥ १२५ ॥
त्रयोऽपि नियता यस्य स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥
कमण्डलूवक्षमाला च भिक्षापात्रमथापरम् ॥ १२६ ॥
काषायवासः कौपीनं कार्यार्थं वस्त्रमेव वा ॥
शिखा यज्ञोपवीतं च दण्डानां त्रितयं तथा ॥ १२७ ॥
द्विकालं विधिवत्स्नानं भिक्षया चैकभोजनम् ॥
शुद्धैकवृत्तिविप्रेषु सत्कर्मनिरतेषु च ॥ १२८ ॥
भिक्षाचर्या यतेः प्रोक्ता व्रतचर्या तथैव च ॥
असम्भाषश्च शूद्रेण तथा च शिल्पि-कारुभिः ॥ १२९ ॥
अवक्तृत्वं तथा स्त्रीभिः कृत्यमेतद्यतेः स्मृतम् ॥
न कदम्बकसंरोधो नित्यमेकान्तशीलता ॥ १३० ॥
सदैव प्राणसंरोधः सदैवाध्यात्मचिन्तनम् ॥
मृद्वेणुदार्वलाब्वश्ममयं पात्रं यतेः स्मृतम् ॥ १३१ ॥

---

१. A. and D. read भासमासं क्षयं गच्छेदनिला' for वासनासंक्षयं गच्छेद-निलां.° २. A. reads उपरतिं for उपरामः. ३. Only A. reads समास्थाप्य for समास्थाय. ४. C. and E. read वनचर्या for व्रतचर्या.

शुद्धिरद्भिरमीषां तु गोवालैश्चावघर्षणम् ॥
न दण्डैर्न च दण्डेन विना वा तेन वा तथा ॥ १३२ ॥
मोक्षावाप्तिर्भवेत्पुंसां कित्वस्याध्यात्मचिन्तनात् ॥
समत्वं सुख-दुःखेषु तथा विद्वेष-रागयोः ॥ १३३ ॥
आत्मान्ययोः समानत्वमजस्रं चात्मचिन्तनम् ॥ १३४ ॥
यतिभिस्त्रिभिरेकत्र द्वाभ्यां पञ्चभिरेव वा ॥
न स्थातव्यं कदाचित्स्यात्तिष्ठन्तो नाशमाप्नुयुः ॥ १३५ ॥
बहुत्वं यत्र भिक्षूणां वार्तास्तत्र विचित्रकाः ॥
स्नेह-पैशून्य-मात्सर्यं भिक्षूणां नृपतेरपि ॥ १३६ ॥
तस्मादेकान्तशीलेन भवितव्यं तपोर्थिना ॥
आत्माभ्यासरतश्चैव ब्रह्मप्राप्त्यभिलाषुकः ॥ १३७ ॥
त्रिदण्डग्रहणादेव यतित्वं नैव जायते ॥
अध्यात्मयोगयुक्तस्य ब्रह्मावाप्तिर्भवेद्यतः ॥
जितेन्द्रियो हि दण्डार्हो युवा न स्यात्तथा सरुक् ॥ १३८ ॥
युवा नीरुक् तथा भिक्षुरात्मवृद्धिप्रदूषकः ॥
भिक्षुर्गेहे वसन्यत्र कामार्त्तोऽन्योऽभिगच्छति ॥ १३९ ॥
तत्सद्मनाथं वृद्धान्वै सह तेनैव पातयेत् ॥
एकरात्रं तु निवसेद्भिक्षुर्यस्य गृहाङ्गणे ॥ १४० ॥
तस्य वै तारयेत्पूर्वान् विंशतिं पितृमातृतः ॥
भिक्षुर्यस्यान्नभुक् ब्रह्मयोगाभ्यासरतो भवेत् ॥ १४१ ॥
परिणामश्च योगेन कृतकृत्यो गृही भवेत् ॥
निर्ममो निरहङ्कारः सर्वसहः प्रसन्नधीः ॥ १४२ ॥
ब्रह्मण्यात्मनि गोमायौ मुनौ म्लेच्छे च तुल्यदृक् ॥
चिह्नानि धात्रा कथितानि धत्ते वर्तेत यो वै विहितेन भिक्षुः ॥
योऽध्यात्मवेदी सततं जिताक्षः स ब्रह्मकाये गमनं करोति ॥ १४३ ॥
वनस्थ-भिक्षुधर्मान्वै यानुवाच पराशरः ॥
यथावदभिधायैतान् वक्ष्याम्याश्रमभेदकान् ॥ १४४ ॥

इति वानप्रस्थ-भिक्षुधर्माः ।

---

१. E. and F. read अवकर्षणम् for अवघर्षणम्. २. A. reads °रतेनैव for °रतश्चैव. ३. A. reads °प्तिमभीप्सता for °प्त्यभिलाषुकः. ४. A. reads स तारयति वृद्धान्वै for तस्य वै तारयेत्पूर्वान्. ५. B. reads योगात्मौ for गोमायौ.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि भेदमाश्रमसम्भवम् ॥
ब्रह्मचर्यादिकानां तु याथातथ्यं निबोधत ॥ १४५ ॥
चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदो दृष्टो मनीषिभिः ॥
प्रत्येकशो वदाम्येनं श्रुणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १४६ ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥
एतद्भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुणुध्वं पापनाशनम् ॥ १४७ ॥
चतुर्धा ब्रह्मचारी स्याद्गायत्रो वैश्यसस्तथा ॥
प्राजापत्यो बृहच्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥
अक्षारलवणाशी स्यात् गायत्र्यभ्यासतत्परः ॥
वर्तते भिक्षया नित्यं गायत्रोऽयं प्रकीर्तितः ॥ १४९ ॥
चतुर्धा द्वादशाब्दानि योऽधीयानश्चतुःश्रुतीः ॥
भिक्षया ब्रह्मचर्येण तिष्ठेत् ब्राह्मः स उच्यते ॥ १५० ॥
गुरोर्वा गुरुपुत्रस्य तत्पत्न्या वापि सन्निधौ ॥
यो वसेदभ्यसन् ज्ञानं ब्रह्मचारी स नैष्ठिकः ॥ १५१ ॥
ऋतुकालाभिगामी सन् परस्त्रीं पर्व वर्जयन् ॥
वेदानध्येति भिक्षाभुक् प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ १५२ ॥
गृहस्थस्तु चतुर्भेदो वार्ता-शालीनवृत्तिकौ ॥
यायावरस्तथा चान्यो घोरसन्यासिकस्तथा ॥ १५३ ॥
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यैः कुर्वन् सर्वाः क्रिया द्विजः ॥
विहितैरात्मविद्यैश्च वार्तावृत्तिः स उच्यते ॥ १५४ ॥
ददात्यध्येति यजते याजयेन्न च पाठयेत् ॥
कुर्यात्कर्माप्रतिग्राही शालीनो ध्यानकृद्द्विजः ॥ १५५ ॥
उक्तः सन् कारयेदन्यांक्रियां कुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥
पाठयेच्च तथात्मानं यायावरः स उच्यते ॥ १५६ ॥
तिष्ठेद्यश्च शिलोञ्छाभ्यामुद्धृताग्निश्च उच्यते ॥
आत्मविच्च क्रियाः कुर्यात् घोरसंन्यासिकः स्मृतः ॥ १५७ ॥

---

१. C. reads °सकृत् परम् for °भ्यासतत्परः. २. C. reads क्षमया for भिक्षया. ३. C. reads तेष्वध्यात्मं तदुच्यते, for तिष्ठेत् ब्राम्हः स उच्यते. ४. C. reads °दात्मसज्ज्ञानं for °दभ्यसन् ज्ञानं. ५. C. reads मतः शालीन-तीव्रकौ for वार्ता-शालीनवृत्तिकौ. ६. C. reads कर्मा° for कर्मा.° ७. A. reads ऽध्यात्मकृत् for ध्यानकृत्. ८. C. reads प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहम्.

वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः ॥
वालखिल्यो वनेवासी[1] तल्लक्षणमथोच्यते ॥ १५८ ॥
फलैर्मूलैरकृष्टान्नैरग्निकर्म वने वसन् ॥
कुर्यात्पञ्चमहायज्ञान् स वैखानस आत्मवित् ॥ १५९ ॥
प्रातर्दृष्टदिगानीतैर्फलाकृष्टाशनेन्धनैः ॥
उदुम्बरो मतो ज्ञानी पञ्चयज्ञाग्निकर्मकृत् ॥ १६० ॥
चतुरो न्यासकृदग्निकार्यं कुर्वन्वने वसन् ॥
फलस्नेहैर्वनान्नैश्च बहुभिःश्रुतिचोदितैः ॥ १६१ ॥
उद्धृत्य परिपूताद्भिस्तथाऽयाचितवृत्तिकः ॥
फलैर्वन्यैर्वनान्नैश्च फेनपः पञ्चयज्ञकृत् ॥ १६२ ॥
वनस्थो वालखिल्यो यो धत्ते वल्कलचीवरम् ॥
अग्निकार्यकृदात्मज्ञ ऊर्जान्ते संचितं त्यजन् ॥ १६३ ॥
चतुर्भेदः परिव्राट् स्यात् कुटीचक-बहूदकौ ॥
हंसाः परमहंसाश्च वक्ष्यन्ते ते पृथक् पृथक् ॥ १६४ ॥
पुत्रस्य भ्रातृपुत्रस्य भ्रातृ-दौहित्रयोरपि ॥
तदुपान्तकुटीस्थो यः स भैक्ष्यवृत्तिभुक् द्विजः ॥ १६५ ॥
प्रतिचर्याकृतःसोऽपि यो वासःपूतवारिपः ॥
तथा त्रिदण्डभृत् शान्त आत्मज्ञः स कुटीचकः ॥ १६६ ॥
ज्ञेयो बहूदको नाम यः पवित्रितपादुकः ॥
शिखासनोपवीतानि धातुकाषायवस्त्रभृत् ॥ १६७ ॥
साधुवृत्तिर्द्विजौकस्तु भिक्षाभुगात्मचिन्तकः ॥
बहूदकस्त्वयं ज्ञेयो यः परिव्राट् त्रिदण्डभृत् ॥ १६८ ॥

---

१. A. B. D. E. F. read फेनपो वा for वनेवासी. २. A. B. D. E. and F. read °दिष्टा° for °दृष्ट.° ३. C. reads, लब्धैः फलैर्वन्यफलैः. ४. C. reads परिभूताद्भि for परिपूताद्भिः. ५. C. reads वैवित्तवृत्तिकः for ऽयाचितवृत्तिकः. ६. C. reads वसेत् for धत्ते. ७. C. reads this line thus :—

नदुष्पान्तः कुटीस्थो वा यद्भैक्ष्यं वृत्तिभुक् द्विजः ।.

८. A. reads—

प्रतिचार्यकृतस्तेयी यो वस्त्रपूतवारिपः ।.

एकदण्डधरा हंसा शिखोपवीतधारिणः ॥
वार्याधारकराः शान्ता भूतानामभयङ्कराः ॥ १६९ ॥
वसन्त्येकक्षपां ग्रामे नगरे पञ्चशर्वरीः ॥
कर्षयन्तो व्रतैर्देहमात्मज्ञानरताः सदा ॥ १७० ॥
एकदण्डधरा मुण्डा कन्था-कौपीनवाससः ॥
अव्यक्तलिङ्गिनोऽव्यक्ता सर्वदैव च मौनिनः ॥ १७१ ॥
शिखादिरहिताः शान्ता उन्मत्तवेषधारिणः ॥
भग्न-शून्यामरौकःसु वासिनो ब्रह्मचिन्तकाः ॥ १७२ ॥
एते परमहंसा वै नैष्ठिका ब्रह्मभिक्षवः ॥
उक्तास्तद्व्रतभेदश्चैरात्मनः प्रार्थनाकराः ॥ १७३ ॥
यो ब्रह्मचर्यव्रतचारिभेदो भेदो गृहस्थस्य तथैव यश्च ॥
योऽरण्यवासिद्विजकर्मभेदो यतेस्तथा नैष्ठिकमुक्तिभेदाः ॥ १७४ ।
चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
अथाब्रवीत् द्विजा योगं श्रुणुध्वं पापनाशनम् ॥ १७५ ॥
मुमुक्षवो विरज्यन्ते देहाद्गेहादितो यथा ॥
शरीरज्ञास्तथा प्राहुः परब्रह्मलयंगमाः ॥ १ ॥
ख-वाय्वग्न्यंबु-धात्रीभिरारब्धमाशुनाशि च ॥
तन्मुख्यगुणसंयुक्तं तत्पञ्चाक्षालयं त्यजेत् ॥ २ ॥
शुक्र-शोणितसंयोगात्स्त्रीकोष्ठपाकसम्भवम् ॥
दुःखेन दशभिर्मासैर्व्यायतं भूरिदोहदैः ॥ ३ ॥
जनन्या दोहदाभावे गर्भस्थस्यापि दुःखिताः ॥
अत्यन्तं जायमानस्य योनियन्त्रनिपीडनात् ॥ ४ ॥

---

१. A. reads वार्याधानकराः; while C. and E. read वार्याचारकराः for वार्याधारकराः. २. A. B. C. read अभयप्रदाः for अभयङ्कराः. ३. C. reads सर्वशः for °शर्वरीः. ४. C. मर्षयन्तो for कर्षयन्तो. ५. C. reads अत्यन्त° for अव्यक्त.° ६. C. reads प्रार्थनापराः for प्रार्थनाकराः. ७. C. reads this whole line thus:—

हिरण्यवासो द्विजकर्मभेदो ह्युक्तो मयासीद्द्विजभिक्षुभेदः ॥.

८. B. C. D. E. F. read देहादितो for गेहादितो. ९. B. and E. read °पाप° for °पाक°. १०. C. reads व्यापितं; while A. and E. read व्यायितं for व्यायतं. ११. B. reads जनन्या दोहंदभावे; while C. reads जनन्यादो गृहाभावे for जनन्या दोहदाभावे.

जातस्य बालरोगाद्यैर्योगिनीग्रहदोषतः ॥
देहिनः सर्वदा दुःखं दंतजन्मादिकैर्ग्रहैः ॥ ५ ॥
एवं बाल्ये महद्दुःखं कौमार्यें यौवनेऽपि च ॥
स्त्रिया विनापि सार्धं वा दारिद्र्यैश्वर्ययोरपि ॥ ६ ॥
क्षुत्तृड्भ्यां प्रथमे वित्तरक्षणाद्यैर्द्वितीयके ॥
वृद्धत्वे चानयोर्दुःखं तस्माद्दुःखमयं वपुः ॥ ८ ॥
मांसेन लेपितं बद्धं स्नायुभिः कुल्यसञ्चयम् ॥
मेदोमेहनसम्पूर्णं कफ-पित्त-वसाश्रयम् ॥ ९ ॥
अमेध्यपूर्णं भस्त्रावत्सर्वं वै सर्वदाऽशुचि ॥
मृत्स्नया स्नान गन्धाद्यैर्निर्गन्धि क्रियते बहिः ॥ १० ॥
दुर्गन्धं सर्वरन्ध्रेषु स्वघ्राणोद्वेगकारकम् ॥
सततं स्रवतेऽमेध्यं किं देहस्योच्यते शुभम् ॥ ११ ॥
यददग्धं भवेन्मृत्स्ना दग्धं भस्मत्वमाप्नुयात् ॥
मृतस्य दृश्यते किञ्चित् तृष्णाकोपरतस्य तु ॥ १२ ॥
क इहोत्पद्यते विद्वान् को वेह म्रियते पुनः ॥
यन्त्रोपममिदं धीमान् वायुत्यक्तं मृतं भवेत् ॥ १३ ॥
पृथगात्मा पृथक् स्वान्तं पृथक् खानि दशापि च ॥
पृथक् पृथक् च भूतानि पृथक् तेषां गुणोत्करः ॥ १४ ॥
पृथक् प्राणादिवायुश्च तद्गतिश्च पृथक् पृथक् ॥
पृथक् पृथगिति ह्येतत् शरीरं किमिहोच्यते ॥ १५ ॥
आरम्भकाणि यान्येव तेषु यान्ति तदंशकाः ॥
आत्मा चान्यदवाप्नोति यातनीयं पुनर्वपुः ॥ १६ ॥

१. B. and E. read हत° for दन्त°; while C. reads पूजा° for दन्त°.
२. A. reads कामात्तद्यौवने and B. मन्मथाद्यौवने for कौमार्यें यौवने
३. A. B. E. read चालं for बद्धं. ४. B. reads मीढ° for मेदो.°
५. B. and E. read अमेध्यपूर्णभस्त्रावत् and अमेध्यपूर्णं वस्नावत् respectively; while C. reads अमेध्यपूर्णंसस्रावं for अमेध्यपूर्णं भस्त्रावत्. ६. B. and E. read तृष्णायाः and C. reads तृसायाः. ७. C. D. read °कोपरि तस्य च for °कोपरतस्य तु. ८. Only C. reads दशानि for दशापि. ९. B. reads गुणोत्तरः for गुणोत्करः. १०. C. reads.

अत्ययाद्यस्त्वाप्नोति याति धीर्यं पुनर्वपुः ।;

while B. E. read पावनीयं for यातनीयं.

यः पश्येत् शृणुयाज्जिघ्रेत् स्वदेद्भिद्यात्स्मरेद्वदेत्॥
स्वप्याच्च जागृयाद्गच्छेद्भिन्द्यात् गायेत् जपेत् पठेत् ॥ १७ ॥
गृह्णीयादर्पयेद्दद्याज्जायेत जनयेदपि ॥
सोऽस्ति कश्चित्परो देहाद्यो देहीति निगद्यते ॥ १८ ॥
नैकश्चेत्स्यान्न देहेऽस्मिन् प्रत्यभिज्ञा कथं भवेत् ॥
एकदृक्-दृष्टिरूपस्य पुनरन्येन पश्यतः ॥ १९ ॥
अद्राक्षं यदहं वस्तु तदेवैतत्स्पृशाम्यथ ॥
यथाऽस्प्राक्षं च पश्यामि प्रतीतिर्यस्य जायते ॥ २० ॥
दर्शन-स्पर्शनाभ्यां च ग्रहणादेकवस्तुनः ॥
अस्ति ह्यात्मा परो देहात्तथा देह्यस्ति कश्चन ॥ २१ ॥
गृही च गृहमध्यस्थो भग्नं किंचित्समाचरेत् ॥
देहे क्षतादिसंरोहात्तथा देह्यस्ति कश्चन ॥ २२ ॥
ज्ञानयोगफलेनायं कर्मयोगफलेन च ॥
स एव भुज्यते कुर्वन् उद्देशौ तस्य ताविति ॥ २३ ॥
तार्यते कर्मणा चायं बध्यते कर्मणापि च ॥
उभयथापि नैवात्र प्रत्यक्षं दृश्यते द्विजाः ॥ २४ ॥
मायावित्वं च मूकत्वमतिरिक्ताङ्गता क्रमात् ॥
अवाक्त्वं धान्यहर्तॄणां पैशून्ये पूतिनासिता ॥ २५ ॥
भरतो वर्णकैश्चित्रैः स्वदेहं चित्रयेद्यथा ॥
कुर्वन्नानाविधं कर्म तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ २६ ॥

---

१. C. reads मांतस्य शृणुयात्पाद स्पर्शं जिघ्रेत्स्वादेद्धितन्. २. C. reads भयात्, and यतेत वा, respectively for भिन्द्यात् and जपेत् पठेत्. ३. A. reads यस्तथा for अर्पयेत्; while C. reads this line thus—

गृण्हीयाद्यद्यथाप्यद्य जायेत स नयेदपि ।.

४. D. reads नवे देहे for न देहेऽस्मिन्. ५. E. F. read दृष्टरूपस्य for दृष्टिरूपस्य. B. D. also read the same. ६. E. reads अद्राक् यं for अद्राक्षं. ७. B. and E. read सुशाम्यथ for स्पृशाम्यथ. ८. B. E. both read यथापक्षं for यथाऽस्प्राक्षं. ९. A. reads युज्यते for भुज्यते. B. D. E. F. also read as A., but C. reads पूज्यते for युज्यते. १०. Only A. reads निर्देशौ for उद्देशौ ११. C. reads वार्यते for तार्यते; while D. reads तीर्यते for तार्यते. १२. B. C. both read बाध्यते for बध्यते. १३. A. reads अन्नं for अत्र. १४. B. reads तथा कर्मप्रजास्तनूः for तथात्मा कर्मजास्तनूः; while C. reads तथात्मा कर्मजस्तनुस्.

जरायुजाण्डजादीनि वपूंषि योऽग्रहीन्निजैः ॥
कर्मभिर्दुर्गभेदैश्च चित्त[1]दौर्गत्यरुग्युतः ॥ २७ ॥
बधिर-क्लीब-निःस्वा-ऽन्धा जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
निरेनसः[2] पुनर्भूत्वा विद्वद्विप्रकुलेषु च ॥ २८ ॥
महाकुलेषु चान्येषु जायन्ते लक्षणान्विताः ॥
धनवन्तः प्रजावन्तो विद्यावन्तो[3] यशस्विनः ॥ २९ ॥
रूप-सौभाग्यसंयुक्ताः सर्वेषामुपकारकाः[4] ॥
ब्रह्माभ्यासरताः शान्ताः षट्कर्मनिरतास्तथा ॥ ३० ॥
पञ्चयज्ञकृतो नित्यमग्निष्टोमादिषु स्थिताः ॥
द्विजोपास्तिकरा नित्यं गुर्वाचार्यादिपूजकाः ॥ ३१ ॥
चतुराश्रमधर्माणां[5] सेविनः[6] समदर्शिनः ॥
गुणैः सर्वैः समायुक्तास्तेजस्विनो जनप्रियाः[7] ॥ ३२ ॥
एवंभूताश्च ये विप्रास्तेषां विष्णुः सदान्तिके ॥
विष्णुश्च सर्वदैवत्यस्तस्माद्विष्णुमना[8] भवेत् ॥ ३३ ॥
देवतार्चाकृतां नित्यं गुरूपास्तिकृतां तथा ॥
ब्रह्मैवाभ्यसतां[9] सम्यक् ब्रह्मसान्निध्यमिष्यते ॥ ३४ ॥
उपास्यं तद्विदा ब्रह्म यावत्साधकतां वहेत् ॥
बह्वायासाद्विदित्वा[10] यत्संसरेन्नैव[11] मानवः ॥ ३५ ॥
वदन्ति ब्रह्मवेत्तारो[12] ब्रह्माभ्यासमनेकशः[13] ॥
ब्रह्मापि द्विविधं धीमन्नपरं परमेव च ॥ ३६ ॥
समत्वं[14] परमं ब्रह्म शब्दब्रह्मेति कीर्तितम् ॥
प्रणवाख्यं त्रिरूपं[15] तत्प्रागेव[16] हि विशेषतः ॥ ३७ ॥

---

१. Only C. reads चित्र° for चित्त.° २. B. reads नीरेतसः for निरेनसः. E. D. also the same; while C. निरतः स पुनर्भूत्वा. ३. A. D. C. E. read वेदवन्तो for विद्यावन्तो. ४. A. C. D. read नयनप्रियाः for उपकारकाः. ५. B. E. and F. read °वर्णानां for °धर्माणां. ६. C. reads कथिताः for सेविनः. ७. A. C. D. read द्विजप्रियाः or जनप्रियाः. ८. C. reads विष्णुमयो for विष्णुमनाः. ९. C. reads आचामतां for अभ्यसतां. १०. A. reads बहूपायात्, and C. reads बहुपापात्. D. and F. read as A.; ११. B. reads संस्मरन् for संसरेत्. १२. B. C. read देवेशो for °वेत्तारो. १३. D. reads °न्यास° for °भ्यास°. १४. C. reads समात्रं for समत्वं. १५. B. C. E. and F. read विरूपं for त्रिरूपं. १६. B. D. E. F. read वागेव for प्रागेव.

प्राणायामैस्तदभ्यस्य पूरकाद्यैश्च वायुभिः ॥
पूरक-कुम्भकौ वायू रेचकस्तु तृतीयकः[1] ॥ ३८ ॥
येन व्यावर्तते वायुर्नासाग्रान्निःसरेद्बहिः ॥
पूरयेत् श्वासयोगेन पूरकं तद्विदो[2] विदुः ॥ ३९ ॥
आपूर्य निश्चलीकृत्य यःकश्चिद्धार्यते निलः ॥
श्वासयोगं वदन्त्येनं कवयः कुम्भकं त्विति ॥
ब्रह्मध्यानसमायुक्तं वायुं यो न बहिर्नयेत् ॥ ४० ॥
कुम्भकः पवनः स स्याद्यो बहिर्नैव मुच्यते ॥
रेचकं तद्विदुस्तज्ञा रेच्यते यः शनैः शनैः ॥ ४१ ॥
न वेगाद्रेचयेद्वायुं सर्वथा विघ्नभाग्[3] भवेत् ॥
मोचयेन्मन्दमन्दं तु बहिः स्यात्कुम्भितो यथा ॥ ४२ ॥
नासाग्रस्थितपाणिस्तु सशिरश्चालनक्षमम्[4] ॥
अनिलं रेचयेद्योगी न मन्दं नातिवेगतः ॥ ४३ ॥
न ज्ञायतेऽनिलो यस्य निःसरन् नासिकाग्रतः ॥
यस्यास्ते कुम्भितोऽजस्रं प्राणयोगी[5] स उच्यते ॥ ४४ ॥
दीर्घायुस्त्वं परं ज्ञानं[6] समस्ता योगसिद्धयः ॥
देहे तस्याऽवतिष्ठन्ति प्राणो[7] येन वशीकृतः ॥ ४५ ॥
यत्र तिष्ठति जीवःस्यान्निःसृतेमृत उच्यते ॥
स किन्न धार्यते प्राणो ब्रह्मा[8]स्तिः सति यत्र तु ॥ ४६ ॥
प्राण एवायमात्मास्ते प्राणो देहस्य वाहकः ॥
शरीरान्निःसृते प्राणे नात्मा विग्रह[9]वाहकः ॥ ४७ ॥
देहं त्यक्त्वा यदा जीवो बहिराकाशमास्थितः ॥
तदा निर्विषयो वायुर्भवेदत्र न संशयः ॥ ४८ ॥

---

१. C. reads द्वितीयकः for तृतीयकः. २. A. reads:—

श्वासयोगेन तं प्राहुः पूरकं तद्विदोऽनिलम् ।.

३. B. reads निर्गतो भयात् for विघ्नभाग्भवेत्; D. E. and F. also read as B.; ४. A. reads स त्वीषच्चानलक्षमम्, B. स्वच्छयेच्चानलक्षमम्, C. सशिखं चालनक्षयम्, D. सशिखश्चालनं क्षमम् and E. सत्कोषचलनक्षमम् all for स शिरश्चालनक्षमम्. ५. B. and E. read प्राणयागी for प्राणयोगी. ६. Only A. reads ज्यं for ज्ञानं. ७. C. reads प्राणायाम° for प्राणो येन. ८. F. reads प्राणान् ब्रम्हा तिष्ठाति यत्र तु for प्राणो ब्रम्हास्तिः स हि यत्र तु. ९. B. D. E. read निग्रह° for विग्रह°.

तदा स सर्वदेहेषु नासाग्रमास्थितः शिवः ॥
प्रत्यक्षः सर्वभूतानां तिष्ठते न च लक्ष्यते ॥ ४९ ॥

यदा न श्वसते वायुस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
नाभिसंस्थं तु विज्ञाय जन्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ५० ॥

देहस्थः सर्वसत्वानां स जीवति शृणोति च ॥
धर्माधर्मैस्त्वष्टब्धो देहे देहे व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥

स[3] हृत्पंकजसंस्थस्तु अध ऊर्ध्वं प्रधावति ॥
धर्माधर्मैर्महापाशैर्गृहीतःसन् प्रवर्तते ॥ ५२ ॥

उर्ध्वमुच्छ्वसते यावत्प्राणाख्यस्तु समीरणः ॥
तावत्प्राणस्तु विज्ञेयो यावन्नासाग्रमास्थितः ॥ ५३ ॥

अग्रस्थं निष्कलं ब्रह्म यावन्न श्वसिति द्विज ॥
श्वासेन हि समायोगादाकाशात्पुनरागतः ॥ ५५ ॥

नासारन्ध्रसमालीनस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
सं जीव इति विख्यातः स विष्णुः स महेश्वरः ॥ ५६ ॥

ध्यातव्या देवतास्तत्र क्रमेण पूरकादिषु ॥
विष्णु-ब्रह्मेश्वरास्तेषु स्थानेषु स्थानविद्विजैः ॥ ५७ ॥

नीलपङ्कजवत् श्याममासीनं नाभिमध्यतः ॥
महात्मानं चतुर्बाहुं पूरके तु हरिं स्मरेत् ॥ ५८ ॥

हृत्पद्मे कुम्भके ध्यायेद् ब्रह्माणं पङ्कजासनम् ॥
रक्तेन्दीवरवर्णाभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ ५९ ॥

रेचके शङ्करं ध्यायेल्ललाटस्थं त्रिशूलिनम् ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं संसारार्णवतारकम् ॥ ६० ॥

एवं श्वसनसंरोधाद्देवतात्रयचिन्तनात् ॥
अग्नि-वायुब्रह्मसंयोगादन्तरं शुध्यते त्रिभिः ॥ ६१ ॥

---

१. A. reads निःकलम् for निष्फलम्. F. also reads as A.; २. B. and E. read महापाशैर्गृहीतःसन्प्रवर्तते for °स्त्वष्टब्धो देहेदेहे व्यवस्थितः. ३. B. E. read सकृत्पंकज° for स हृत्पंकज.° ४. B. reads निष्फलं for निष्कलं. ५. Only B. and E. read स जीवति इति ख्यातः for स जीव इति विख्यातः. ६. A. reads ध्यानकृत्° for स्थानवित्° and B. ध्यानेषु विधिवत् for स्थानेषु स्थानवित्°; while C. reads स्थावरा for स्थानवित्°. E. reads the same as B.

निरोधादसवद्वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् ॥
इति त्रिदेवतायोगात् शुद्ध्यतेऽन्तः पुनर्द्विजाः ॥ ६२ ॥

व्याहृतिप्रणवोपेताः प्राणायामास्तु षोडश ॥
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ ६३ ॥

प्रातरह्नि च सायं च पूरकं ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
रेचकेन तृतीयेन प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ६४ ॥

न प्राणेनाप्यपानेन वायुं वेगेन रेचयेत् ॥
प्रागुक्तेन प्रयोगेण मोचयेत्प्राणसंयमी ॥ ६५ ॥

शरीरं च शिरोग्रीवा विद्वान् पाणी च पद्द्वयम् ॥
सर्वाङ्गं निश्चलं धार्यमापूर्यसर्वनाडिकाः ॥ ६६ ॥

संवृत्याङ्गानि सर्वाणि कूर्मवद्ध्यानकृद्द्विजः ॥
बद्धासनोऽचलाङ्गस्तु कुर्यादसुनिरोधनम् ॥ ६७ ॥

कृत्वा सुसंयमं विद्वान्विधिवत्समुपस्पृशेत् ॥
अन्तरं शुध्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥ ६८ ॥

इत्युक्तः प्राणसंरोधो देवतात्रयसंयुतः ॥
त्रिमात्रः प्रणवस्तत्र ध्यातव्यः सर्वयोगिभिः ॥ ६९ ॥

स्मर्यमाणस्य यातस्य विश्रान्तिःस्यादमातृके ॥
तत्परं निष्कलं ज्ञानं तद्विदुर्ब्रह्मचिन्तकाः ॥ ७० ॥

मृदुमध्यान्तसत्वाच्च स्थूलसूक्ष्मानुभावतः ॥
त्रिविधं प्राणसंरोधं विदुस्तत्तत्त्ववेदिनः ॥ ७१ ॥

क्रियमाणो विशेषेण प्रत्याहारोऽयमुच्यते ॥
सर्वं प्रागुक्तमेवास्य विशेषं तु निबोधत ॥ ७२ ॥

---

१. C. reads भवन्ति for व्याहृति°. २. A. B. D. E. and F. read अहश्च for अह्नि च. ३. B. reads उज्वलाङ्गः for अचलाङ्गः. E. also reads the same. ४. C. reads सुसंचयं for सुसंयमं and विधिस्सुः for विधिवत् respectively. ५. A. reads अमात्रिके for अमातृके. ६. C. and D. read निष्फलं for निष्कलं. ७. B. D. E. and F. read—

मृदुमध्यस्थसत्वाच्च स्थूललक्ष्यानुभावतः ।;

while C. reads °मध्योत्तमत्वाच्च for मध्यान्तसत्वाच्च.

बाह्यं वायुं यथोत्थाप्य आकृष्य यच्छनैः शनैः ॥
निरुन्ध्याद्विधिवद्योगी प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७३ ॥
व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य खानि यत्र निरुध्य च ॥
चिन्तयेन्निश्चलीकृत्य प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७४ ॥
प्राणाद्या वायवः स्थूलाः सङ्कल्पाद्यास्तथाऽणवः ॥
निरोद्धव्या दशाप्येते प्राणसंयमकारिभिः ॥ ७५ ॥
वायुरेकोऽपि देहस्थः क्रियाभेदेन भिद्यते ॥
प्रकर्षेणासमन्ताच्च नयनादिक्रियाः स्मृताः ॥ ७६ ॥
भविष्या-ऽतीतकालेभ्यः कर्मभ्यश्चाशुसंयमी ॥
सर्वानिलांस्तथा खानि निरुध्यैकत्र धारयेत् ॥
स धीमान्वेदविद्विद्वान् स योगी ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥
स्थानं द्विजन्मा विधिवत्त्वजस्रमभ्यस्य संयाति विधेःपरस्य ॥
पराशरोक्तैर्बहुभिःप्रकारैरुक्तो विधिः प्राणनिरोधनस्य ॥ ७८ ॥
प्रत्याहारो विशेषस्तु प्रोक्तस्तस्यैव वित्तमाः ॥
यदभ्यस्याप्नुयाद्ब्रह्म सर्वदानंदमव्ययम् ॥ ८० ॥
एतैस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते ॥
संसृतिं नाप्नुयाद्येन शक्तिसूनुस्तदब्रवीत् ॥ ८१ ॥
उक्तस्तु संयमः पूर्वं त्रिविधो मलनाशनः ॥
निबोधत चतुर्थं तु ध्यानं प्रणववेधसः ॥ ८२ ॥
विधिवत्प्रणवध्यानमेकचित्तस्तु योऽभ्यसेत् ॥
ब्रम्हाभ्येति स मुक्तात्मा स योगी योगिनां वरः ॥ ८३ ॥

---

१. A. reads यथोत्साहं for यथोत्थाप्य. B. E. and F. also read the same. २. Only F. reads व्याहृत्यभिमुखोऽन्यत्र for व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य ३. Only C. reads प्राणाद्यवयवाः for प्राणाद्या वायवः. ४. C. reads सुवायवः for तथाऽणवः. ५. A. reads दशस्वेते and D. तथाप्येते for दशाप्येते; while C. reads दृशोऽप्येते. ६. C. reads न यानादि॰ for नयनादि॰. ७. B. and E. read अनुसंयमी and F. reads आत्मसंयमी for शुसंयमी; while C. reads अस्तु संयमी. ८. B. E. read नितान्तं for अजस्रं. ९. B. reads संस्मृतं, and C. संस्मृतिं for संसृतिं. १०. Only C. reads विधिहीनो हि नाशनः for त्रिविधो मलनाशनः.

तद्ध्यानमसुसंरोधस्तुर्यं सम्यगिहोच्यते ॥
तदन्यथानपेक्षं[1] च चित्तक्षेपविवर्जितम् ॥ ८४ ॥
चतुर्णामाश्रमाणां[2] तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
अथाब्रवीद्द्विजा योगं श्रुणुध्वं पापनाशनम् ॥ ८५ ॥
तच्छान्तं निर्मलं शुद्धं ध्यातव्यं हृत्सरोरुहे ॥
तद्ध्येयं तद्वरेण्यं च बीजं मुक्तेस्तदुच्यते ॥ ८६ ॥
सञ्चिन्त्य व्याहृतीः सप्त प्रणवाद्यास्तदन्तकाः ॥
सम्यगुक्तमिदं ध्यात्वा परब्रह्मणि योजयेत् ॥ ८७ ॥
हुतभुक् पवनो जीवस्त्रयोऽप्येते हृदि स्थिताः ॥
एतत्सर्वं तु चैकत्र संस्मरेत् ध्यानकृद्द्विजः ॥ ८८ ॥
ॐकारवर्त्मनालेन[3] उद्धृत्योपरि योजयेत् ॥
योजयेत्सर्वमप्येतत्सिद्धयोगी स उच्यते ॥ ८९ ॥
शून्यभूतस्तु यत्प्राणः श्वासं[4] जीवेति संज्ञितम् ॥
यस्मादुत्पद्यते श्वासः पुनस्तत्र निवेशयेत् ॥ ९० ॥
आद्यं तं प्रणवं विद्वान् घटाकाशवदभ्यसेत् ॥ ९१ ॥
स पश्येन्निर्मलं[5] शुद्धं पुरुषं तमसंशयम् ॥
अन्तर्वक्रो बहिः सर्पन् त्सर्पवत्कुण्डलाकृतिः ॥ ९२ ॥
ध्यातव्यः प्रणवस्तत्र मध्यगं[6] धाम संस्मरेत् ॥
स मात्रां[7] स च बिन्दुश्च तदेव परमं पदम् ॥ ९३ ॥
तदभ्यस्यं[8] हि तज्ज्ञात्वा स तस्मिन्नेव लीयते ॥
प्रथमं प्रणवो ऽव्यक्तः त्र्यक्षरः परमाक्षरः[9] ॥
सर्वज्ञत्वमवाप्नोति[10] प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ९४ ॥

---

१. B. E. F. read तदन्यार्थानपेक्षं for तदन्यथानपेक्षं. २. This whole verse is not mentioned in A. C. D. and F.; ३. B. E. read ओंकारवर्त्मना तेन; while C. reads ओंकारावर्तनालेन for ओंकारवर्त्मनालेन. ४. C. reads ह्रासजीवितसंज्ञितम्. ५. C. reads निर्गलं for निर्मलं. ६. B. E. and F. read मध्यमं for मध्यगं. ७. A. reads स धामात्मा C. reads स ध्यातात्मा, for समात्रा स. ८. B. and E. read तदर्थस्य for तदभ्यस्यं and D. तदभ्यसन्. ९. B. reads प्रथमाक्षरः for परमाक्षरः. १०. C. reads रुजस्त्वमन्यदाप्नोति for सर्वज्ञत्वमवाप्नोति.

पञ्चमं तु पदं विद्वान् तत्सोर्ध्वमवतिष्ठते ॥
नादविन्दुसमभ्यासात् प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ९५ ॥
पदं प्राप्य निवर्तन्ते धामे स्वं स्वान्तमेव च ॥
सर्वेऽप्यमातृका वर्णाः पुनस्तत्र विश्रान्ति च ॥ ९६ ॥
वर्णात्मा सन्नवर्णस्तु समस्तवर्णजीवनम् ॥
न दीर्घं नापि ह्रस्वं च न घोषं नाप्यघोषवत् ॥ ९७ ॥
न विसर्गं न तद्धीनं नानुस्वारविपर्ययः ॥
हृद्याकाशनिविष्टं यदचलत्वं प्रयाति चेत् ॥ ९८ ॥
ज्ञानयोगे त्रिषष्टिर्वै विभ्रंतीत्यक्षराणि तु ॥
तत्पदं योगिभिर्ध्येयं व्योम यस्य तु मध्यगम् ॥ ९९ ॥
व्योमान्तं सततं ध्येयमनंताकाशमव्ययम् ॥
चिन्तयामो वयं यद्वै धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १०० ॥
एतद्ब्रह्म त्रयीरूपमेतद्भर्गस्त्रयीमयम् ॥
एषा सा परमा मुक्तिर्गत्वा यां न निवर्तते ॥ १०१ ॥
आदाय चापं प्रणवं च बाणं सन्धाय चात्मानमवेक्ष्य लक्ष्यम् ॥
स तद्विधिं तत्र निवेश्य योगी प्राप्नोति नित्यं स तु मुक्तिकामः ॥ १०२ ॥
उद्देशतः किञ्चिदवादि विद्वन् ध्यानं विधेयैतध्वनिपूर्वकस्य ॥
सर्वं विधानं विधिवच्च सम्यक् वक्तुं समर्थो विधिरेव चास्य ॥ १०३ ॥

इति बृहत्पराशरे प्रणवध्यानविधिः ॥

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधानं ध्यानकर्मणाम् ॥
नानामनोदितं कार्यं परब्रह्मात्मिकारकम् ॥ १०४ ॥

---

१. A. C. D. F. read तन्मूर्धन्यवतिष्ठते for तत्सार्धमवतिष्ठते. २. A. reads भास्वत्थश्चान्त्यमेव च, and B. यदि for पदं, C. यत्प्राप्य न for पदं प्राप्य and F. यदि प्राप्य निवर्तन्ते भास्वयः स्वान्तमेव च, ३. C. reads सर्वेऽन्यो for सर्वेऽप्य° ४. A. reads लब्धानं for तद्धीनं. ५. A. reads भवन्ति for विभ्रति. B. D. and F. also read as A.; while E. reads विभर्ति for the original. ६. A. reads विविध्य; while C. reads प्रविश्य for निवेश्य. ७. A. B. D. E. F. read योगी for नित्यं. ८. A. D. F. read °धाम for °कामः. ९. A. D. F. read उद्देश्यतः for उद्देशतः; while C. उद्देशेन for उद्देशतः. १०. B. D. C. E. and F. read विधेयं for विधेयैत. ११. B. D. E. F. read °विधुरितं for °मनोदितं.

कर्मात्मकस्त्विह प्रोक्तः कः परात्मा परं च किम् ॥
वक्ष्यमाणमिदं विप्राः श्रुणुध्वं भक्तितत्पराः ॥ १०५ ॥
स्वीयेन कर्मणा येषां शरीरग्रहणं भवेत् ॥
कर्मात्मानस्त उच्यन्ते निर्गता परमात्मनः ॥ १०६ ॥
यं न स्पृशन्ति दुःखाद्यास्तथा सत्वादयो गुणाः ॥
कादाचित्कं न कर्मास्ति परमात्मा ततः परम् ॥ १०७ ॥
निष्ठा-नाशौ न विद्येते गुणा यं न स्पृशन्ति हि ॥
अजःसन् कथमेतस्मिल्लोके जातोऽभिधीयते ॥ १०८ ॥
स्वात्मानमेव चात्मानं वेष्टयेत्कोशकारवत् ॥
कर्मणैव प्रजातस्तु बाह्यस्वार्थविमोहितः ॥ १०९ ॥
तस्माद्विवर्जयेत्कर्म स्वर्गादेरपि साधकम् ॥
संसरेत्स्वर्गतः कर्मक्षये स तु पुनर्यतः ॥ ११० ॥
सीमैषा परमा विद्वन् ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः ॥
कर्मस्थानमियं धात्री कृतमत्रोपभुज्यते ॥ १११ ॥
वैदिकः कर्मयोगश्च दिवोऽप्यावर्तकः स तु ॥
योनेर्हावृत्तिकृत्तं च ज्ञानयोगमतोऽभ्यसेत् ॥ ११२ ॥
हृदि निःसृतनाडीनां सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥
तन्मध्यावस्थितं तेजः शशिप्रभं विभाति यत् ॥ ११३ ॥
तन्मध्यमण्डले ह्यात्मा विधूमाचलदीपवत् ॥
स ज्ञातव्यो विदित्वा तं संसरेन्न पुनर्यतः ॥ ११४ ॥
पुटीभूतमधोवक्त्रं तद्धृत्पद्मं व्यवस्थितम् ॥
नाभ्युत्थोदानवातेन कृत्वोर्ध्वास्यं विकासयेत् ॥ ११५ ॥

---

१. A. B. E. and F. read सुखादयो for सत्वादयो; while C. reads ससत्वया. २. C. reads कदाचित् केन कर्माणि for कादाचित्कं न कर्मास्ति. ३. Only C. reads लोकपालो° for लोके जातो°. ४. F. reads विसर्जयेत् for विवर्जयेत्. ५. B. reads संस्मरेत् for संसरेत्, but F. reads संसारं. ६. C. reads ब्राह्मण्यः पाश-मोक्षयोः for ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः. ७. B. D. E. F. read आवृत्तिकृत्वश्च for आवृत्तिकृत्तं च. ८. B. reads संस्मरेत् for संसरेत्. ९. B. and F. read नाभ्युत्सादन° for नाभ्युत्थोदान.° १०. B. E. read कृत्वा रोर्ध्वा for कृत्वा चास्यं. in C. The two lines are read thus:—

भूरिभुवमधोवक्त्रं तद्धृयातव्यं व्यवस्थितम्
नानुच्छेदेन वातेन कृत्वोद्वास्य विकासयेत् ॥.

विकास्य तस्य मध्यस्थमचलं दीपशिखेव तत् ॥
तदूर्ध्वं निःसरच्छुभ्रं सूक्ष्मं तत्तु विचिन्तयेत् ॥ ११६ ॥
ललनाद्वारनिर्गच्छन्योगी मूर्ध्नि तु चिन्तयेत् ॥
तावत्तु चिन्तयेद्यावन्निरालम्बत्वमृच्छति ॥ ११७ ॥
निरालम्बं यदा ध्यानं कुर्वाणो निश्चलो भवेत् ॥
तदा तदुच्यते ब्रम्ह स योगी ब्रम्हवित्तमः ॥ ११९ ॥
तत्पदं च पदातीतं तत्प्राप्तौ मुक्त उच्यते ॥
इति ध्यानं विधातव्यं मुक्तिकृत्सद्भिर्द्विजाः ॥ १२० ॥
भूतानामात्मभूतस्य तानि सम्यक् प्रपश्यतः ॥
विमुह्यन्त्यमरा मार्गं पदं किमपदस्य तु ॥ १२१ ॥
यो न तिष्ठति नो याति न किञ्चित्सर्व एव यः ॥
अर्वाग्यो वाङ्मयो यश्च सकलश्रुतिरश्रुतिः ॥ १२३ ॥
योऽप्यन्तिके दवीयांश्च योऽस्ति नास्ति स्वरूपकः ॥
यस्य तत्वस्य संवित्तिः स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १२४ ॥
यस्तु सर्वाणि भूतानि पश्यत्यात्मगतानि तु ॥
आत्मानं तेषु सर्वेषु ततो यो न विरज्यते ॥ १२५ ॥
सर्वभूतात्मभूतात्मा यत्र पश्यति धीमतिः ॥
शोक-मोहौ च किं तस्य ह्येकत्वमनुपश्यतः ॥ १२६ ॥
समाप्ताद्युत्तमादिर्यन्मन्त्र-ब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥
ॐ खं ब्रह्मेति चाम्नायो दर्शकस्त्वेषं वेधसः ॥ १२७ ॥
आत्मज्ञाने बहूपाया उक्तास्तद्धि मनीषिभिः ॥
तैस्तैः सर्वैः स मन्तव्यो ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥ १२८ ॥
न वेदैर्ज्ञेयता तस्य न शास्त्रैर्बहुभिः श्रुतैः ॥
न यज्ञैर्न जपैर्होमैः शौचैर्वाग्मितयापि च ॥ १२९ ॥

---

१. Only B. and E. read चलदीप° for अचलं दीप.° २. C. reads कुन्तयोगी for योगी मूर्ध्नि. ३. A. B. D. E. and F. read कुर्वतो for कुर्वाणो. ४. Only F. reads °प्राप्तो for °प्राप्तौ. ५. B. reads °स्यपरे for °स्यमरा. ६. B. and E. read अवाग्मी for अर्वाग्यो. ७. A. reads सर्वश्रुतिषु वै श्रुतिः and C. reads सर्वश्रुतिप्रचोदितः for सकलश्रुतिरश्रुतिः. ८. C. reads यस्येदं न ममेति for यस्य तत्वस्य संवित्तिः. ९. D. reads धाम्ना यो for चाम्नायो. १०. B. and E. read दर्शक-श्चेति; while C. D. and F. read दर्शकस्त्वेक° for दर्शकस्त्वेष. ११. The two lines are not mentioned in C.

गुरूपदेशतो भक्त्या सम्यगभ्यासतस्तथा ॥
ज्ञातव्यः परमात्मैवं भक्तिकृत्तत्परेण च ॥ १३० ॥
ध्यानज्ञानस्य तद्भक्तैर्यत्र विश्रमते मनः ॥
तदेवोपादिशेत्तस्य वस्तु ज्ञानोपदेशकम् ॥ १३१ ॥
मनो यस्य निषण्णं तु जायते यत्र वस्तुनि ॥
स तु ध्यायेत्तदेवेति यावत्स्यात्ध्यानसन्ततिः ॥ १३२ ॥
तत्र ध्याने तु संलग्ने हरावात्मनि वा पुनः ॥
ध्यानं योजयते योगी तं निरालम्बतां नयेत् ॥ १३३ ॥
योगशास्त्रेषु यत्प्रोक्तं रहस्यारण्यकेषु च ॥
तत्तथोपदिशेद्ध्यानं ध्यायेदपि तथैव च ॥ १३४ ॥
प्रवदन्त्यन्यथा केचित् शुभादिभेदतस्त्वतः ॥
त्रैविध्यं विदुषो विद्धन् सिद्धिदं च परापरम् ॥ १३५ ॥
चित्तजं श्रुतिजं भावं भावनाभवमेव च ॥
त्रैविध्यमात्मना सिध्येद्योगाभ्यासफलप्रदम् ॥ १३६ ॥
आत्मशक्तिः शिवश्चेति चैतन्यमिति संज्ञितम् ॥
उत्तरोत्तरवैशिष्ट्याद्योगाभ्यासः प्रवर्तते ॥ १३७ ॥
स एको निश्चलीभूतकर्मात्मा यमुपार्जितः ॥
न बिभेति स एकाकी परेषां जायते भयम् ॥ १३८ ॥
तदेवं गतिभिर्ब्रह्मध्यानं यस्यास्ति योगिनः ॥
स विशेत्तमजं शान्तं कदाचित्संसरेन्न तु ॥ १३९ ॥

---

१. C. reads भक्ति कृत्वा परेण च for भक्तिकृत्तत्परेण च. २. B. and F. read धाता ज्ञानस्य, and D. reads ध्यानाज्ज्ञातश्च; while F. ध्यानाव्हानस्य for ध्यानज्ञानस्य. ३. B. C. E. read विषण्णं for निषण्णं. ४. A. and D. read ज्ञायते for जायते. ५. Only A. reads सा for स्यात्. ६. A. D. F. read नियोजयेत् for योजयते. ७. A. reads वातादि° for शुभादि°; while D. reads श्रुतादि° for शुभादि.° ८. A. reads विविद्युस्त्वपरे परम् and C. reads विद्धि तत्वं परम्पदम्. ९. A. B. E. and F. read श्रुतिजं वाग्जं चिन्ताजं. and D. reads श्रुतिजं वाथ चिन्ताजं. १०. E. reads °स्तव° for °भव°. ११. A. C. D. read आत्मविद्ध्यैतत् for आत्मना सिद्ध्येत्. १२. A. C. D. read संस्थितम् for संज्ञितम् १३. A. C. D. read यत्र योजितः for यमुपार्जितः. १४. A. C. D. read भयं वै जायतेऽन्यतः for परेषां जायते भयम्. १५. C. reads संवित्तोत्रम् for स विशेत्तम्. १६. A. D. E. and F. read संस्मरेत् for संसरेत्.

त्र्यम्बकश्च चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुः परेश्वरः ॥
एक एव महेशो वै तज्ज्ञैस्त्रिधेति कीर्त्त्यते ॥ १४० ॥
नाभिमध्यस्थितं विद्धि वस्तु विद्वन् सुनिर्मलम् ॥
रविवद्भ्राजमानं तु काशद्रश्मिगणैर्द्विज ॥ १४१ ॥
चिन्तयेत् हृदि मध्यस्थं दीप्तिमत्सूर्यमण्डलम् ॥
तस्य मध्यगतः सोमो वह्निश्चन्द्रशिखो महान् ॥ १४२ ॥
तन्मध्ये तु परं सूक्ष्मं तद्ध्यायेद्योगमात्मनः ॥
तन्मध्ये चिन्तयेदेतद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ १४३ ॥
बिन्दुमध्यगतो नादो नादमध्यगतो ध्वनिः ॥
ध्वनिमध्यगतस्तारस्तारमध्यगतोऽशुमान् ॥ १४४ ॥
तस्य मध्यगतं ब्रह्म शान्तं तस्य तु मध्यगम् ॥
परं पदं तु यच्छान्तं सम्यग्व्याहृत्य योजयेत् ॥ १४५ ॥
जीवात्मा कायमध्यस्थस्तत्रापि देहवर्जितः ॥
वक्त्र-नासापुटस्थस्तु भुञ्जीत विषयान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
इत्येतद्ध्यानमार्गं तु वदन्ति कवयो द्विजाः ॥
केचिदन्येऽन्यथा ब्रूयू रूपं ब्रम्हविदो विधेः ॥ १४७ ॥
न नामापि हि दुःखस्य शर्भ यत्र निरन्तरम् ॥
ब्रम्हणो रूपमानन्दं तन्मुक्तावुपलभ्यते ॥ १४८ ॥
सर्वव्यापी य एकस्तु यश्चानन्तश्च भावुकः ॥
स मन्तव्योऽनरो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य च यः स्थितः ॥ १४९ ॥
एकं व्योम यथानेकं गृहाद्यैरुपलक्ष्यते ॥
एको ह्यात्मा तथानेको जलागारेषु सूर्यवत् ॥ १५० ॥
विश्वरूपो मणिर्यद्वत् वर्णान् गृह्णात्यनेकशः ॥
उपाधितस्तथात्मैको नानादेहेषु कर्मतः ॥ १५१ ॥
कला-काष्टादिरूपेण वर्तमानादिभेदकृत् ॥
एकःकालो यथा नाना तथात्मैकोऽप्यनेकधा ॥ १५२ ॥

---

१. A. reads सं तु and C. विज्ञानं तु ज्ञानं D. विज्ञानेन for वस्तु विद्वन्. २. A. C. D. F. read उद्धृत्य for व्याहृत्य. ३. C. reads विदुः for विधेः. ४. C. reads तन्मुक्तं रूपमुच्यते. ५. A. B. C. D. E. read भावकः for भावुकः. ६. A. C. D. F. read जलाधारेषु for जलागारेषु. ७. A. C. D. F. read तत्वं for यद्वत्. ८. C. reads उपाधिस्थस्तथा चैको for उपाधितस्तथात्मैको. ९. B. and E. read °वादेह कर्मतः for °देहेषु. कर्मतः.

देहमध्यस्थितं देवं यो न[३] ध्यायाति मूढधीः॥
सो[१]ऽङ्कुलब्धं मधु त्यक्त्वा क्लेशा[२]याज्ञो गिरिं व्रजेत्॥ १५३॥
यस्तीर्थयानं जप-यज्ञ-होमान् कुर्याद्वपुष्मान् न[३] च वेत्ति विष्णुम्॥
स मांसपिण्डं परिहृत्य दूरादज्ञः प्रधावेदधि[४]रुह्य पृष्ठम्॥ १५४॥
संभ्राम्यते[५] विधिवशात्करणोग्रचक्रे
पापेन कुम्भ इव धातृवरेण नूनम्॥
आरोप्य स्वार्थधृतदण्डमुखेन पूर्णं
हृत्पद्मसंस्थशिवतत्वमतिप्रहीणः॥ १५५॥
द्वौ मार्गावात्मनो ज्ञेयौ ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः॥
अभियाति विदित्वा यौ सायु[६]ज्यं परवेधसः॥ १५६॥
विद्वन् धूमादिरेको वै द्वितीयस्त्वर्चि[७]रादिकः॥
प्र[८]त्येतव्यौ प्रयत्नेन यत्प्रतीतिर्नजायते॥ १५७॥
धूमः क्षपाऽसितः पक्षो दक्षिणायनमेव च॥
लोकःपित्र्यश्च सोमश्च मातरिश्वानु[९]कर्षणम्॥ १५८॥
यथा धातृक्रमादेते सम्भवन्ति समाश्रिताः॥
अर्चिर्दिनं सितः पक्षस्तथाचैवोत्तरायणम्॥ १५९॥
देवलोकस्तथा सूर्यो विद्युतश्च क्रमादिमान्॥
मानसाः पुरुषा यान्ति जानन्तो ब्रम्हलोकताम्॥ १६०॥
यत्र याताः पुनर्ने[१०]ह संसरन्ति द्विजाः क्वचित्॥
मार्गद्वयमिदं धीमन्मन्तव्यं सततं द्विजैः॥ १६१॥
ज्ञानेन येन विज्ञातुर्ज्ञा[११]न-मोक्षौ च सिध्यतः॥
गृहारण्यस्थ-भिक्षूणां त्रयाणामपि धीमताम्॥ १६२॥
ज्ञानमभ्यस्यमानं तु तथा दहति संसृतिम्॥
ज्ञानं समानमेतद्धै इति ब्रह्मविदो विदुः॥ १६३॥

---

१. A. C. D. F. read सोऽर्कलब्धं for सोऽङ्कुलब्धं. २. B. reads क्लेशायदो and E. reads क्लेशायज्ञो for क्लेशायाज्ञो. ३. C. reads सतु वैष्णवः स्यात् for नच वेत्ति विष्णुम्. ४. D. reads प्रधावेच्च तरक्षुपृष्ठे; while C. reads प्रभावैश्च वरिष्ठपृष्ठे for प्रधावेदधिरुह्य पृष्ठम्. ५. F. reads सम्प्राप्यते for सम्भ्राम्यते. ६. B. D. E. and F. read साम्राज्यं for सायुज्यं. ७. C. reads अविराडिकः for अर्चिरादिकः. ८. C. reads यत्र देवौ प्रतीतव्यौ for प्रत्येतव्यौ प्रयत्नेन. ९. B. D. E. read °वर्षणम् for °कर्षणम्. १०. C. reads देहं for नेह. ११. A. D. F. C. °नाक° for °ज्ञान.°

यथा दहाति चैधांसि समिद्धश्चाशुशुक्षणिः ॥
तस्मान्मार्गद्वयेनापि आत्मा ज्ञेयो द्विजोत्तमैः ॥ १६४ ॥

ये न जानन्ति ते यान्ति दन्दशूकादियोनिषु ॥
यत्र गत्वा कृमित्वं वा कीटत्वमथ वाऽऽप्नुयुः ॥ १६५ ॥

एताभ्योऽप्यधमास्वेव जायन्ते ते कुयोनिषु ॥
विद्याविद्ये च मन्तव्ये ते हेतू स्वर्गमोक्षयोः ॥ १६६ ॥

विद्या मोक्षप्रदा च स्यादविद्या मृत्युजन्मकृत् ॥
ज्ञानयोगस्तथा कर्म विद्याविद्ये स्मृते बुधैः ॥ १६७ ॥

अपवर्गाय द्वे चापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
कर्मापि क्रियमाणं वै निरपेक्षं तु मोक्षकृत् ॥ १६८ ॥

विष्णवे गुरवे वापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
आत्मनः फलमिच्छंस्तु यत्कर्म कुरुते नरः ॥
तेनैव वाञ्छितप्राप्तिस्तेनान्यद्वोपजायते ॥
हरिर्वा नित्यमभ्यस्यःसर्वभावेन सद्विजैः ॥
तदभ्यासादवाप्नोति मृत्यौ दृष्टे हरिस्मृतिम् ॥ १६९ ॥

एक एव हि स ध्येयो यत्परं नास्ति किञ्चन ॥
विराट् सम्राट् महानेष सदा ध्येयो जितेन्द्रियैः ॥ १७० ॥

महान्तं पुरुषं देवं रविरूपं तमःपरम् ॥
ब्रम्हवित्सोऽतिमृत्युं वै प्रयात्येवानिवर्तकम् ॥ १७१ ॥

एष एव नृणां पन्था ब्रम्हा वै यमुपासते ॥
ये ये जन्मस्वनेकेषु विधिवच्चैकचेतसः ॥ १७२ ॥

न भक्त्या नापि योगेन नाभ्यासैर्नैकजन्मना ॥
ब्रम्हाप्तिर्जायते पुंसां किन्तु स्यौद्भूरिजन्मभिः ॥ १७३ ॥

यद्देवा सन्तताभ्यासान्न ब्रम्ह प्रतिपेदिरे ॥
तन्मनुष्यैः कथं प्राप्यमेकेनैव च जन्मना ॥ १७४ ॥

---

१. A. reads पतंगत्वं for यत्र गत्वा. B. also the same, but C. reads पन्नगत्वं. २. A. reads वेतॄणां, B. द्वे वापि and C. वै नृणां. ३. A. C. D. read त्रिविष्टपाय च for कृत्वा निवेदयेत्. ४. A. reads देवं रविरूपमतः परम्, B. देवं विरूपं तमसः परम् and C. येद हृदि रूपमतः परम् for देवं रविरूपं तमःपरम्. ५. A. reads सा for स्यात्.

ज्ञानाभ्यासैर्न तद्ब्रम्ह कृतैर्दंभस्वरूपकैः ॥
न प्राप्यते परं ब्रम्ह न वाप्यासनमुद्रया ॥ १७५ ॥
बहुभिः किमुपायैस्तु प्रोक्तैर्वा ग्रन्थविस्तरैः ॥
एकमेवाभ्यसेत्तत्वं येन चित्ते वसेद्धरिः ॥ १७६ ॥
एकैव भावशुद्धिस्तु यथा स्यात्क्रियते तथा ॥
अन्यत्कुर्यान्मनस्त्वन्यद्विरुद्धमिति सर्वथा ॥ १७७ ॥
भावः स्वर्गाय मोक्षाय नरकायापि स स्मृतः ॥
तस्मात्तं शोधयेद्यत्नाच्छुचिःस्याद्भावशुद्धितः ॥ १७८ ॥
एकस्याः पुत्र-भर्तारौ हृदयोपरि योषितः ॥
भिन्नभावौ भवेतां तौ भावमेवं विशोधयेत् ॥ १७९ ॥
परिष्वक्तो नरो नार्या ह्लादमेति यथा युवा ॥
तद्रूपस्थोऽपि सकामां तां भावहीनो न कामयेत् ॥ १८० ॥
एको भावो हरौ कार्यो यथाऽसौ निश्चलो भवेत् ॥
तद्बुध्या पञ्चतां गच्छन् स्वर्गं मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १८१ ॥
त्यक्त्वापि विविधान् भोगान् तपस्तप्त्वातिदुष्करम् ॥
मृत्युकाले मतिर्या स्यात्तां गतिं याति मानवः ॥ १८२ ॥
योऽगप्रयोगः कथितः समासात्ध्यानस्य मार्गो बहुधाऽभ्यधायि ॥
योऽभ्यस्यमानस्तु भवेद्विधानात् ब्रम्हाप्तिकृद्यश्च तथा द्विजानाम् ॥१८३॥
प्रत्याहारश्च योगश्च ध्यानं विस्तरतस्तथा ॥
उक्तं द्विजहितार्थाय ब्रम्हावाप्तिकरं तथा ॥ १८४ ॥
अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्नादः क्षणः स्यात्तद्द्वयं त्रुटिः ॥
द्वाभ्यां चैव लवस्ताभ्यां निमेषोऽपि लवद्वयम् ॥ १८५ ॥
तैःपञ्चदशभिः काष्ठा ताश्च त्रिंशत्कला स्मृता ॥
द्वाविंशतित्रिभागस्तु घटिकेति प्रकीर्तितः ॥ १८६ ॥
तद्द्वयं च मुहूर्तःस्यात्तात्त्रिंशत्तु क्षपा-दिनम् ॥
तत्पञ्चदशकं पक्षस्तद्द्वयं मास उच्यते ॥ १८७ ॥

---

१. B. and E. read देवस्वरूपकैः for दंभस्वरूपकैः. २. B. and E. read प्राप्तैः for प्रोक्तैः. ३. A. C. F. read क्रियतां for क्रियते. ४. C. reads नार्याः संल्हादयति यौवनम् and F. नार्या साल्हादयति यौवनः for ल्हादमेति यथा युवा, ५. B. reads °रस्य प्रयतं, E. and F. read °रस्य नियतं for °कृद्यश्च तथा. ६. B. reads त्रुटि° for लव° and तद्द्वयम् for लवद्वयम् respectively. ७. A. B. D. E. and F. read तद्विंशति° for द्वाविंशति.° ८. C. reads त्रुटिका for घटिका.

तद्द्वयं ऋतुरित्युक्तं तद्द्वयं काल उच्यते ॥
तत्सार्धमयनं प्रोक्तं तद्द्वयं वत्सरस्तथा ॥ १८८ ॥
पञ्चभिस्तैर्युगं प्रोक्तं तद्द्वादशकषष्ठिकम् ॥
षष्ठिकःषष्ठिगुणितो वाक्पतेर्युगमुच्यते ॥ १८९ ॥
तद्द्वयं तु कलिःप्रोक्तस्तद्द्वयं द्वापरो भवेत् ॥
कलित्रयेण त्रेता स्यात्कृतःकलिचतुष्टयम् ॥ १९० ॥
षष्ठिघ्नःसोऽपि कालज्ञैःप्रजानाथयुगः स्मृतः ॥ १९१ ॥
कलिभिर्दशभिर्ब्रम्हन्! चतुर्युगमिति स्मृतम् ॥
चतुर्युगसहस्रेण ब्रम्हाहःकल्प उच्यते ॥ १९२ ॥
अष्टयुगा भवेत्सन्ध्या सायंसन्ध्या च तावती ॥
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिति स्मृतम् ॥ १९३ ॥
मन्वन्तरद्वयेनेह शक्रपातः प्रकीर्तितः ॥
एतन्मानेन वर्षाणां शतं ब्रह्मक्षयः स्मृतः ॥ १९४ ॥
ब्रम्हक्षयशतेनापि विष्णोरेकमहर्भवेत् ॥
एतद्दिवसमानेन शतवर्षेण तत्क्षयः ॥ १९५ ॥
तत्क्षयस्त्रिगुणोष्टाभी रुद्रस्य त्रुटिरुच्यते ॥
एवमाब्दिकमानेन प्रयातेऽब्दशते द्विजाः ॥
रुद्रश्चात्मनि लीयेत निष्कलंकं निरामयम् ॥ १९६ ॥
निष्प्रकम्पं जगत् व्योम व्योमातीतं परं पदम् ॥
तन्निदिध्याससंशुध्या स तत्रैव विलीयते ॥ १९७ ॥
परूपराणां परमं विचिन्त्य परात्परं दिष्टपदादतीतम् ॥
क्षणादिकालं क्रमशोऽब्दमेवं प्रयाति तं तत्पदमव्ययं च ॥ १९८ ।
तमात्मरूपं परमव्ययं च विश्वेश्वरं चित्तभरं प्रपद्ये ॥
शान्ति च गत्वा विधिना च योगी प्रयाति तद्वै पदमव्ययं च ॥१९९॥

---

१. C. reads this line thus:—

रुद्रस्यात्मनि लीयंते भूतभौतिकसृष्टयः ।

२. B. reads—

लब्धं यथानेन परं परं तत्तद्ध्यानयोगात्स तु तत्र लीयते ।

This line is mentioned excess in C. ३. A. F. read तत्पदध्यान° for तन्निदिध्यास.° ४. C. स्वचिन्त्यं for विचिन्त्य. D. F. also read the same. ५. D. read व्यष्टपदादतीतम् for दिष्टपदादतीतम्. ६. C. reads ऽप्रमत्तः for ऽब्दमेव; while D. ऽथ मत्वा and F. reads ऽष्टमेव.

कालज्ञानेन योगोऽयं योगिभिर्ध्यानकारिभिः ॥
मुमुक्षुभिःसदा ज्ञेयं निरालम्बं परं पदम् ॥ २०१ ॥

पराशरोदितं शास्त्रं चतुर्वर्णाश्रमाय च ॥
वेदितव्यं प्रयत्नेन सदा ध्येयं द्विजातिभिः ॥ २०२ ॥

दश द्वादश चाष्टौ वा सप्त षट् पंच वा त्रयः ॥
दैविके पैतृके वापि श्लोकाःश्राव्या द्विजातिभिः ॥ २०३ ॥

श्रावयिष्यति यः श्राद्धे ब्राम्हणान्भक्तितत्परः ॥
प्राप्यन्ति पितरस्तस्य तृप्तिं वै शाश्वतीं द्विजाः ॥ २०५ ॥

य इदं श्रुणुयाद्वापि श्रावयेत्पाठयेदपि ॥
स प्रध्वस्ततमस्तोमो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २०६ ॥

त्रिभिःश्लोकसहस्रैस्तु त्रिभिर्वृत्तशतैरपि ॥
पराशरोदितं धर्मशास्त्रं प्रोवाच सुव्रतः ॥ २०७ ॥

नमोऽस्तु याज्ञवल्क्याय मनवे विष्णवे नमः ॥
गौतमाय वसिष्ठाय नमः पाराशराय च ॥ २०८ ॥

इति श्री बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां योगनिरूपणो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ इति बृहत्पराशरस्मृतिः समाप्ता ॥

१. C. reads °जनाश्रयेत् for °श्रमाय च. २. C. reads नव for त्रयः.
३. C. reads °समस्तैनाः for °तमस्तोमो; also D. and F. read the same.

